CC8(398.2)
C 55

CENTRUL DE STUDII TRANSILVANE

BIBLIOTHECA RERUM
TRANSSILVANLÆ
XIX

Civilizația romană în Dacia

Coordonator: MIHAI BĂRBULESCU

Bibliotecа Municipală
«B. P. Hașdeu»
Nr. 4170

ISBN 973-577-101-2
Copyright © Fundația Culturală Română

CENTRUL DE STUDII TRANSILVANE
FUNDAȚIA CULTURALĂ ROMÂNĂ
Cluj-Napoca, 1997

008(398.2:37)
939.82:937

Redactori: Vasile Sălăjan, Vasile Grunea
DTP: Zoe Herdlicska, Adrian Moldovanu

Cuvânt înainte

Cercetarea istoriei Daciei Romane a cunoscut, în secolul pe care-l încheiem în curând, perioade de mare interes, care au produs rezultate ştiinţifice de valoare deosebită, pe măsura eforturilor a zeci de istorici şi arheologi. Domeniul a fost ilustrat de prestigioşi profesori şi cercetători: Vasile Pârvan, Vasile Christescu, Grigore Florescu, Dumitru Tudor la Bucureşti, Buday Arpád, Emil Panaitescu, Constantin Daicoviciu, Mihail Macrea, Ion I. Russu la Cluj, Nicolae Gostar la Iaşi, Octavian Floca la Deva, Ion Berciu la Alba-Iulia – pentru a pomeni câţiva numai dintre cei trecuţi în nefiinţă.

Vremelnice perioade de oarecare eclipsă în cercetările asupra epocii romane n-au lipsit.

Revendicându-se de la Eminescu şi Pârvan, accentuarea autohtonismului românilor este prezentă în gândirea românească a anilor '30 şi '40, ca şi cum romanitatea ar fi un atribut depersonalizator, împotriva căruia se îndreaptă „revolta fondului nostru nelatin" (Lucian Blaga). Pentru Mircea Vulcănescu, „ispita dacică" era o componentă structurală a sufletului neamului românesc; „ispita Romei", deşi nu e absentă, rămâne mai degrabă generatoarea culturii moderne a României. Un ciclu de conferinţe din 1941 de la Bucureşti (Simion Mehedinţi, Constantin Daicoviciu, Ion Conea, Dan Botta, M. Vulcănescu) se chema „Ideea dacică" şi era organizat de „Comitetul de iniţiativă pentru dezgroparea cetăţilor dace". Şi, într-adevăr, în vremurile grele de război, cercetările arheologice la cetăţile dacice din Munţii Orăştiei au continuat, nu însă şi cele de la Ulpia Traiana.

În acelaşi timp, dar din cu totul alte motive, lesne de descoperit, în Clujul ocupat de maghiari (1940-1944), activitatea Institutului de Arheologie, reflectată şi în revista proprie *Közlemények*, se îndrepta mai curând spre cercetările preistorice, decât spre epoca romană (sau dacică).

Ar fi însă incorect să se creadă că în deceniile amintite cercetarea epocii romane ar fi fost abandonată. Constantin Daicoviciu găseşte echilibrul între epoca preromană şi cea romană în sinteza sa de referinţă asupra Transilvaniei în antichitate, (ediţie germană în 1943, italiană în 1943 şi franceză în 1945), iar Mihail Macrea realizează o scurtă sinteză de istorie romană a Transilvaniei în 1943. Orientarea de dreapta a lui Vasile Christescu nu l-a împiedicat să scrie cele două sinteze dedicate economiei şi armatei Daciei Romane.

Ideologia oficială postbelică tolerează cercetările asupra Daciei Romane (nu fără distorsiuni în interpretare), încurajează cercetările referitoare la daci (dar numai în domeniul culturii materiale!) şi aplaudă căutarea şi descoperirea slavilor. Ironia soartei a făcut ca, urmărindu-se aşezări slave, să se descopere acum castre romane (aşa s-a descoperit castrul de la Gilău în 1949-1951).

După 1964, şi mai ales după 1968, intervine un val pronunţat de tracomanie, datorat, pe de o parte, lui I.C. Drăgan, pe de alta, unor cercetători de la Institutul de Istorie a P.C.R., „reorientaţi" rapid spre istoria antică. Se încerca strecurarea în subconştientul cititorilor de istorie a ideii ridicole potrivit căreia, accentuându-se traco-dacismul românilor şi minimalizându-se romanitatea lor (văzută ca acţiune „imperialistă" a romanilor, împotriva cărora dacii au opus rezistenţă), s-ar da un avertisment serios presiunilor puternicului vecin de la răsărit. O anumită istoriografie maghrebiană a „înţeles" şi înfăţişat similar rezistenţa antiromană din nordul Africii în contextul anticolonialismului din secolul al XX-lea.

Tendinţa de minimalizare a romanităţii din anii comunismului naţionalist românesc nu i-a impresionat, din fericire, nici pe toţi istoricii, nici toate editurile ori pe toţi redactorii. Au apărut, până la sfârşitul acestei epoci, – cu greutăţi, în plus, firește –, lucrări valoroase referitoare la Dacia Romană.

Nu s-ar putea afirma că după 1990 cercetarea Daciei Romane ar fi privilegiată. Altele sunt domeniile istoriei spre care se îndreaptă o atenţie deosebită.

Dar, după cum se vede, dincolo de asemenea tribulaţii, dincolo de modă şi circumstanţe, cercetarea romanităţii Daciei rămâne o constantă a istoriografiei româneşti. Este un domeniu „clasic" de cercetare, iar ceea ce este clasic dăinuie şi îşi păstrează vigoarea, chiar dacă nu totdeauna în deplină evidenţă. Aceasta deoarece „trecutul are culmi şi văi ale însemnătăţii lui" (Karl Jaspers), iar epoca romană în Dacia este una din aceste culmi ale trecutului.

Lucrările înmănunchiate în volumul de faţă au fost prezentate, în cea mai mare parte, la simpozionul *In memoriam Ioannis I. Russu*, desfăşurat la Muzeul de Istorie din Turda, în 18 noiembrie 1995, în organizarea instituţiei gazdă (director Claudia Luca) şi a Muzeului Judeţean de Istorie şi Artă din Zalău (director Alexandru V. Matei). Două muzee transilvane şi participanţii la simpozion l-au omagiat, astfel, la zece ani de la dispariţie, pe savantul clujean Ion Iosif Russu (1911-1985). Prestigioasa sa activitate în lingvistica şi filologia clasică, în istoria antică, în epigrafie, a marcat o epocă în cercetarea românească. La „şcoala" sa s-au format unii dintre autorii prezentului volum, care-i cinstesc acum memoria cu aceste contribuţii de istorie şi civilizaţie romană în Dacia.

La alcătuirea şi pregătirea culegerii de faţă au contribuit colegele de la muzeul turdean, – Claudia Luca şi Ana Cătinaş –, cărora li se cuvin alese mulţumiri.

Adresăm mulţumiri binemeritate instituţiilor care au făcut cu putinţă apariţia acestei cărţi: *Fundaţiei Culturale Române*, condusă de acad. Augustin Buzura, şi *Centrului de Studii Transilvane*, condus de prof. univ. dr. Ioan-Aurel Pop, cu al său sector editorial priveghiat de Vasile Sălăjan.

MIHAI BĂRBULESCU

Dacia și strategia romană

Ioana Bogdan Cătăniciu

Spațiul geografic locuit de daci și geți se dovedește, prin cercetările arheologice, a fi fost un spațiu de sinteză a influențelor orientale și occidentale, influențe care, o dată asimilate, au creat o civilizație originală, cunoscută încă destul de puțin.

Din punct de vedere geografic, teritoriul locuit de geto-daci constituie limita între Europa colinară și muntoasă și vastele stepe ce se întind până la Ural. Este un bastion natural, parcă modelat pentru a proteja Europa de acel „entourage inconsistant et toujours houleux"[1] ce a trăit în acele stepe.

Două au fost căile naturale de pătrundere în Europa dinspre est: 1) prin câmpia nord-pontică și câmpia munteană – cale deschisă spre Peninsula Balcanică prin vadurile Dunării din zona Cernavodă, având avantajul de a evita traversarea munților Haemus și 2) drumul de la nord de Carpați spre pusta ungară și spre Dacia.

Civilizația dacă[2], devenită conștientă de ea însăși, s-a consolidat din nevoia de a se apăra și este caracteristic pentru toate sursele antice faptul că, din secolul V î.Chr., nu ne-au transmis știri despre triburi aparținând acestor populații, lucru ce credem că trebuie exploatat în favoarea unei relativ timpurii centralizări politice a lor, chiar dacă abia sub Burebista avem o confirmare contemporană (Strabon, VII, 3, 11 [303]).

Cele patru arii principale de răspândire a monedelor dacice[3], cu excepția celei din Oltenia, nu se suprapun ariilor de răspândire a monedelor celtice, anterioare, ceea ce ne face să postulăm și persistența acelor formațiuni politice de sorginte celtică, chiar dacă și-au pierdut independența. Remarcabil este că unitățile teritoriale delimitate pe baza monetăriei proprii (*Fig. 1*) sunt confirmate, de-a lungul timpului, prin diferite categorii de materiale caracteristice și, ceea ce este și mai elocvent, se pot regăsi în organizarea teritoriilor dacice după cucerirea traiană[4]. Nu este întâmplător că dezmembrarea regatului lui Burebista se produce prin crearea a patru regate, probabil aceleași care au stat și la baza marelui său Imperiu. Fiecare din acele regate daco-getice, care au subminat prin tendințele lor centrifuge Imperiul lui Burebista, trebuie să se fi considerat continuatorul forței militare și politice a acestuia, ducând o politică de anvergură, ce nu trebuie minimalizată, dacă a fost reținută ca semnificativă[5] cu ocazia conflictelor civile de la Roma.

După cum se poate deduce, avem de-a face cu o societate relativ dezvoltată, viu interesată de asigurarea unor relații privilegiate cu Puterea de la Roma. Nu este doar interesul economic pentru relațiile cu lumea civilizată, dar și îngrijorarea în fața populațiilor războinice din stepele nord-pontice[6]. Interesele geto-dacilor în sudul Dunării sunt stânjenite de cucerirea romană, motiv pentru care ei vor adopta două atitudini posibile: se vor alia cu dușmanii proprii, din est, pentru a face incursiuni în posesiunile romane[7], ori se vor strădui să profite de tratate de amiciție cu Roma[8].

Augustus va pune bazele „strategiei" romane de graniță, fixând *fines imperii* pe Rhin și Dunăre, și va inaugura și o formă de organizare militară a zonei de frontieră sub comanda unor *praefecti ripae* sau *civitatium* (*ILS*, 1349; *CIL*, IX, 5363). Caracterul acestei funcții militare cu autoritate asupra unor populații recent cucerite, din vecinătatea *fines imperii*, ni se pare a fi o formulă de organizare a frontierei, și nu e motivată de nivelul de dezvoltare al acestor populații[9]; natura funcției de *praefectus* acreditează ideea că întreaga organizare a rămas cea autohtonă, anterioară cuceririi, și cred că e probabilă o diferență în stadiul de evoluție a populațiilor din Pannonia, unde *civitates* erau sinonime unor triburi, și cea din Moesia, unde se pare că organizarea tribală era depășită, fiecare *gens* având mai multe *civitates* teritoriale; *ripa Histri*[10] se pare că reprezintă ea însăși un district militar echivalent teritoriului unei singure formațiuni politice învinse[11].

Credem că *ripa Histri* a fost inclusă în *portorium Illyrici*, chiar de la începutul organizării acestuia, ca o unitate administrativă separată, bazându-ne pe horotesia lui Laberius Maximus[12], în care deja Flavius Sabinus afirmă drepturile Histriei, oraș pontic, la taxele de pe Dunăre,

în pofida existenţei până aici a districtului administrativ; Ιστρον ὄχθης τέλος el afirmă drepturile Histriei în raport cu *portorium*-ul din *ripa Histri*, ulterior numit *portorium Ripae Thraciae*. Existenţa unui lagăr de legiune augustan, cu două faze de folosire, la cca 20 km de Tomis, sugerează nu numai întinderea teritoriului tomitan spre vest, dar şi faptul că locul a constituit o bază, de mai lungă durată[13], a armatei romane. Este foarte probabil ca în viitorul apropiat să se multiplice datele privind fortificaţiile romane timpurii din Dobrogea, deoarece cu ocazia reluării cercetărilor la Carsium (Hârşova) s-au găsit, deranjate, materiale arheologice din sec. I d.Chr. (C. Chiriac, raport preliminar, Brăila, 1996).

Dunărea constituie, aşa cum reiese din *Res Gestae*, doar limita dintre populaţiile *subiectae* şi cele care au recunoscut *Imperium populi Romani; praesidia* (Florus, II, 28, 19) nu se cunosc, dar la Troesmis şi Aegyssus, cel puţin temporar, sunt în garnizoană trupe romane şi trupe thrace aliate (Ovid, ex. P. IV, 7, 20; IV, 9, 75).

Pentru epoca iulio-claudiană, relaţiile Romei cu populaţiile din nord-est par a fi deosebite numai prin gradul de supunere, prin severitatea formei de „tratat" impuse. Regatul getic din Muntenia centrală, eventual cel al lui Roles[14], este, ulterior, obiect al strămutării unei părţi a populaţiei[15], confirmată de evacuarea unor aşezări getice din nordul Dunării[16]. Aceeaşi modaliate de a acţiona este proprie şi legatului lui Nero, Tib. Plautius Aelianus (*ILS*, 986), care, prin mijloace mai degrabă politice decât militare, a confirmat şi lărgit pacea la Dunărea inferioară. Transplantarea transdanubienilor la sudul Dunării, la fel ca şi a geţilor în vremea lui Aelius Catus, poate fi considerată o acţiune de creare a unui „nobody land" în faţa Dunării, pentru a se controla mai uşor orice mişcare ameninţătoare; din termenul folosit „transdanubieni" şi din gama populaţiilor cu care Aelianus a tratat, se poate preciza că aria de excludere a unei locuiri barbare s-a extins, de această dată, şi în sudul Moldovei, şi în nordul Mării Negre. Un aspect deosebit al transplantării unei populaţii barbare în zona de graniţă, la această dată, este evidenţiat de explicitarea scopului acţiunii – sporirea masei contribuabile. În acelaşi fel se poate înţelege şi acţiunea lui Aelius Catus şi se poate deduce faptul că deja din vremea lui Augustus există un dirigism al ocupării

teritoriale în *Ripa Histri – Thraciae*, chiar dacă cercetările arheologice nu au avut darul să clarifice modul de viaţă propriu acestei epoci.

Politica de întărire a graniţei pe Dunăre practicată de Vespasian nu este urmarea schimbării situaţiei juridice şi politice a teritoriului dintre Haemus şi Dunăre, ci o nouă concepţie despre apărarea graniţelor la Dunăre[17].

Soluţia adoptată de Domitian după războaiele sale cu dacii ne îngăduie să considerăm că nu s-au schimbat cu nimic principiile de bază ale unei protecţii militare romane a drumului paralel cu Dunărea, coordonată cu o puternică activitate diplomatică de apărare din exterior, cu ajutorul unor regate clientelare, dat fiind că Decebal, în mult hulita pace (Cassius Dio, LXVII, 7, 3-4), va obţine doar clauze obişnuite unui *amicus et socius*[18]. Din păcate, nu este suficient cercetată arheologic dispunerea fortificaţiilor flave la Dunărea de Jos. Dacă fotografiile aeriene privind valurile lui Traian din Dobrogea ne permit să considerăm că ele sunt rezultatul unei completări succesive, credem că toate elementele cunoscute până în acest moment exclud crearea unui sistem de fortificaţii în epoca principatului[19]; puncte fortificate sunt de postulat[20], deoarece câmpia munteană deschide posibilitatea trecerii Dunării şi pătrunderii în Balcani pe valea Carasu – traseu probabil şi al atacatorilor daci sau doar al aliaţilor lor roxolani din cursul diversiunii din Moesia Inferior şi, ulterior, al costobocilor, spre Adamclisi (Tropaeum Traiani).

Chiar superficial cum ne este cunoscut limesul Moesiei Inferior, putem constata că în vremea lui Traian nu exista o fortificare liniară decât ca rezultat al dispunerii fortificaţiilor pe drumul imperial de-a lungul Dunării şi în punctele care facilitau traversarea fluviului. În zona de câmpie a teritoriului getic nu este permisă locuirea. Suntem, din păcate, tot în situaţia de a presupune data construirii valului – Brazda lui Novac de sud – din faţa castrului de la Novae, dar dacă acesta ar fi sigur roman, şi-ar găsi rostul numai în această perioadă anterioară creării Daciei[21].

Cucerirea şi transformarea Daciei în provincie, proces iniţiat sau nu ca un obiectiv strategic al Romei[22], au fost sigur concepute a dura şi nu exclusiv datorită măsurilor militare[23], ci mai cu seamă celor privind asigurarea vieţii şi prosperităţii provinciei. Ca în Germania sau în Moe-

sia Inferior, Traian va crea în Dacia *colonia Ulpia Traiana Sarmizegetusa* şi o serie de *civitates*[24], transmise de Ptolemeu[25].

Numai în zonele periferice ale teritoriului care a alcătuit statul lui Decebal s-au constituit unităţi teritoriale bazate pe formaţiuni tribale, şi nu întâmplător, în parte, de origine celtică: *anarti, teurisci* şi *cotenses, saldenses*. Localizarea costobocilor, ceiagisilor şi piefigilor în estul provinciei, unde pentru această perioadă se constată o forţă militară redusă[26], ne dă dreptul să presupunem că aceştia nu au făcut parte dintre cei mai fideli combatanţi ai lui Decebal. Este remarcabil că zona centrală a regatului dac este împărţită în unităţi teritoriale definite după numele unei „dava" aleasă ca centru.

Cel de al doilea domeniu de manifestare a strategiei lui Traian în Dacia a fost asigurarea sistemului de drumuri. Şi dacă cea mai mare parte a acestora ne-a fost transmisă de *Tabula Peutingeriana*, ele pot fi regăsite aidoma în harta lui Ptolemeu, unde însă lipseşte drumul de-a lungul Oltului, în schimb se află staţiuni ce trebuie găsite pe drumul din estul Transilvaniei şi din vestul Munteniei, care, prin pasul Bran, lega Transilvania de Moesia Inferior.

Analizând datele din geografia lui Ptolemeu, am considerat că sunt destule elemente pentru a data sursa de care s-a folosit acesta în descrierea oraşelor şi populaţiilor Daciei la începutul domniei lui Hadrian[27]; aşa încât, sunt înregistrate în Moesia Inferior doar localităţile din sudul Moldovei, nu şi cele din Muntenia, iar *Buridavenses* fac deja parte din provincia Dacia. Este momentul creării Daciei Inferior dintr-o parte a teritoriilor ce făcuseră parte din Moesia Inferior.

Construirea palisadei de pe linia transalutană, fără *fossa*[28], apărată de trupe dispersate în fortificaţii de mici dimensiuni, a constituit momentul „închiderii" graniţei de est a provinciei nou create. Este cel puţin evident că această construcţie nu avea nici un rost defensiv, ci limita teritoriul provincial pe linia ce separa, încă în secolul II î.Chr., două formaţiuni tribale[29]; Dacia Inferior[30], în vremea lui Hadrian (primesc *honesta missio* la 140, *IDR*, I, 13), avea trei ale, două cohorte equitate şi patru cohorte de orientali, după toate probabilităţile toate mânuind arcul[31], plus *surii sagittari*. Fără să obţinem prin cercetări stratigrafice un tablou al dislocării acestor trupe, cronologic, în diferitele forturi în care sunt atestate, deocamdată (cu excepţia *coh. I Fl. Commagenorum*

de la Jidava) doar pe linia alutană, nu putem face nici un fel de consideraţii de oarecare perenitate. Putem observa, din caracterul descoperirilor făcute în *castella* cercetate pe linia transalutană, că ele au fost ocupate de trupe care foloseau cu precădere arcul şi săgeata şi, ţinând cont de preceptele lui Vegetius (III, 6, 79), trebuie să fi fost şi un număr mare de călăreţi[32], care să poată controla zona în care au continuat să trăiască urmaşii vechii formaţiuni politice gete, din centrul Munteniei, şi roxolanii, cărora li s-a permis să intre în câmpia joasă. Forţa militară ofensivă reprezentată de aceste trupe staţionate în Dacia Inferior, între *Angustia* şi Dunăre, nu era menită să răspundă doar infiltrărilor de populaţie în provincie, ci controla accesul, dinspre pustiul getic spre vest, în cazul în care trupele sectorului nordic al Moesiei Inferior, având până la 167, la Troesmis, şi Legiunea V Macedonica, nu reuşeau să împiedice trecerea liniei dintre Dunăre şi cotul Carpaţilor. Dislocarea legiunii de la Troesmis poate fi explicată dacă luăm în considerare că populaţiile stepei nu au atacat frontal sectorul înalt al Dobrogei, ci inundau câmpia Bărăganului, neapărată, şi se îndreptau spre sud sau spre sud-vest, aşa încât legiunii de la Durostorum îi revenea rolul de a acţiona în răsăritul Munteniei.

Dacia Porolissensis, scutul din faţa celei de a doua căi de pătrundere peste Carpaţi, poate fi considerată, din punctul de vedere al ştirilor transmise de Ptolemeu, ca o structură administrativ-teritorială ale cărei tradiţii celtoide au fost voit revigorate. Ceea ce rămâne încă de elucidat este limita de vest a Daciei, sectorul de la sud de Bologa. Această problemă nu va fi rezolvată atâta vreme cât se va considera teritoriul provinciei doar până în faţa fortificaţiilor de graniţă. Or, fortificaţiile din Banat au reprezentat puncte de apărare a drumurilor imperiale şi nu au constituit *limes*[33]. Desigur, iazygii stabiliţi în vestul Daciei, – şi, după cum se pare, mereu în conflict teritorial cu regatele dace (Plinius, *NH*, IV, 12) şi, fără îndoială, în raporturi de clientelă cu Roma –, au avut rezervat un rol în politica de graniţă a provinciilor vecine. Cercetările de teren vor trebui să-şi propună stabilirea raportului între forţa militară romană distribuită în zonă şi populaţia sarmată, deoarece nu se poate considera ca drumul cel mai scurt între Dacia şi Pannonia să fi fost abandonat în grija acesteia.

Că Hadrian a rezervat un rol Daciei în strategia față de amenințările barbare poate fi dedus din simbolistica monedelor bătute în timpul său, reprezentând Dacia șezând pe o stâncă, cu un *vexillum* și cu sabia curbă, specific dacică, în mâini[34]. Fie-ne îngăduit să credem că, prin adoptarea unor măsuri elastice de acordare de privilegii și impunere de obligații, Hadrian a reușit să obțină nu numai pacificarea dacilor, ci și cooperarea lor la apărarea Imperiului. Liniile generale definite de Hadrian pentru sistemul defensiv al Daciei, chiar pus la încercare de războaiele marcomanice, vor rămâne neschimbate, fiind doar adaptate la situațiile nou apărute, până la părăsirea provinciei.

Credem că se poate afirma că aspectul geografic în sine este exploatat de militarii romani numai pentru a-și asigura pe plan local avantaje pentru o staționare la adăpost de surprize, frontiera Imperiului era însă fixată în funcție de teritoriul populațiilor cucerite, care au atins un grad de dezvoltare ce le permitea o rapidă asimilare în viața provincială; fortificațiile, liniile artificiale, uneori dispuse după criterii obscure din punct de vedere strict militar, primesc înțeles dacă ne raportăm la populațiile locale și la amenințările majore venind din exteriorul îndepărtat.

Resumée

La Dacie et la stratégie romaine

Du point de vue géographique, le territoire habité par les Géto-Daces constitue la limite entre l'Europe collinaire et montagneuse et les vastes steppes qui s'étendent jusqu'à l'Oural. C'est là un bastion naturel, modelé, dirait-on, pour protéger l'Europe de „l'entourage inconsistant et toujours houleux" (Waltz, 1942, 288) qui a vécu dans ces steppes. Deux ont été les voies naturelles de pénétration en Europe en venant de l'Est: 1. par la plaine septentrionale pontique et la plaine de Valachie – voie débouchant sur la péninsule balkanique, par les gués du Danube de la zone de Cernavodă, ayant l'avantage d'éviter la traversée des monts Haemus et 2. la voie au nord des Carpates vers la Puszta hongroise et la Dacie.

La civilisation dace, devenue consciente d'elle-même, s'est consolidée en raison du besoin de se défendre et ce fait, croyons nous, doit être exploité en faveur de la centralisation politique relativement hâtive des Daces, même si nous ne détenons une confirmation contemporaine qu'à partir du règne de Burebista. Les quatre principales aires de diffusion des monnaies daces, excepté celle d'Olténie ne se superposent pas aux aires de diffusion des monnaies celtiques, antérieures, ce qui nous pousse à affirmer aussi la persistance de ces formations d'origine celtique. Il est remarquable que les unités territoriales délimitées sur la base de l'atelier propre pour la frappe de monnaie sont confirmées au long du temps grâce aux diverses catégories de matériaux caractéristiques et le détail encore plus éloquant est le fait qu'on peut les retrouver dans l'organisation des territoires daces après la conquête trajanne (*Fig. 1*).

Chacun des ces royaumes daco-gètes, qui ont miné l'empire de Burebista par leur tendances centrifuges, pourrait être considéré comme le continuateur de la force militaire et politique de celui-ci, se remarquant par une politique d'envergure qui ne saurait être minimisée, ayant été retenue par les sources comme significative, lors des conflits civils qui ont éclaté à Rome (Sueton, *Aug.*, LXIII, 4; Plutarch, *Antonius*, 63; Cassius Dio, LI, 22, 8).

Tel qu'on peut le déduire, on a affaire à une société relativement développée et vivement intéressée à s'assurer des relations privilégiées avec le „Pouvoir" de Rome. Il ne s'agit pas seulement de l'intérêt économique visant des relations avec le monde civilisé, mais aussi du souci suscité par les peuplades guerrières des steppes septentrionales pontiques (Cassius Dio, LI, 24, 6).

Leurs intérêts au sud du Danube sont dérangés par la conquête romaine, raison pour laquelle ils ont adopté deux attitudes possibles: s'allier avec leurs propre ennemis de l'Est, pour déchaîner des incursions dans les territoires possédés par les Romains, ou bien s'efforcer de profiter des traités d'amitié avec Rome.

C'est Auguste qui établira les bases de la „stratégie" romaine de frontière, en fixant les *fines imperii* sur le Rhin et le Danube, et qui inaugurera à la fois une forme d'organisation militaire de la zone de frontière sous le commandement de *praefecti ripae et civitatium*. Le

caractère de cette fonction militaire détenant l'autorité sur des populations récemment soumises, dans le voisinage de *fines imperii* nous semble être une formule visant à souligner un principe d'organisation de la frontière et moins motivée par le niveau de développement de ces populations; vu la nature de la fonction de préfet, il semble que l'organisation entière demeure celle autochtone, antérieure à la conquête; nous tenons aussi pour probable une différence dans le stade d'évolution des populations de Pannonie, où le *civitates* étaient synonimes à de tribus et celles de Mésie, ou il semble que l'organisation tribale était révolue, chaque *gens* ayant plusieures *civitates* territoriales; il paraît que Ripa Histri (Ovide, ex P, IV, 9, 75) représente elle-même un district militaire équivalent au territoire d'une seule formation politique, vaincue.

Tel qu'il résulte des *Res Gestae*, le Danube ne représentait que la limite entre les peuplades *subiectae* et ce les qui avaient reconnu l'*Imperium Populi Romani*; des *praesidia* (Florus, II, 28, 19) ne sont pas connus, mais à Troesmis et Aegyssus sont cantonnées, tout au moins de façon temporaire, des troupes romaines et des troupes thraces alliées (Ovide, ex P, IV, 7, 20; IV, 9, 75).

Pour ce qui est de l'époque julio-claudienne, les relations avec les populations du nord-est semblent avoir été particullières par le degré de soumission à l'Empire romaine et par la sévérité de la forme de „traité" imposée. Le royaume gétique de la Valachie centrale, est l'objet d'un transfert d'une partie de la population (Strabon, VII, 3, 10), confirmé par l'évacuation d'établissements gétiques situés sur la rive nord du Danube.

La même modalité d'action est propre aussi au légat de Néron, Tib. Plautius Silvanus Aelianus (*ILS*, 986), qui, par des moyens plutôt politiques que militaires, a confirmé et élargi la paix sur le Danube inférieur. Le transfert des transdanubiens au sud du Danube tout comme celui des Gètes au temps d'Aelius Catus peut être considéré comme une action visant la création d'une „nobody land" face au Danube, afin de contrôler plus aisément tout mouvement menaçant; à partir du terme de „transdanubiens" et de la gamme de populations avec lesquelles Aelianus avait entamé des tratatives, on peut préciser que l'aire d'exclusion d'habitats barbares s'est étendue cette fois dans le sud de la

Moldavie aussi, ainsi qu'au nord de la Mer Noire. Un aspect particulier de la transplantation d'une population barbare dans la zone frontalière à cette date nous est dévoilé par l'évocation du but de cette action, à savoire l'augmentation de la masse des contribuables. C'est la preuve que dès l'époque d'Auguste il existait déjà un dirigisme de l'occupation territoriale dans *Ripa Histri*, même si les fouilles archéologiques n'ont pas été à même de tirer au claire le mode de vie à cette époque.

La solution adoptée par Domitien au terme de ses guerres contre les Daces nous révèle qu'il ne s'est guère produit de changements dans les principes fondamentaux d'une protection militaire romaine de la route qui longeait le Danube, coordonnée avec une activité diplomatique vigoureuse de défense de l'extérieure à l'aide de royaumes clientélaires, puisque Décébale, lors de la conclusion de la paix si blâmée (Cassius Dio, LXVII, 7), n'obtiendra que les clauses habituelles d'un *amicus et socius* (Tacite, *Germ.*, 42).

Dacia Inferior, avait au temps d'Hadrien trois ailes, deux cohortes *equitatae* et quatre cohortes d'orientaux, toutes ces formations maniant probablement l'arc (Davies, 1977, p. 169) et en plus les *surii sagittari*. A défaut de recherches stratigraphiques qui nous fournissent un tableau de la dislocation de ces troupes, chronologiquement dans les différents forts où elles sont attestées, pour l'instant – à l'exception de *coh. I Fl. Commagenorum* (fouilles de C.C. Petolescu) de Jidava – seulement sur la ligne alutaine, nous sommes incapables de formuler la moindre considération tant soit peu fondée; du caractère des découvertes faites dans les *castella* investigué sur la ligne transalutaine, il peut être déduit qu'ils ont été occupés par des troupes qui se servaient surtout de l'arc et de la flèche et, compte tenu des précepts de Vegetius (III, 6, 79), il devait y avoir eu aussi un grande nombre de cavaliers qui puissent contrôler la zone où ont continué à vivre les successeurs de l'ancienne formation politique gète, au centre de la Valachie, et des Roxolans, auxquels il a été permis de pénétrer dans la plaine basse. La force militaire offensive représentée par ces troupes stationnées en Dacie inférieure, entre Angustia et le Danube, avait pour rôle non seulement de répondre aux infiltrations de population – même cliente – dans la province, mais aussi de contrôler l'accès du côté du désert gétique, vers l'ouest au cas où les

troupes du secteur nord de la Mésie inférieure, disposant jusqu'en 167 de la légion V Macedonica, ne reussissaient pas à arrêter des percées dans la zone nondéfendable comprise entre le Danube et le coude des Carpates. La dislocation de la légion de son camp de Troesmis peut être expliquée si l'on prend en ligne de compte que les peuplades de la steppe n'attaquaient pas frontalement le haut secteur de la Dobroudja, mais inondaient la plaine du Baragan par la dite zone et se dirigeaient vers le sud ou le sud-ouest, la légion de Durostorum ayant pour rôle d'agir dans la Valachie orientale.

La Dacie Porolissensis, ce bouclier face à la deuxième voie de pénétration à travers les Carpates, peut être considérée, du point de vue des données fournies par Ptolémée, comme une structure administrative-territoriale, dont les traditions celtoïdes ont été revigorées à dessein. Ce qui reste encore à élucider est la limite ouest de la Dacie, le secteur au sud de Bologa. Ce problème ne sera résolu qu'au moment où l'on considérera que les limites de la province s'étendaient au-delà des fortifications de frontière. Or, les fortifications du Banat ont représenté des points de défense des routes impériales. Il est hors de doute que les Jazyges établis dans l'ouest de la Dacie et se trouvant, paraît-il, en conflit permanent avec les royaumes daces pour des raisons territoriales (Plinius, *NH*, IV, 12) et certainement en rapports de clientèle avec Rome, devaient détenir un rôle dans la politique frontalière des provinces voisines; on ne sauraient affirmer que la route, la plus courte entre la Pannonie et la Dacie, aurait été abandonnée aux soins de ceux-ci.

Qu'il nous soit permis de supposer que Hadrien, par l'adoption de mesures élastiques dans l'octroi de privilèges et d'obligations imposées, a réussi à obtenir non seulement la pacification des Daces, mais leur coopération à la défense de l'Empire.

Les lignes générales définies par Hadrien pour le système défensif de la Dacie, en fonction des relations géo-politiques de la region, que les guerres marcommanes ont mis à l'épreuve, se sont montrées profitables, jusqu'au jour où l'Empire affaibli a abandonné la stratégie offensive face aux menaces. Nous croyons pouvoir affirmer que l'aspect géographique en soi était exploité par les militaires romains uniquement pour s'assurer sur le plan local un avantage pour le stationnement

à l'abri de surprises; la frontière de l'Empire était fixée en fonction du territoire appartenant aux populations soumises, qui avaient atteint un degré de développement permettant une rapide intégration dans la vie provinciale; les fortifications parfois situées d'après des critères qui restent pour nous obscures, du point de vue strictement militaire, reçoivent une raison d'être se rapportant à la population locale et aux menaces majeures venant de l'extérieur plus éloigné.

Note

[1] P. Waltz, *La question d'Orient dans l'Antiquité*, Paris, 1942, p. 288.

[2] C. Daicoviciu, *Dakien und Rom in der prinzipats Zeit*, în *ANRW*, II, 1977, p. 902-908.

[3] C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, Bucureşti, 1973, p. 430, fig. 24, 25.

[4] Răspândirea monedelor Macedonia Prima şi Thasos individualizează aria uniunii de triburi din Muntenia de vest şi cea din Transilvania centrală. I. Bogdan Cătăniciu, *SCN*, VI, 1975, p. 186, fig. 4; dar şi predilecţia pentru anumite mărfuri de import diferenţiază ariile acestor mari unităţi tribale – vezi hărţile la I. Glodariu, *Relaţii comerciale ale Daciei cu lumea elenistică*, Cluj, 1974.

[5] Suetonius, *Aug.*, LXIII, 4; Plutarch, *Antonius*, 63; Cassius Dio, LI, 22, 8.

[6] Este semnificativ în acest sens episodul descris de Cassius Dio (LI, 24, 6) în care Rholes contribuie la învingerea bastarnilor.

[7] Deja în 109-106 dacii au invadat Macedonia – Frotinus, *strat.* II, 4, 3. Dacii au participat singuri sau alături de scordisci, bastarni şi, ulterior, sarmaţii roxolani la acţiuni antiromane în sudul Dunării.

[8] I. Bogdan Cătăniciu, *Muntenia în sistemul defensiv al Imperiului Roman*, teză de doctorat la Universitatea Bucureşti, 1981, şi *Klientel Bevölkerung in Muntenien*, în *Acta MN*, XX, 1983, p. 67-84. Numai datorită obiceiului de a nu citi ceea ce au scris colegii există o nouă teză de doctorat pe această temă, care face totală abstracţie de lucrările noastre: V. Lica, *Relaţii politice şi juridice cu geto-dacii până la 106*, 1992, conducător ştiinţific Al. Suceveanu; şi M. Babeş, *Die Beziehungen der Geto-Daker zu dem römischen Reich vor Trajans Eroberung*, în *Arheologia Moldovei*, XVII, 1994, p. 49-52.

[9] *ILS*, 1349; *CIL*, IX, 5363; Rüger, *Germania Inferior*, 1968, p. 22; D.B. Saddington, *Praefecti classis and praefecti castrorum in the Iulio-Claudian Period*, în *Akten des 14 Internationalen Limes Kongresses*, Carnuntum, 1986, p. 69.

[10] Ovidiu, ex P. IV, 9, 75 – despre un comandament militar dependent de Moesia, care se întindea între Haemus, Dunăre şi Mare, ne-am expus argumentele în lucrările citate în nota 8; pentru că este greu să răstorni o teorie fără suport obiectiv, dar acceptată

de toată lumea, am pregătit un studiu cu toate argumentele care susţin punctul nostru de vedere.

[11] Studiul lui A.G. Poultner, *Frontier People beyond and behind the Limes*, în *Limes Kongress*, Carnuntum, 1986, p. 143 sqq, despre o folosire a zonei de la est de Yantra doar ca teren pentru transhumanţa păstorilor nord-dunăreni, se bazează pe o necunoaştere a bogăţiei, mai mult decât obişnuită, a urmelor umane, databile tocmai în primele secole după Christos, în special în Dobrogea, şi pe o paralelă cu situaţia de aici în epoca ocupaţiei turceşti, până la mijlocul sec. XIX.

[12] D.M. Pippidi, *Contribuţii la istoria veche a României*, Bucureşti, 1967, p. 347 - din scrisoarea lui Sabinus în versiunea greacă, rândurile 16-17.

[13] Castrul de legiune a fost identificat pe teren de Gr. Tocilescu (*Fouilles et Recherches Archéologiques en Roumanie*, Bucureşti, 1900, nr. XXII, p. 179) şi C. Schuchhardt, *Die Sogenannte Trajanswälle in der Dobrudscha*, Berlin, 1918, p. 47, fig. 14). Fotografia aeriană ne-a permis să observăm cele două faze de existenţă ale unui lagăr de formă poligonală neregulată, formă caracteristică epocii republicane şi augustane.

[14] Cassius Dio, LI, 23-26, nu dă nici un indiciu geografic pentru localizarea celor trei regate getice; în localizarea lui Pârvan, urmată de cei mai mulţi cercetători, toate cele trei regate se află la sud de Dunăre, în Dobrogea sau, în cel mai bun caz, până la Haemus. Credem că această localizare nu ţine cont de posibilităţile demografice şi economice ale zonei, exagerându-le în sens invers exagerării de care îl acuzam mai sus pe Poultner. Despre numărul populaţiei în sudul Dunării ne putem orienta în funcţie de aprecierile lui Em. Panaitescu, *Numărul Geţilor şi al Dacilor*, comentar după Strabon, în *În memoria lui V. Pârvan*, 1934, p 251-264. Ţinând cont de faptul că toată zona din sudul Dunării, din faţa ţării bastarnilor şi până în ţara tribalilor, fusese devastată de bastarni, ne îndoim de capacitatea unui *regulus* din această zonă de a fi eficient în ajutorul de care avea nevoie Crassus; este mult mai plauzibil de căutat teritoriul lui Roles la nord de Dunăre, de unde a trecut să lupte pentru cetatea situată în preajma Ciabrus-ului. Cum formaţiunea politică din Muntenia centrală şi de vest este bine evidenţiată din punct de vedere arheologic, credem că ea este cea care se manifestă alături de romani.

[15] Aelius Catus, Strabon, VII, 3, 10.

[16] M. Babeş, *Dacia, NS*, 19, 1975, p. 135-139; C. Preda, în *Thraco-Dacica*, VI, 1-2, 1985, p. 86-92; M. Babeş, *Arheologia Moldovei*, XVII, 1994, p. 53, n. 20.

[17] M. Mirković, *Epigraphische Studien*, 5, 1969, p. 182. Până la Vespasian, sistemul politic-militar de la Dunărea de Jos, bazat pe relaţii clientelare cu populaţiile geto-dace, cu bastarnii şi cu roxolanii, nu se completase printr-o linie de fortificaţii dispuse de-a lungul frontierei; această preocupare apare ca reacţie la desele încălcări ale tratatelor, atât din partea dacilor, cât şi a populaţiilor nord-pontice, dar şi ca expresie a unei noi concepţii asupra apărării graniţelor de nord ale Imperiului. Din păcate, avem doar puţine cercetări în punctele fortificate datând din această epocă, aşa încât nu putem înţelege care au fost criteriile de organizare, dar nu este cu totul exclus să se poată face paralele cu Pannonia, unde sunt puncte fortificate pe principalele căi de comunicaţie.

Schimbările intervin şi sunt remarcabile, graţie completării cunoştinţelor noastre arheologice, în ceea ce priveşte contribuţia lui Domitian la edificarea în nordul Imperiului a unui sistem de graniţă; din păcate, tocmai acest aspect al problemei la Dunărea de Jos nu este suficient cercetat.

[18] Tacit, *Germ.*, 42; V. Pârvan, *Getica*, p. 655-657.

[19] E. Lutwak, *The Grand Strategy of the Roman Empire*, 1976, p. 82.

[20] E. Comşa, în *Materiale şi cercetări arheologice*, IV, 1957, p. 325-333.

[21] Valul de pământ care face un arc de cerc în faţa castrului de la Novae nu a fost studiat în teren şi nu s-au făcut săpături. Toate datările ce se fac sunt de conjunctură. Forma pe care o are permite ipoteza că a fost construit pentru a ocroti un cap de pod roman în ţară nesupusă.

[22] Despre cauzele cuceririi şi transformării Daciei în provincie vezi E. Cizek, *Epoca lui Traian*, Bucureşti, 1980, p. 258-264, cu toată bibliografia.

[23] Existenţa provinciei Dacia a pus probleme privind asigurarea comunicaţiei cu restul Imperiului şi apărarea unui teritoriu situat în calea ameninţărilor din est. Nu voi zăbovi asupra aspectelor militare ale organizării Daciei, despre care mi-am exprimat punctul de vedere (*Evolution of the Defence System Works of Roman Dacia*, Oxford, 1981, şi *Quelques considérations sur le limes de la Dacie*, în *Limes Kongress*, Carnuntum, 1990, p. 805-820), ci voi sublinia contribuţia lui Traian la organizarea teritorială în vederea obţinerii unor formule de asigurare a ordinii interne şi a prosperităţii necesare stabilităţii provinciei.

[24] Ioana Bogdan Cătăniciu, *À propos de civitates en Dacie*, în *Ephemeris Napocensis*, I, 1991, p. 189-195.

[25] Eadem. *Ptolémée et la province Dacia*, în *Dacia, NS*, XXXIV, 1990, p. 223-234; A. Alföldi, *CAH*, XI, 1936, 79, n.1, consideră că Ptolemeu denumeşte triburile geto-dace, ale căror nume derivă din numele localităţilor, trăsătură caracteristică şi pentru Moesia; or, în ambele provincii, mai clar în Moesia, este vorba de unităţi administrative autonome, create prin divizarea teritoriului triburilor cunoscute în aceeaşi zonă anterior.

[26] Eadem, *Evolution of the Defence System Works of Roman Dacia*, BAR, 116, Oxford, 1981, p. 18.

[27] La argumentele noastre din *Dacia*, XXXIV, 1990, p. 225, 227 se pot aduce şi cele ale lui B. Gerow, *Zum Problem der Strategien in römischen Thrakien*, în *Klio*, 52, 1970, p. 130-131. Ptolemeu transmite localităţi dispuse în estul Daciei, sugerând drumul parţial descris de Geograful Ravennat. Faptul este cu atât mai semnificativ cu cât la acest anonim din sec. VII se pare că sunt înscrise acele drumuri care asigurau cel mai scurt traseu spre noua capitală - Constantinopol.

[28] Ioana Bogdan Cătăniciu, în *Studien zu den Militärgrenzen Roms*, Aalen, 1986, p. 461-468.

[29] Eadem, în *SCN*, VI, 1975, 185.

[30] I. Bogdan Cătăniciu, în *Akten des 14 Int. Limes Kongresses*, 1990, Wien, p. 808.

[31] Davies, în *Britannia*, VIII, 1977, p. 169.

[32] Din păcate, la Urluieni am ajuns să cercetăm doar parțial fortul și *principia*, nu și construcțiile interioare; datorită acestui fapt, nu știm care era structura barăcilor și a grajdurilor, nu știm ce caracter avea trupa.

[33] I. Bogdan Cătăniciu, *Evolution...*, 1981, p. 21-22.

[34] BMC R4.Emp, III, Pl. 94, p. 12-13.

Legenda ilustrațiilor

Fig. 1. Formațiuni politice geto-dace puse în evidență de monetăria proprie, pe baza hărților alcătuite de C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, 1975, fig. 24, 25.

1. Tezaure și monede geto-dace izolate; 2. Tezaure și monede celte izolate; 3. Teritoriul triburilor de origine celtică; 4. Teritoriul triburilor geto-dace; 5. Teritoriul tribului din Moldova de Sud; 6. Teritoriul uniunii de triburi din Muntenia Centrală și de Vest

Fig. 2. Castrul de legiune din apropierea Tomisului, schiță după fotografie aeriană, zbor 1979.

Fig. 3. Provincia Dacia după coordonatele lui Ptolemeu

Fig. 4. Provincia Dacia

Fig. 5. Necropole sarmate în estul Daciei, după I. Ioniță, *Din istoria și civilizația dacilor liberi*, 1982, fig. 18

Fig. 6. Moneda emisă de Hadrian, BMC, III, Pl. 94

Liste des illustrations

Fig. 1. Les formations politique d'époque Latène déterminée sur la base des découverts des monnaies, après C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, 1973?, fig. 24 et fig. 25

1. Tresors de monnaies géto-daces; découverts isolées de monnaies géto-daces, II-I, s.av.J.Ch.; 2. Tresors de monnaies céltiques; découverts isolées de monnaies céltiques, III-II s.av.J.Ch.; 3. Territories des tribus de souche céletique; 4. Tribus géto-daces; 5. Territoire de la formation politique de la Petit Valachie; 6. Territoire de la formation politique géte de la Valachie

Fig. 2. Photographie aérienne, vol. 1979, avec la camp de légion prés de Tomis

Fig. 3. Provincia Dacia après les renseignements de Ptolémée

Fig. 4. Provincia Dacia

1. Ville romaine; 2. castra legionis; 3. castellum de grands dimensions; 4. castellum alae; 5. castellum pur ala et autres troupes; 6. castellum pour cohors ou pour numerus; 7. camp de marche

8. petit castellum; 9. fortification dace

Fig. 5. Nécropoles sarmates dans l'est de la Dacie, après I. Ioniță, *Din istoria și civilizația dacilor liberi*, Iași, 1982, fig. 18

Fig. 6. Monnaies émise par Hadrien (BMC, III, Pl. 94)

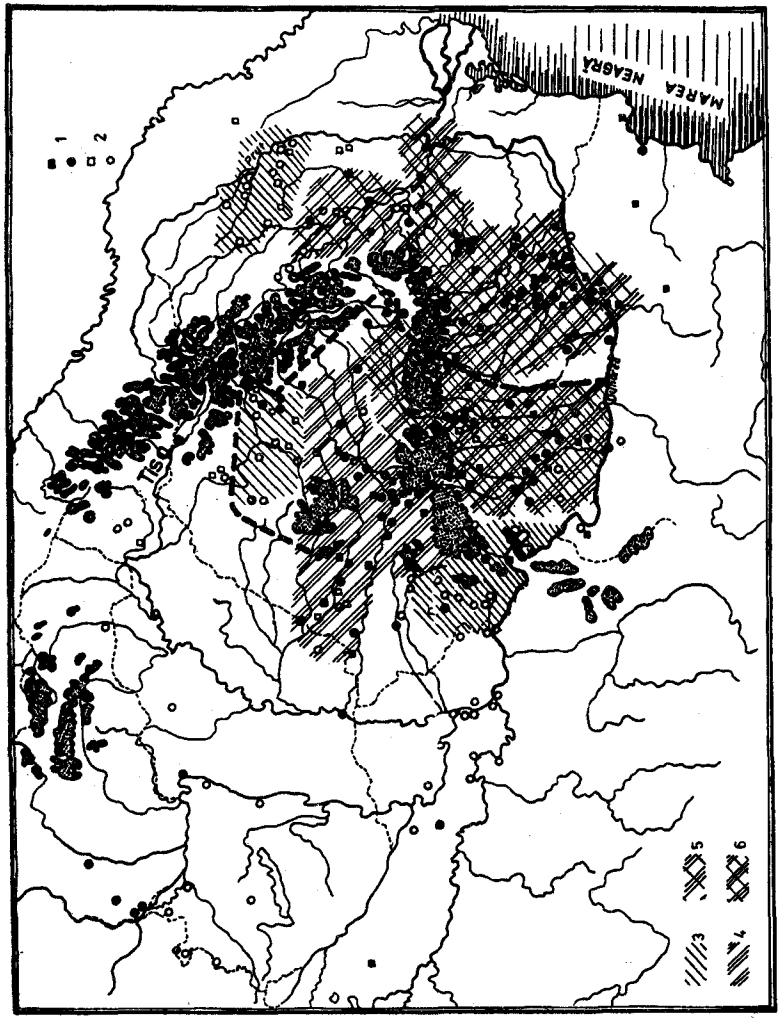

Fig. 1

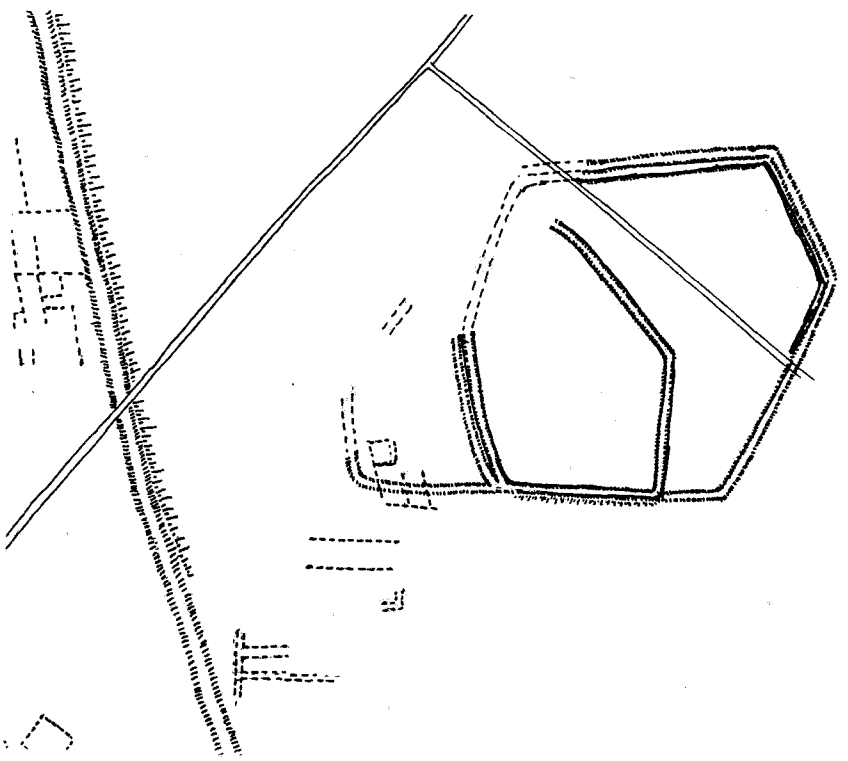

Fig. 2

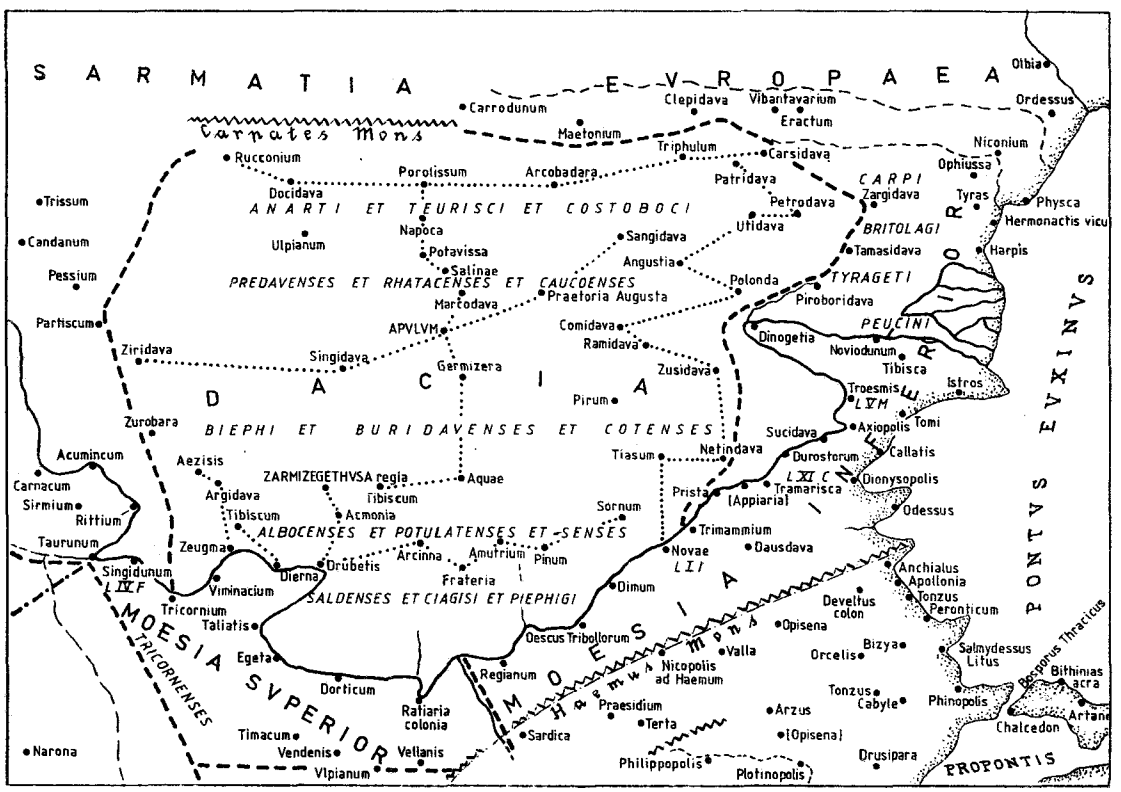

S A R M A T I A
E V R O P A E A
Carpates Mons
Carrodunum
Clepidava
Vibantavarium
Eractum
Maetonium
Triphulum
Carsidava
Olbia
Ordessus
Niconium
Ophiussa
Tyras
Physca
Hermonactis vicu
Harpis
Rucconium
Porolissum
Arcobadara
Docidava
Patridava
Petrodava
Utidava
Zargidava
CARPI
BRITOLAGI
Tamasidava
TYRAGETI
Piroboridava
Trissum
Candanum
Pessium
Partiscum
ANARTI ET TEURISCI ET COSTOBOCI
Napoca
Ulpianum
Potavissa
Salinae
Sangidava
Angustia
Polonda
PREDAVENSES ET RHATACENSES ET CAUCOENSES
Marcodava
Praetoria Augusta
APVLVM
Comidava
Ramidava
Zusidava
Dinogetia
Noviodunum
Tibisca
Istros
PEUCINI
Troesmis
LVM
Axiopolis
Tomi
Callatis
Dionysopolis
Odessus
Ziridava
Singidava
Germizera
D A C I A
Pirum
Zurobara
BIEPHI ET BURIDAVENSES ET COTENSES
Sucidava
Durostorum
Netindava
Tiasum
Acumincum
Carnacum
Sirmium
Rittium
Taurunum
Aezisis
Argidava
ZARMIZEGETHVSA regia
Tibiscum
Aquae
Acmonia
Prista
(Appiaria)
Tramarisca
LXI C
Sornum
Trimammium
Dausdava
ALBOCENSES ET POTULATENSES ET SENSES
Zeugma
Singidunum
LIV F
Viminacium
Dierna
Drubetis
Arcinna
Amutrium
Pinum
Frateria
Novae
LII
Dimum
Anchialus
Apollonia
Tonzus
Peronticum
Develtus colon
Opisena
Bizya
Salmydessus Litus
Bosporus Thracicus
Bithinias acra
Tricornium
Taliatis
SALDENSES ET CIAGISI ET PIEPHIGI
Oescus
Tribollorum
Valla
Nicopolis ad Haemum
Orcelis
Tonzus
Cabyle
Phinopolis
Chalcedon
Artani
Egeta
Dorticum
Regianum
Praesidium
Terta
Arzus
(Opisena)
Drusipara
Ratiaria colonia
Sardica
Timacum
Vendenis
Vellanis
Vlpianum
Philippopolis
Plotinopolis
Narona
MOESIA SVPERIOR
TRICORNENSES
MOESIA INFERIOR
Haemus Mons
PONTVS EVXINVS
PROPONTIS

Fig. 3

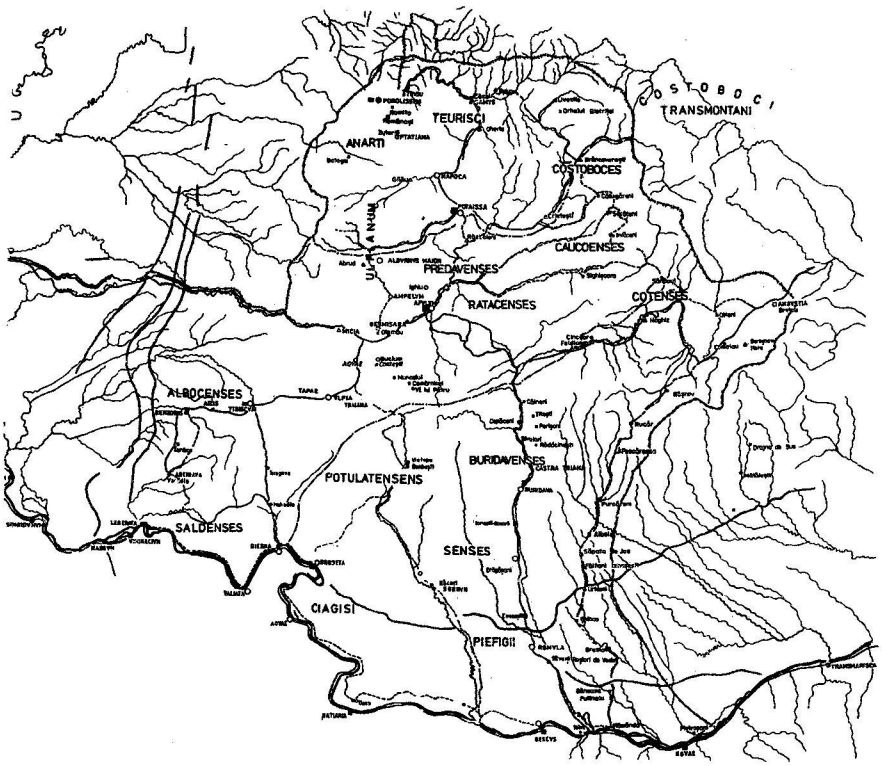
TRANSMONTANI
TEURISCI
ANARTI
COSTOBOCES
CAUCENSES
PREDAVENSES
RATACENSES
COTENSES
ALBOCENSES
POTULATENSENS
BURIDAVENSES
SALDENSES
SENSES
CIAGISI
PIEFIGII

Fig. 4

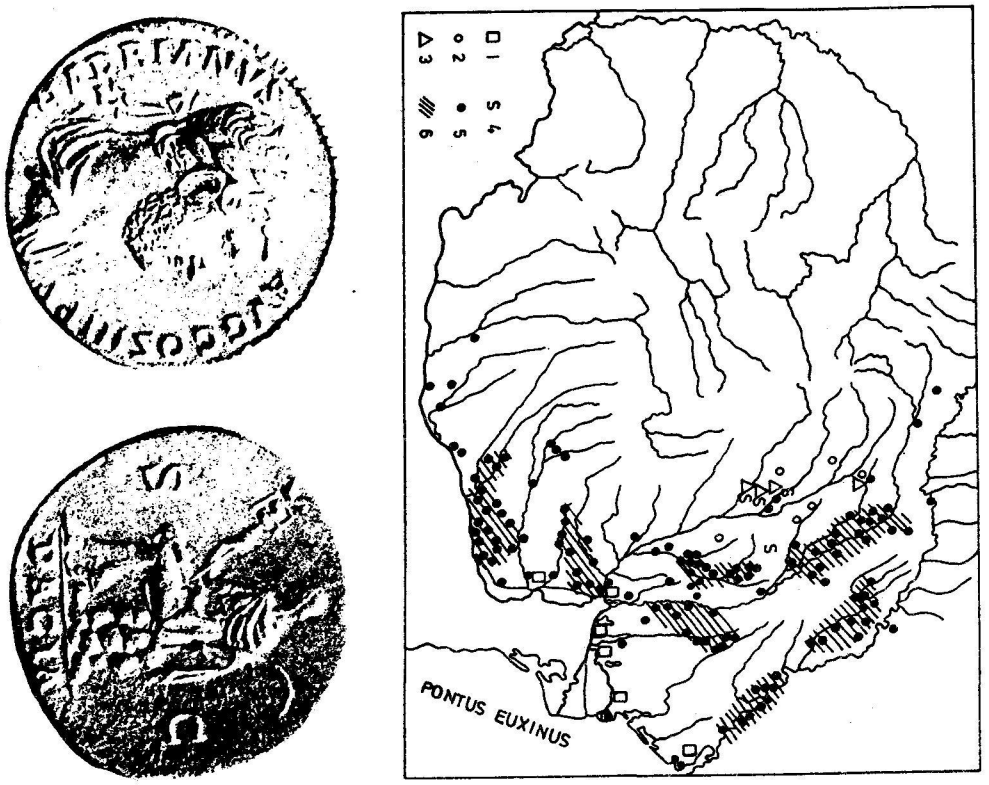
PONTUS EUXINUS

Fig. 5+6

Vestul Daciei Romane și *Barbaricum* în epoca lui Traian

Coriolan Opreanu

La scurtă vreme după încheierea celui de-al doilea război daco-roman s-a constituit provincia Dacia[1]. Ea a fost ultima dintre provinciile europene întemeiate de romani în urma cuceririi unei regiuni din *Barbaricum*.

În urma războiului din 88-89 d.Chr., Domitian acordase regatului dacic și lui Decebal statutul de *rex amicus*[2]. Este foarte posibil ca această relație să fi avut în perspectivă o viitoare anexare la Imperiu[3]. Oricum, pacea din 102 d.Chr. este destul de evident că avea o asemenea semnificație, ținând cont de faptul că ea consfințea ocuparea unor teritorii ale regatului[4], precum și de intervalul scurt până la transformarea sa integrală în provincie.

Fiind vorba despre cucerirea teritoriului unui *stat* (s.n.), ce avea în frunte un *rex amicus*, limitele anexării teritoriale trebuie să fi fost bine definite dinainte pentru romani. Din păcate, nu cunoaștem astăzi cu precizie întinderea teritoriului regatului lui Decebal[5]. S-a presupus că el ar fi coincis, în linii generale, cu aria de răspândire a fortificațiilor dacice[6]. Nu se poate stabili însă dacă toate făceau efectiv parte din regatul lui Decebal. Cercetările arheologice au demonstrat că cetățile și așezările fortificate din Moldova[7], Crișana[8] și de pe Tisa Superioară[9] au fost distruse la un moment dat, evenimente corelate de obicei cu războaiele daco-romane ale lui Traian[10]. În ciuda lipsei certitudinilor în privința datării sfârșitului acestora[11], în cazul unora dintre fortificațiile din Moldova sau Crișana momentul distrugerii poate fi legat de perioada luptelor purtate la nordul Dunării de către Traian.

Mai puțin verosimilă este această ipoteză pentru zona Tisei Superioare, unde ar putea fi vorba doar despre efectele produse de căderea puterii dacice, de care au profitat alte neamuri[12].

De aceea, regatul lui Decebal a fost, probabil, mai restrâns teritorial decât se consideră de obicei, el trebuind mai degrabă să coincidă în linii generale cu suprafața provinciei Dacia din vremea lui Traian[13], constituită, cum arătam, prin anexarea teritoriului unui stat barbar.

Așadar, pentru a putea aprecia corect poziția și rolul Daciei traiane față de *Barbaricum*, trebuie stabilită cu precizie întinderea acesteia. Se știe, pe de o parte, că unele din teritoriile nord-dunărene cucerite la 102 d.Chr. au fost alipite Moesiei Inferior: Muntenia, sudul Moldovei, sud-estul Transilvaniei până la Olt, estul Olteniei[14]. Pe de altă parte, astăzi cunoaștem linia castrelor amplasate pe *limes*-ul vestic, nordic și estic al Daciei Porolissensis și Superior de mai târziu, chiar dacă majoritatea au avut și o etapă de construcție inițială traianică[15]. Acest lucru nu înseamnă însă că automat toate fuseseră situate de la început pe un *limes* conceput ca atare încă de Traian[16].

Este sigur că granițele sudice și sud-estice ale Daciei traiane se învecinau cu Moesia Superior și Inferior. La fel de clară pare și frontiera estică, amplasată în fața poalelor Carpaților Orientali, dincolo de care se întindea *Barbaricum*-ul. Mai puțin certă este situația frontierei vestice.

Dio Cassius ne relatează[17] că, între cele două războaie dacice, Decebal a ocupat cu forța un teritoriu al iazigilor, pe care Traian, cucerindu-l în 106 d.Chr., a refuzat să-l mai restituie acestora. Înseamnă, implicit, că l-a înglobat în noua provincie Dacia. Fiind vorba despre iazigi, acest teritoriu trebuie căutat, evident, în vestul Daciei Romane. Prima și cea mai longevivă ipoteză propunea localizarea acestuia în vestul Banatului[18]. O nuanțare a acestei presupuneri considera că disputa romano-iazigă avea ca obiect doar dreptul de pășunat sezonier în câmpia vestică bănățeană și nu stăpânirea efectivă a unui teritoriu precis delimitat[19]. Deși accepta localizarea propusă de C. Daicoviciu, autorul sugera că ar putea fi luată în considerație o fâșie largă de teren la nord de Mureș[20]. De faptul că problema se baza pe stăpânirea efectivă a unui teritoriu nu ne putem îndoi, textul lui Dio Cassius fiind edificator. Numai o aseme-

nea neînțelegere putea genera un conflict armat de proporții, materializat prin două războaie, unul în 107-108 d.Chr.[21], celălalt în 117-118 d.Chr.[22].

Din punctul nostru de vedere, localizarea acestui teritoriu în Banatul vestic nu poate fi acceptată din mai multe motive. În primul rând, trebuie avut în vedere faptul că, în timpul primului război daco-roman (101-102 d.Chr.), Banatul de est, Țara Hațegului și zona cetăților dacice din Munții Orăștiei au fost ocupate ferm de către romani, care au construit castre și drumuri[23]. Decebal, lăsat să domnească peste restul Daciei necucerite, trebuie să fi rezidat din acest moment undeva la nord de Mureșul mijlociu, (cel mai probabil în cetatea de la Piatra Craivii, după părerea noastră), Sarmizegetusa „regală" fiind ocupată la 102 d.Chr. de o garnizoană romană[24], la fel ca și restul teritoriilor cucerite[25]. Și chiar dacă ar fi rămas rege la Sarmizegetusa, cum considerau susținătorii ipotezei „Banatului vestic", pentru a-l ocupa, Decebal ar fi trebuit să-l cucerească mai întâi pe cel estic, stăpânit de romani. Altfel, acțiunea sa n-ar fi avut nici un sens, între teritoriile sale și Banatul vestic interpunându-se un însemnat dispozitiv militar roman, care ar fi făcut imposibilă stăpânirea efectivă (de la distanță) a acestui teritoriu. Pe de altă parte, în secolul I d.Chr. și la începutul secolului II d.Chr., descoperirile arheologice atribuite iazigilor se concentrează doar în partea de nord, nord-vest a Câmpiei ungare dintre Dunăre și Tisa[26]. Așadar, în epoca lui Traian, iazigii nu locuiau încă la sud de linia Partiscum-Lugio[27], ceea ce face destul de improbabile stăpânirea lor asupra Banatului vestic și rivalitatea cu Decebal și apoi cu Traian pentru această regiune.

La nord de Mureș și la est de Tisa, iazigii pătrunseseră destul de timpuriu, conviețuind cu dacii localnici[28]. Apogeul puterii statului dac în secolul I d.Chr. sub Decebal a însemnat, foarte probabil, stabilirea limitei vestice a acestuia pe Tisa[29], o zonă etnică de factură daco-iazigă. Cea mai bună ocazie pentru iazigi de a-și impune controlul politic într-o zonă de la est de Tisa, aflată sub autoritatea lui Decebal, a fost, probabil, primul război daco-roman al lui Traian, când ei au fost aliații Romei[30].

Un asemenea scenariu ar putea justifica reacția lui Decebal în intervalul dintre cele două războaie, care urmărea restabilirea stăpânirii sale

până la Tisa, pierderile teritoriale ale regatului său în favoarea Imperiului fiind prea importante pentru a-și permite să ignore acțiunile iazigilor în vest.

Rezultă deci că Banatul vestic a fost probabil anexat teritoriilor romane nord-dunărene la 102 d.Chr., deodată cu jumătatea sa estică, chiar dacă geografia zonei n-a dus la amplasarea unor castre în interiorul său[31]. Cum teritoriul a cărui localizare o dezbatem a fost ocupat de romani abia în 106 d.Chr., el trebuie deci căutat doar la nord de Mureș, în Câmpia Aradului sau în Crișana. Concluzia ce se desprinde în mod logic este că Dacia traiană era mai extinsă spre vest decât Dacia Porolissensis și Superior de după 118-119 d.Chr.[32].

Chiar dacă pentru validarea aceste ipoteze lipsesc deocamdată dovezile hotărâtoare, cum ar fi, de exemplu, identificarea unor castre în zone de câmpie până la Tisa, în sprijinul ei pot fi invocate o serie de indicii numismatice, arheologice și istorice.

Primul dintre acestea constă în atestarea la Ptolemeu a localității Ulpianum[33]. Datorită numelui, este sigur o așezare romană întemeiată de Traian. Pe baza coordonatelor transmise de Ptolemeu, ea trebuie căutată la nord-vest de Porolissum[34]. Localizarea sa ipotetică a fost propusă, inițial, la Oradea, apoi la Carei[35]. N. Gostar oscila între a considera că este vorba despre o confuzie a lui Ptolemeu sau despre o localitate din Dacia Romană, preferând dintre acestea Bologa[36]. Inexistența unei atestări epigrafice face însă greu de acceptat ideea că Ulpianum ar fi aparținut Daciei Porolissensis. Această situație s-ar explica mai ușor dacă am considera că Ulpianum a aparținut provinciei Dacia doar în vremea lui Traian, înainte de crearea Daciei Porolissensis, când teritoriul ei era mai extins spre vest. În stadiul actual al cunoștințelor, orice încercare de localizare concretă pe teren este inutilă. Existența unei *statio portorii* la Partiscum[37] face plauzibilă plasarea, la un moment dat, a granței vestice a Daciei până la Tisa. Or, o asemenea situație este foarte probabil să-și fi avut originea în epoca lui Traian. Privind problema în discuție din acest unghi, Ulpianum putea fi o *statio* (poate *portorii*) pe drumul nordic ce lega Aquincum de Dacia[38].

O prezență militară romană timpurie la vest de Munții Apuseni ar putea fi presupusă și pe baza unor aspecte ale circulației monetare din

Câmpia Aradului şi din Crişana. În Câmpia Aradului, momentul cuceririi Daciei este reflectat printr-o creştere spectaculoasă a fluxului de monedă, fiind identificate şase puncte cu descoperiri de la Domitian şi zece puncte cu monede de la Traian[39]. Mai semnificativă pare însă descoperirea unui *aureus* de la Augustus la Şepreuş[40], între Crişul Alb şi Crişul Negru. Ea se adaugă monedei de aur de la Nero, cunoscută încă de mult, de la Vărădia de Mureş[41]. Un al treilea *aureus*, emis de Nero, a fost găsit la Tăuţeu, în judeţul Bihor[42]. Cele 22 de descoperiri de *aurei* din secolul I d.Chr. cunoscute în Dacia în 1966, comparate cu cele 2-3 monede similare din secolele II-III d.Chr., o determinaseră pe J. Winkler[43] să considere că moneda romană de aur era prezentă în Dacia preromană şi devenise cvasiabsentă în provincie. R. Ardevan, reluând recent studiul monedelor de aur din Dacia Romană[44], a respins această ipoteză pe motivul că *aurei* din secolul I d.Chr. au fost găsiţi doar pe teritoriul provinciei (singura excepţie cunoscută atunci autorului fiind Tăuţeu) şi că descoperirile s-au făcut de obicei în contexte arheologice databile prin restul materialului în secolele II-III d.Chr. Numismatul clujean ajungea în final, după o analiză amănunţită, la concluzia că, în 90% din cazuri, prezenţa în Dacia a monedei de aur romane din secolul I d.Chr. este legată de mediul militar[45]. În ceea ce priveşte momentul pătrunderii acestora, Dacia a cunoscut un aflux însemnat de *aurei* doar în primii ani după cucerire, principalii beneficiari fiind militarii şi veteranii[46]. Pe harta ce ilustrează răspândirea acestora se observă că, în afara Daciei traiane, în Muntenia ocupată de romani între 102-119 d.Chr. există un singur *aureus*, de la Augustus, în castrul de la Drajna de Sus[47]. Rezultă că cei 3 *aurei* descoperiţi la nord de Mureş (*Fig. 1*), în zona arădeană şi în Bihor, au ajuns acolo în acelaşi timp ca şi în restul Daciei, adică în epoca lui Traian. Şi aici ei trebuie să fi fost în posesia (sau să fi fost vehiculaţi) de către militarii romani[48]. Or, prezenţa acestora în această regiune în epoca lui Traian ar putea indica un teritoriu aparţinând efectiv Daciei, la fel cum Muntenia aparţinea Moesiei Inferior. Cinci *aurei* de la Nero au fost descoperiţi şi în Alföld, la est de Pannonia[49]. Aceştia, precum şi monedele de argint de la Nero, Vespasian şi Traian găsite în aceeaşi regiune, au fost consideraţi de D. Gabler fie plăţi făcute iazigilor de către negustorii romani (în monedă pe care germanii nu o acceptau, fiind devalo-

rizată), fie, mai probabil, o reflectare a circulaţiei monetare din Pannonia[50]. Nouă ni se pare greu de crezut că iazigii acceptau în tranzacţii comerciale o monedă pe care alţi barbari[51] o considerau fără valoare. Este mai logic să presupunem că aceste monede, mai ales *aurei*, au putut fi vehiculate în *Barbaricum* de către militari romani. Momentul cel mai probabil al unei asemenea eventualităţi poate fi legat de evenimentele de după cucerirea Daciei, când prezenţa armatei romane chiar în inima regiunii iazigilor este perfect explicabilă.

O categorie de material arheologic descoperit în cantităţi semnificative între Tisa, Mureş şi Crişul unit constă în fibulele romane puternic profilate cu piciorul de formă trapezoidală. În Imperiu, ele se datează în a doua jumătate a secolului I d.Chr. şi la începutului secolului II d.Chr.[52]. În *Barbaricum*, ele apar în două zone: într-un număr mai redus în Austria inferioară, sudul Moraviei şi vestul Slovaciei, deci la nord de Carnuntum, şi, într-un număr mai mare, pe Tisa Mijlocie (*Fig. 1*)[53]. Aici au fost datate între sfârşitul secolului I şi prima jumătate a secolului II d.Chr.[54].

Până nu de mult se considera că maxima concentrare a acestui tip de fibulă era în Noricum şi în Pannonia[55], de unde ar fi ajuns şi în zona Tisei. Recent, catalogarea acestei categorii de fibule în Dacia a demonstrat că aici se află numărul cel mai însemnat din toate provinciile dunărene[56]. Piese bine datate stratigrafic, de la Napoca, Gilău şi Porolissum, arată că ele nu depăşesc începutul domniei lui Hadrian[57]. Semnificativ, nici un exemplar n-a fost descoperit în castrul Legiunii a V-a Macedonica de la Potaissa[58]. Mai mult, la Napoca a fost recent descoperit un atelier cu tiparul pentru acest tip de fibulă, situat în primul nivel de locuire din oraş, deci din epoca lui Traian[59]. Pe aceste considerente, am susţinut[60] că exemplarele descoperite pe Tisa Mijlocie trebuie să provină din Dacia, într-o perioadă anterioară mijlocului secolului II d.Chr., demonstrând o rapidă normalizare a relaţiilor romano-iazige, curând după războiul din 117-118 d.Chr. Am scăpat însă în acel moment din vedere două aspecte. Pe de o parte, ipoteza existenţei unei bariere de gust în domeniul accesoriilor vestimentare pentru achiziţionarea acestui tip de fibulă romană în *Barbaricum*[61], ceea ce ar explica absenţa lor din aria culturilor Przeworsk şi Wielbark. Din acest punct de vedere, achiziţionarea lor de

către iazigi prin comerțul de frontieră este deci discutabilă. Pe de altă parte, stadiul altor categorii de importuri romane bine reprezentate în mediul iazig a dus la concluzia că schimburile comerciale cu Imperiul au luat amploare și s-au regularizat abia după războaiele marcomanice[62]. Prin urmare, existența acestor fibule în zona dintre Tisa, Mureș și Criș ar putea fi explicată și printr-o prezență militară romană efectivă. În Dacia, harta lor de răspândire (*Fig. 1*) cuprinde în primul rând castre și orașe, ceea ce înseamnă că ele au aparținut militarilor și coloniștilor sosiți în perioada lui Traian[63]. Momentul cel mai probabil, ținând cont de datarea tipului, al unui contact direct între militarii romani ce le foloseau și barbarii de pe Tisa Mijlocie este cel cuprins între cucerirea Daciei și prima ei reorganizare. Proveniența lor din morminte de înhumație iazige situate în necropole identificate în localități diferite, dar grupate regional, face mai dificilă susținerea ipotezei schimburilor comerciale timpurii cu Dacia, chiar dacă ea nu poate fi total exclusă. Oricum, concentrarea descoperirilor acestui tip pe Tisa Mijlocie este foarte asemănătoare cu cea din zona intracarpatică a Daciei traiane, deosebindu-se net de alte zone din *Barbaricum*.

Alte două argumente, indirecte, susțin ipoteza întinderii mai spre vest a Daciei traiane decât se acceptă de obicei. Scenele finale ale Columnei lui Traian, ce redau sfârșitul celui de-al doilea război, cuprind o serie de episoade în care dacii luptă împreună cu un alt tip etnic, individualizat prin portul unor bonete (coifuri?) de formă tronconică[64]. Acești luptători au fost identificați de către cei mai mulți exegeți ai Columnei cu iazigii[65]. Or, spațiul de conviețuire daco-iazig era dincolo de Carpații Occidentali, în Câmpia vestică. Pe baza Columnei se poate deci deduce că operațiunile de la sfârșitul războiului, în vara lui 106 d.Chr., s-au extins spre vest dincolo de munți. Deși este greu de reconstituit desfășurarea topografică a celui de-al doilea război daco-roman, este evident că, datorită scopului său: supunerea Daciei de la nord de Mureșul mijlociu, ponderea armatei Pannoniei în cadrul operațiunilor armatei lui Traian trebuie să fi fost mai mare decât în primul război. Având în vedere obiectivul strategic al acestei expediții, trupele Pannoniei trebuie să fi pătruns pe Mureș pentru a lichida punctele de rezistență[66] de pe malul său drept, înainte ca trupele

din sud-vestul Transilvaniei să treacă râul spre centrul Transilvaniei. Fără o astfel de intervenție dinspre vest, ar fi existat riscul interceptării căilor de comunicație și aprovizionare ce veneau din Banat de către garnizoanele dacice de pe malul drept al Mureșului. Participarea trupelor Pannoniei[67] a însemnat o cucerire dinspre Tisa a zonei de la nord de Mureș, acordând libertate de mișcare celorlalte corpuri de armată ce înaintau spre nord. Situația strategică a celui de-al doilea război a fost net diferită de a primului, în care armatele Moesiei Superior și Inferior au jucat rolul principal, în legătură directă cu spațiul, în mare măsură extracarpatic, unde se desfășuraseră operațiunile.

Cel de-al doilea argument indirect la care făceam aluzie este reprezentat de bine cunoscutul pasaj al lui Eutropius, care vorbește despre intenția lui Hadrian de a părăsi Dacia[68]. Cei care au acceptat veridicitatea acestei intenții și a zvonului generat de ea în antichitate[69] l-au explicat prin ecoul abandonării Munteniei și a sudului Moldovei de către trupele romane în anii 118-119 d.Chr.[70]. Autorii acestei explicații au trecut însă prea ușor cu vederea faptul că Muntenia și sudul Moldovei au aparținut, în vremea lui Traian, Moesiei Inferior[71] și nu Daciei. Cum se putea oare ca cedarea unor teritorii din Moesia Inferior să declanșeze zvonul despre intenția de abandonare a Daciei? Posibil, dar puțin probabil! Acțiunea lui Hadrian a dus de fapt la o mai bună apărare a teritoriilor fostei Dacii traiane, prin crearea provinciei de frontieră Dacia Inferior. Să nu uităm, de asemenea, că Muntenia n-a fost colonizată[72] de Traian, așadar, retragerea celor câteva garnizoane din zona subcarpatică n-a putut avea vreun ecou în Imperiu, asemenea situații nereprezentând ceva neobișnuit pentru armata romană. Zvonul despre intenția lui Hadrian de a părăsi Dacia, deja intens colonizată[73], ar putea fi mai degrabă înțeles dacă acceptăm că împăratul a cedat iazigilor zone ale Daciei traiane aflate la vest de Carpații Occidentali. Această zonă fusese revendicată de barbari în 102, 106, 107-108 și 117-118 d.Chr. Doar printr-o asemenea măsură se explică de ce iazigii n-au mai atacat Dacia până la războaiele marcomanice. Această acțiune este de altfel foarte potrivită contextului politicii generale a lui Hadrian, ce a acordat mult mai multă importanță armei diplomației decât o făcuse ilustrul său predecesor[74]. Astfel se explică mai bine și rațiunea creării Daciei

Porolissensis[75], pandantul nord-vestic al Daciei Inferior. Ambele au fost rodul unui plan unitar[76] ce rezolva în acelaşi fel două situaţii identice: cea a Câmpiei Munteniei şi cea a Câmpiei vestice, sau apărarea flancului sud-estic şi a celui nord-vestic al Daciei traiane. Soluţia lui Hadrian, replierea şi consolidarea, s-a dovedit viabilă. Principala urmare a replierii graniţei vestice şi a formării Daciei Porolissensis a fost încetarea vecinătăţii directe între Dacia şi iazigi. Din acest moment, probabil, raporturile Imperiului cu aceştia vor fi reglementate mai ales prin intermediul Pannoniei Inferior, cu care se învecinau direct[77].

Am insistat în rândurile de mai sus mai ales asupra raporturilor dintre iazigi şi Dacia traiană. Nu putem încheia înainte de a discuta şi problema dacilor din spaţiul dintre Tisa şi Carpaţii Occidentali. În zona Aradului, între Mureş şi cursurile inferioare ale Crişurilor Alb şi Negru, până la munţi, dacii au locuit începând din secolele IV-III î.Chr., pe lângă cetăţi fiind identificate 19 aşezări[78]. La începutul secolului II î.Chr. s-a dezvoltat o puternică formaţiune politică tribală ce emitea moneda de tip Toc-Chereluş, al cărei centru era probabil la Pecica[79]. Ea a fost, foarte probabil, înglobată în statul lui Burebista[80]. Aşa cum arătam, considerăm că această zonă a fost cuprinsă şi în regatul lui Decebal. Aşezarea de la Pecica şi-a continuat existenţa până la războiul din 105-106 d.Chr., dacă nu chiar mai târziu[81]. Grupuri de populaţie dacică au fost identificate în Câmpia Aradului şi pentru perioada următoare, fiind datate în secolele II-III d.Chr., locuind în aşezări deschise, precum cele de la Sântana[82] sau Cicir[83]. S-a presupus că este vorba despre o continuitate etnică în această zonă[84]. Totuşi trebuie să menţionăm că aceste aşezări sunt nou întemeiate, fără a exista continuitate de locuire din Latène-ul târziu. Lipsesc, de asemenea, deocamdată, descoperirile de piese databile la sfârşitul secolului I - începutului secolului II d.Chr., adică din epoca ce ne interesează. Oricum, putem accepta, cu prudenţa necesară, că aceste comunităţi existau deja în epoca traiană, schimbarea tipului de habitat fiind o consecinţă a mutaţiilor social-politice petrecute o dată cu desfiinţarea statului dac.

În ceea ce priveşte relaţiile acestei zone cu Imperiul, este semnificativă marea cantitate de importuri romane din epoca pretraiană descoperite la Pecica[85]. Din punct de vedere politic, în istoriografia modernă s-a exprimat părerea că unele triburi dacice au ajuns sub suzeranitatea Romei încă în perioada Augustus - Vespasian, fiind presupuse unele înţelegeri diplomatice[86]. Din păcate, asemenea ipoteze nu au fost confirmate, iar o localizare topografică este foarte dificilă. Pentru perioada Hadrian - Marcus Aurelius s-a emis o altă ipoteză, conform căreia populaţia dacică din Câmpia Aradului ar fi beneficiat de subsidii sau ar fi primit din partea romanilor chiar o organizare paramilitară cu rolul de a proteja frontiera Daciei[87]. Argumentele necesare susţinerii unei astfel de posibilităţi lipsesc în stadiul actual al cercetărilor.

Acceptând existenţa acestor comunităţi dacice în epoca lui Traian, conform punctului nostru de vedere, ele trebuie să fi fost supuse direct provinciei, în cazul că aceasta le îngloba. Statutul lor juridic nu putea fi în acest caz altul decât de *dediticii*. Este foarte probabil ca şi după 119 d.Chr., când frontiera romană s-a repliat, statutul lor să fi rămas identic[88]. Prezenţa trupelor romane în zonă trebuie să fi continuat, chiar sporadic, pentru aprovizionare, sau cu ocazia unor conflicte de anvergură, ca războaiele marcomanice[89]. Lipsa unei aristocraţii războinice puternice a împiedicat constituirea unei confederaţii cu care romanii să fie interesaţi să stabilească raporturi de *amicitia*. În schimb, comerţul de frontieră a continuat[90], determinând constituirea unei „zone de contact" în care economia provinciei se prelungea[91].

Pentru Crişana şi zona nord-vestică există de asemenea dovezi ale unei locuiri dacice şi celtice în epoca Latène[92].

Au fost sondate sau identificate mai multe grupuri de aşezări dacice datate larg în secolele II-III d.Chr.[93]. Ca şi în cazul Câmpiei arădene, lipseşte o continuitate din Latène a acestor aşezări. Până la descoperiri edificatoare din punct de vedere cronologic, este posibil ca cel puţin o parte dintre acestea să-şi fi început existenţa după războaiele marcomanice sau în secolul III, când s-au produs deplasări de populaţie dinspre vest şi nord-vest în direcţia frontierei Daciei[94]. În momentul actual, singurele piese romane descoperite la nord-vest de Dacia Porolissensis a căror datare poate fi restrânsă la epoca lui Traian sunt câteva fibule cu corpul puternic profilat şi picior trapezoidal, găsite la Şimleu Silvaniei[95], Lazuri[96] şi Acâş[97], în contextul unor aşezări dacice ce existaseră şi în epoca Latène. Este greu de apreciat dacă sunt rezultatul unei acti-

vităţi comerciale sau marchează o prezenţă militară romană. Statutul politico-juridic al acestor comunităţi în raport cu Dacia traiană trebuie judecat în acelaşi fel ca şi în cazul zonei arădene[98].

În concluzie, rolul strategic al Daciei traiane, – separarea maselor barbare nord-dunărene –, a fost doar parţial atins. Pentru ca el să fie însă eficient şi viabil au fost necesare o serie de sacrificii, concretizate în cedarea unor teritorii şi reorganizarea celor rămase sub stăpânirea romană. Concret, Dacia traiană era destinată să facă faţă, în primul rând, ameninţărilor dinspre vest şi nord-vest. Ea a fost supusă în două rânduri, la 107-108 şi 117-118 d.Chr., unor puternice atacuri iazige. Ultimul, conjugat şi cu un atac roxolan din flancul sud-estic[99], a demonstrat că barbarii realizaseră care era rostul strategic al acestei provincii. Orientarea Daciei traiane spre *Barbaricum*-ul vestic este bine ilustrată şi de existenţa a cel puţin două drumuri care-l străbăteau, unind-o cu Pannonia. Dacă drumul pe Mureş[100], veche arteră comercială, utilizată foarte probabil de armata romană în al doilea război daco-roman, exista cu siguranţă în vremea lui Traian, despre drumul nordic spre Aquincum datele sunt mai incerte. Noi considerăm că el trebuie să fi existat încă din timpul lui Traian[101], altfel dubla comandă a trupelor Pannoniei Inferior şi Daciei, acordată la 118 d.Chr. lui Q. Marcius Turbo, fiind imposibil să fi avut eficienţa pe care o cunoaştem[102]. Aşadar, apărarea Daciei traiane se baza în mare măsură pe existenţa comunicaţiilor cu Pannonia, mai importante decât cele cu Moesia Superior, cum s-a văzut la 118 d.Chr. Reorganizarea administrativă şi militară a Daciei în vremea lui Hadrian a avut deci un caracter strategic, concepţia epocii lui Traian dovedindu-se depăşită şi inoperantă.

În ceea ce priveşte statutul juridic al teritoriilor din Câmpia vestică, apartenenţa la Dacia traiană trebuie judecată în acelaşi fel ca şi în cazul apartenenţei Munteniei la Moesia Inferior. Ca şi Muntenia, unele zone de la vest de Munţii Apuseni au fost, probabil, *intra provinciam*. Cum însă ambele regiuni n-au fost colonizate, în cazul lor prin *provincia* s-ar putea înţelege doar domeniul de competenţă, zona în care legatul consular îşi exercita *imperium*-ul[103]. O asemenea situaţie era o prelungire firească a operaţiunilor militare şi a necesităţilor strategice cu care s-a confruntat Traian în cele două războaie, realităţile din Muntenia fiind edificatoare în acest sens.

Abstract

Western Roman Dacia and *Barbaricum* during Trajan's Reign

The foundation of the Roman province of Dacia followed the second Dacian war of Trajan (A. D. 105-106). It is possible that the new province had already been planned since the end of Domitian Dacian war (A.D. 89), when Decebalus became a *rex amicus*, or, more probable, after the first Dacian war of Trajan (A. D. 101-102)

It is important to emphasize that Roman Dacia was set up by conquering the territory of a state, which means that the limits of the future annexed land were obvious from the beginning to the Roman head-quarters.

Today, we don't know exactly the area of Decebalus kingdom. It was stated by archaeological excavations that all the Dacian citadels and fortified settlements ceased to exist after Trajan's wars on a large territory covering Moldavia, Crişana and the Upper Tisa basin. The destruction to the last group cannot be connected with certainty to the Roman military activity.

We suppose that Decebalus Kingdom had about the same area as the future Roman Dacia, taking into consideration that a free state was replaced by a Roman province.

The borders of Trajan's Dacia (*Fig. 1*) can be established based on the historical and archaeological evidence we have. During the first war the south-eastern part of the north-danubian lands, Wallachia, Eastern Oltenia (little Wallachia) and Southern Moldavia were already annexed to Moesia Inferior, while the Banat and South-Western Transylvania (South of the Middle Mureş river) were occupied by the Roman army, having an unknown administrative organization. But we know they will be part of the future Dacia.

The topographical location of the western border ot Trajan's Dacia it is not very sure. Today it is better known only in a later period, starting with Hadrian's reign, when all the territories conquered by Trajan north the Danube were reorganized.

Trying to elucidate the problems of the Dacian western border at the beginnings of the Roman period, we must go back to Dio Cassius work. He tells that after the first war Decebalus occupied by force a western territory which the Jazyges pretended to be theirs. Conquered by Trajan during the second war, he refused to give it back to his former allies, the Jazyges. That means this territory was included in the new province of Dacia.

Older opinions tried to demonstrate (but without any serious proof) that it Western Banat. We believe such a hypothesis can not be accepted any more. Here are our aguments: in A.D. 102, when Decebalus atacked Jazyge territories, the eastern part of the Banat was already kept by the Roman garrisons. At the same time Decebalus was expelled from his royal residence at Sarmizegetusa, where Roman troops are epigraphically attested starting with A.D. 102. So his new capital, between A.D. 102-106 must be looked for only north of the Mureş river (the more probable being the very strong citadel at Piatra Craivii, on the right bank of the Mureş). Anyhow, attacking western Banat should have been an useless action for Decebalus, being impossible to hold it from distance, over a strong Roman military network. That means the whole Banat must have been occupied at A.D. 102. On the other hand, archaeology demonstrated that the Jazyges were not living during the 1st century A.D. - beginnings of the 2nd century A.D. South of the line Partiscum-Lugio. The only possible solution remains that this disputed land must be placed only north of the Mureş river, in in the Arad Plain, or even furhter north, in Crişana.

That's the reason why we think Trajan's Dacia was larger to the west than Hadrian's Dacia Porolissensis and Superior. Even that there is no any Roman camp identified in the area (but aerial research is missing), our hypothesis is based on several archaeological, numismatic and historical evidence.

The first one is Ptolemy's mention of the Ulpianum town, when he describes Dacia. Its name is directly connected with Trajan's, so it had to be founded soon after his final war. On Ptolemy's map, Ulpianum is placed west-north-west of Porolissum, the well-known fort and town on the north-western border of Hadrian's Dacia Porolissensis. As

Ulpianum was not epigraphically attested in Hadrian's Dacia, the only possibility which remains is that it belonged to Dacia only in Trajan's time, at A. D. 118-119 being abandoned to the *Barbaricum*, together with a larger western zone.

The second argument is based on the presence of three golden coins dating from the 1st century A.D. in the western plain (*Fig. 1*). The study of the 1st century A.D. golden coins in Roman Dacia demonstrated they were not used before the Roman conquest. They reached Dacia during the first years of the province and belonged mainly to the soldiers and veterans. The three golden coins known north of the Mureş must be interpreted in the same way. They support the military presence of the Roman army and indicate a territory under Roman control.

The third evidence consists of the great number of Roman strongly profiled brooches with trapezium form foot discovered in the plain east of the Middle Tisa (*Fig. 1*). Inside the Empire their chronology starts with the second half of the 1st century A.D., ending at the beginnings of the 2nd century. In *Barbaricum* two concentration zones were known: a smaller one north of Carnuntum and a main one on the Middle Tisa. But, as we have showed, the last region possibly belonged to Roman Dacia during Trajan's reign. The concentration of this type mainly in Trajan's Dacia (the most numerous samples in the Empire), its Trajanic chronology and the existence of a workshop in Napoca, having moulds of this type, support our opinion. Even if their spreading on the Middle Tisa could be the result of a trade activity, it is more probable they reached the Jazyges by direct contacts with the Roman army which was present on their lands under Trajan. That's because all the studies of the trade between the Romans and the Jazyges show that it became important only after the Marcommanic Wars.

We must not forget also that the final scenes of Trajans's Column illustrate fights with a population considered to be the Jazyges. Trying to reconstitute the directions of the attack used by the Roman army in the second war it is very probable that an expeditionary force from Pannonia penetrated on the Mureş valley destroying the Dacian resistance north of the river. On the other hand, we know from 4th century

A.D. written sources about a rumour in Rome concerning Hadrian's intention of abandoning Trajan's Dacia. His friends and advisers persuaded him not to do this, as a large number of Roman citizens (from Dacia) would have been abandoned to the barbarians. Romanian historiography explained that the real basis of this rumour was connected with the withdrawal of the few auxiliary garrisons from the hilly region of Muntenia (Wallachia). We think it is less probable that such an action, on the territory of Moesia Inferior, would generate a frightful rumour, known even in Rome, concerning another province, like Dacia. It is much more resonable to explain it (if the story is true) if we agree that Hadrian abandoned to the Jazyges the western parts of Trajan's Dacia after the hard war from A.D. 117-118. In fact that was the only reason for Hadrian to create Dacia Porolissensis as a north-west shield for Dacia Superior (the main part of Trajan's Dacia). His action of reorganizing Dacia was based on one unitary plan, having an obvious strategical aim.

The western zone, penetrated by the Jazyges from the second half the 1st century A.D., was inhabited by native Dacian tribes. Their non-fortified settlements, dating from the 2nd-3rd centuries A.D., were archaeologically detected. If these communities were living there during Trajan's reign (no sure dating evidence was revealed in the excavations) it means they were included in the Empire as *dediticii*. The same status could have been kept even after A.D. 118 when they were out of the province. The absence of a military tribal aristocracy makes less probable any *amicitia* relations with the Empire. But an active trade across the Roman frontier generated a „contact zone".

At the end, we conclude that the strategical aim of Trajan's Dacia was only partially reached. Dacia looked to Pannonia, the communication lines being very important (*Fig. 1*). Hadrian's reorganization was necessary to adapt Dacia to the new strategical situation.

As Wallachia (belonging to Moesia Inferior), the territories between Mureş, Tisa and the Western Carpathians belonged to Trajan's Dacia. Both were not colonized with Roman citizens. Maybe, in their situation by *intra provinciam* we have to understand mainly the sphere of power exercised by the consular governors in the neighbourhood.

Note

[1] I. Piso, *Fasti provinciae Daciae. Die Senatorischen Amtsträger*, Antiquitas, 1, 43, Bonn, p. 1-6.

[2] Atestarea în izvoare a termenului şi înţelesul juridic, la D. Braund, *Rome and the Friendly King. The Character of the Client Kingship*, London & Canberra, p. 45 sq. Pentru statutul lui Decebal, vezi J.J. Wilkes, *Roman, Dacians and Sarmatians in the First and Early Second Centuries*, în: *Rome and Her Northern Provinces* (B. Hartley and J. Wacher eds.), London, 1983, p. 268-270; K. Strobel, *Die Donaukriege Domitians*, Antiquitas, 1, 38, Bonn, 1989, p. 83-98; V. Lica, *Relaţiile Romei cu dacii în timpul Flavienilor*, în *EphemNap*, VI, 1996, sub tipar.

[3] Discuţia de principiu privind evoluţia de la statutul de *amicitia* al unor regate barbare la cel de provincie a Imperiului, la D. Braund, *op.cit.*, p. 187-190.

[4] Despre statutul Banatului şi vestului Olteniei între 102-106 d.Chr., vezi M. Macrea, *Viaţa în Dacia romană*, Bucureşti, 1969, p. 37-38 (anexate Moesiei Superior); H. Daicoviciu, *Cassius Dio şi Sarmizegetusa*, în *In memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, 1974, p. 111 (district militar); N. Gostar, *Longinus. Dio Cassius LXVIII, 12, 1-5*, în *AIIA Iaşi*, XIII, 1976, 63 sq (provincie în curs de organizare); C.C. Petolescu, *L'organisation de la Dacie sous Trajan et Hadrien*, în *Dacia, N.S.*, XXIX, 1-2, 1985, p. 48 (organizare de sine stătătoare); I. Piso, *op.cit.*, p. 3 (provincie = domeniu de competenţă).

[5] I. Glodariu, *Arhitectura dacilor – civilă şi militară – (sec. II î.e.n.-I e.n.)*, Cluj-Napoca, 1983, p. 136 („în stadiul documentaţiei actuale este imposibil de stabilit cu precizie întinderea statului lui Decebal").

[6] Idem, *Sistemul defensiv al statului dac şi întinderea provinciei Dacia*, în *ActaMN*, XIX, 1982, p. 34, 37.

[7] N. Gostar, *Cetăţi dacice din Moldova*, Bucureşti, 1969, p. 37-38.

[8] S. Dumitraşcu, *Dacian Fortifications in Crişana*, în *Thraco-Dacica. Recueil d'études à l'occasion du II-ème Congrès International de Thracologie, Bucharest, 4-10 sept. 1976*, Bucureşti, 1976, p. 264.

[9] V.G. Kotigoroško, *Antichităţile dacice din zona Tisei Superioare*, în *Thraco-Dacica*, XII, 1-2, 1991, p. 131.

[10] I. Glodariu, *Arhitectura dacilor – civilă şi militară – (sec. II î.e.n.-I e.n.)*, Cluj-Napoca, 1983, p. 129.

[11] Idem, *op.cit.*, p. 129-130.

[12] V.G. Kotigoroško, *Ţinuturile Tisei Superioare în veacurile III î.e.n.-IV e.n.* (Perioadele Latène şi romană), Bucureşti, 1995, p. 107-108, unde se arată că etapa finală a culturii dacice de pe Tisa Superioară (ultimul sfert al secolului I d.Chr. – începutul secolului II d.Chr.), caracterizată prin lipsa totală a importurilor romane, reflectă căderea stăpânirii politice a dacilor şi ruperea relaţiilor inter-regionale. Procesul de transformare a

[13] Despre întinderea Daciei traiane, vezi C.C. Petolescu, *op.cit.*, p. 49; I. Piso, *op.cit.*, fig. 1; D. Protase, *Les frontières de la province de Dacie au temps de l'empereur Trajan*, în *Omaggio a Dinu Adamesteanu* (M. Porumb, ed.), Cluj-Napoca, 1996, p. 135-138, fig. 1.

[14] C.C. Petolescu, *op.cit.*, p. 45-47.

[15] I. Bogdan Cătăniciu, *Fortifications de terre trajanes en Dacie et dans le nord de la Mésie Inférieure*, în *ActaMN*, 26-30, I/1, 1989-1993, p. 49-66.

[16] Această părere la I. Ferenczi, *Cu privire la apărarea hotarului de nord al provinciei Dacia*, în *StComSatu Mare*, I, 1969, p. 97, 102, sau N. Gudea, *The Defensive System of Roman Dacia*, în *Britannia*, X, 1977, p. 66; contra, I. Bogdan Cătăniciu, *Quelques considérations sur le limes de la Dacie*, în *Der römische Limes in Österreich*, 32/2, (H. Vetters, M. Kandler, Hrsg.), Wien, 1990, II, p. 806-807.

[17] Dio Cassius, LXVIII, 10, 3.

[18] C. Daicoviciu, *Banatul și iazigii*, în *Apulum*, I, 1939-1940, p. 98-109; H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972, p. 308; H. Daicoviciu, *Portrete dacice*, București, 1984, p. 166.

[19] F. Medeleț, *Asupra unor probleme ale prezenței sarmatice în Banat*, în *Tibiscus*, 1, 1970, p. 61.

[20] Idem, *op.cit.*, p. 60.

[21] L. Balla, *Guerre iazyge aux frontières de la Dacie en 107/108*, în *ActaDebr*, 5, 1969, p. 111 sq.

[22] I.I. Russu, *Dacia și Pannonia Inferior în lumina diplomei militare din anul 123*, București, 1973, p. 47-52; K. Strobel, *Die Jahre 117 bis 119 n.Chr. Eine Kriesenphase der römischen Herschaft an der mittleren und unteren Donau*, în *Studien zur alten Geschichte. Festschrift S. Lauffer* (H. Kalcyk u.a. Hrsg.), Roma, 1984-1985, III, p. 924-960.

[23] Pentru Banat, D. Benea, *Banatul în timpul lui Traian*, în *AnB*, S.N., III, 1994, p. 312-318; pentru Țara Hațegului, H. Daicoviciu, *Cassius Dio și Sarmizegetusa*, în *In memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, 1974, p. 111 sq; D. Alicu, *Le camp legionnaire de Sarmizegetusa*, în *Potaissa*, II, 1980, p. 23-28. Pentru cetățile din Munții Orăștiei se considera că doar cea de la Costești a fost cucerită la 102 d.Chr. (cf. H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972, p. 313-315); pentru Sarmizegetusa și implicit, restul cetăților, vezi notele următoare.

[24] Dintre istoricii străini care au acceptat că Sarmizegetusa *regia* a fost ocupată de romani la 102 d.Chr. enumerăm pe: N. Vulič (*RE*, II, 1-2, col. 132), iar dintre cei români pe: M. Macrea (*Sargetia*, II, 1941, p. 142, nota 60), I.I. Russu (*IDR*, I, p. 14); I. Ferenczi (*Sargetia*, XVI-XVII, 1982-1983, p. 194-195), I. Piso (*op.cit.*, p. 2, nota 8), D. Protase (comunicare la Societatea de Studii Clasice, martie 1996). Recent, I. Glodariu acceptă staționarea la Sarmizegetusa a unui detașament roman la 102 d.Chr., dar numai până la punerea în aplicare a prevederilor păcii, după care va fi fost retras (*ActaMN*, 26-30, I/1, 1989-1993, p. 24).

numai până la punerea în aplicare a prevederilor păcii, după care va fi fost retras (*ActaMN*, 26-30, I/1, 1989-1993, p. 24).

[25] Dio Cassius, LXVIII, 8, 5, menționează că una din condițiile păcii, acceptate de Decebal, era retragerea din teritoriul cucerit. Lucrul acesta implica evident și *Sarmizegetusa regia*, care, chiar neasediată, se încadra în această prevedere. Decebal nu mai putea deci să fi rămas acolo. Această realitate este confirmată și de alte izvoare. Plinius cel Tânăr (*Epist..*, VIII, 4, 2), referindu-se la Decebal, spune: *„pulsum regia, pulsum etiam vita regem nihil desperantem..."*. Din punct de vedere al limbii latine, *regia* nu poate avea alt sens decât cel de „reședință regală" (informație, lector univ. V. Rus, Catedra de latină a Universității din Cluj; aceeași traducere și la Vl. Iliescu, *Izvoare*, I, p. 477). Conjuncția *etiam* are drept singur rost sublinierea că este vorba despre două momente cronologice diferite. Textul face deci aluzie concretă la un prim moment când Decebal a fost alungat din reședința sa regală de la Sarmizegetusa, ce nu poate fi decât anul 102 d.Chr.

[26] A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, London & Boston, 1974, p. 95.

[27] K. Strobel, *op.cit.*, p. 963.

[28] Pentru cimitirele sarmatice de la est de Tisa Mijlocie datate secolul I – începutul secolului II d.Chr., vezi M. Párducz, *Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns*, I, *Archeologia Hungarica*, XXV, Budapest, 1941, p. 68-69; idem, *Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns*, II, *Archeologia Hungarica*, XXVIII, Budapest, 1944, p. 64; A. Vaday, *Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok*, *Antaeus*, 17-18, Budapest, 1989, p. 77-78; cea mai timpurie descoperire sarmatică de pe teritoriul României este mormântul de la Vârșand (jud. Arad), cf. S. Dumitrașcu, *Dacia Apuseană (teritoriul dacilor liberi din vestul și nord-vestul României în vremea Daciei romane)*, Oradea, 1993, p. 75, 110, celelalte nouă descoperiri din zona Aradului și din Bihor fiind datate larg în secolele II-III.

[29] Tisa era considerată de Plinius cel Bătrân (*NatHist*, IV, 12, 80) limita ce-i separa pe daci de iazigi. Cum nicăieri marile fluvii n-au constituit bariere etno-culturale, sensul acestei delimitări trebuie să fi avut, mai degrabă, o bază politică.

[30] A. Mócsy, *op.cit.*, p. 94.

[31] Această concluzie corectă, la D. Benea, *op.cit.*, p. 318-319.

[32] Harta Daciei traiane la I. Piso, *op.cit.*, p. 7, și D. Protase, *op.cit.*, fig. 1.

[33] Ptolemeu, *Geogr.*, III, 8, 4.

[34] V. Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei*, București, 1926, p. 250-251. Considera, pe bună dreptate, că Ulpianum este o denumire legată direct de împărat, Ptolemeu redând faza cea mai veche a provinciei imediat după cucerire. Printre prototipurile utilizate de Ptolemeu se numărau operele lui Traian și Dio Chrysostomos și nu itinerarii din epoca romană. Pârvan localiza Ulpianum la vest de Munții Apuseni, „prin Bihor" (p. 258).

Barbaren im Gebiet östlich von Pannonien, in *Römer und Germanen in Mitteleuropa* (H. Grünert Hrsg.), Berlin, 1976, p. 89, preferă Careiul.

[36] N. Gostar, *Ulpianum (Ptolemeu, Geogr., III, 8, 4)*, în *AnaleUnivIaşi*, XV, 2, 1969, p. 171-176.

[37] IDR, III/1, p. 255-256, nr. 281, 282.

[38]Pentru acest drum, vezi D. Gabler, *op.cit.*, p. 89, Abb. 4.

[39] M. Barbu, P. Hugel, *Monede romane imperiale descoperite în zona arădeană*, în *Ziridava*, XVIII, 1993, p. 64.

[40] Idem, *op.cit.*, p. 63, 71 (nr. 32).

[41] Idem, *op.cit.*, p. 71 (nr. 37).

[42] A. Săşianu, *Moneda antică în vestul şi nord-vestul României*, Oradea, 1980, p. 174 (nr. 131 a).

[43] I. Winkler, *Der Goldmünzverkehr in Dazien*, în *Musaica*, 17, 1966, p. 43-46.

[44] R. Ardevan, *Aperçu sur la monnaie d'or dans la Dacie romaine*, în *Actes du XIe Congrès International de Numismatique*, II, Louvain la Neuve, 1993, p. 347-353.

[45] Idem, *op.cit.*, p. 353.

[46] *Ibidem*.

[47] Idem, *op.cit.*, p. 348.

[48] Prezenţa veteranilor sau a coloniştilor fiind improbabilă (vezi *infra*, nota 72).

[49] D. Gabler, *op.cit.*, p. 96 (tab. I).

[50] Idem, *op.cit.*, p. 102-103.

[51] Tacitus, *Germ.*, 5.

[52] I. Andrzejowski, *Strongly Profiled Brooches with Triangular Foot in the Roman Provinces and in Barbaricum*, în *Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latènezeit bis zum Frühmittelalter*, Krakow, 1992, p. 112.

[53] Idem, *op.cit.*, fig. 2.

[54] Idem, *op.cit.*, p. 114.

[55] Idem, *op.cit.*, p. 112-113, fig. 2.

[56] S. Cociş, *Strongly Profiled Brooches with Trapezium Form Foot in the Roman Province of Dacia*, în *EphemNap*, V, 1995, p. 93, 95.

[57] Idem, *op.cit.*, p. 95.

[58] Informaţia ne-a fost furnizată de prof. dr. Mihai Bărbulescu, căruia îi mulţumim.

[59] S. Cociş, *op.cit.*, p. 93-94.

[60] C. Opreanu, *Roman Dacia and Its Barbarian Neighbours. Economic and Diplomatic Relations*, în *Roman Frontier Studies XVI*, Leiden, sub tipar.

[61] I. Andrzejowski, *op.cit.*, p. 115-116.

[62] D. Gabler, A. Vaday, *Terra sigillata im Barbaricum zwischen Pannonien und Dazien*, Budapest, 1986, p. 48.

[63] Cf. nota 57.

[64] R. Vulpe, *Columna lui Traian. Monument al etnogenezei românilor*, Bucureşti, 1988, p. 233-234.

[65] C. Cichorius, *Die Reliefs der Traianssäule*, Berlin, 1986, p. 383 sq.

[66] Despre cetăţile şi aşezările fortificate de pe malul drept al Mureşului, vezi L. Mărghitan, *Sistemele de apărare de pe cursul mijlociu şi inferior al Mureşului*, Bucureşti, 1978; I. Glodariu, *Arhitectura dacilor – civilă şi militară (sec. II î.e.n. - I e.n.)*, Cluj-Napoca, 1983, fig. 36.

[67] Un indiciu al acesteia l-ar putea reprezenta cariera lui T. Maximus Manlianus, ce a condus legiunea I Adiutrix în cel de-al doilea război dacic (cf. I. Piso, *op.cit.*, p. 210-211, nr. 49).

[68] Eutropius, VII, 6, 2.

[69] I.I. Russu, *Dacia şi Pannonia Inferior în lumina diplomei militare din anul 123*, Bucureşti, 1973, p. 41-45, cu toată discuţia problemei şi bibliografie.

[70] M. Macrea, în *Istoria României*, I, Bucureşti, 1960, p. 350.

[71] C.C. Petolescu, *op.cit.*, p. 45-46.

[72] D. Tudor, *Romanizarea Munteniei*, în *Apulum*, XII, 1974, p. 113, unde se susţinea că Muntenia era, după anexarea la Moesia Inferior, „deschisă coloniştilor ce se aşează mai ales în canabele castrelor" (?!), deşi recunoştea că aşa-zisa colonizare n-a fost atât de intensă ca în Dacia. Aceste păreri privind colonizarea şi romanizarea Munteniei nu au nici o bază documentară, singurele aşezări romane fiind *vici* militari din zona subcarpatică, părăsiţi la 118 d.Chr., iar mai târziu cei de pe *limes transalutanus*.

[73] Cea mai recentă abordare a problemei, la A. Paki, *La colonisation de la Dacie*, în *La politique édilitaire dans les provinces de l'Empire romain. II-ème – IV-ème siècles après J.C. Actes du IIe colloque roumano-suisse. Berne, 12-19 septembre 1993* (ed. R. Frei Stolba, H.E. Herzig), Berne-Berlin-Frankfurt a.M.-New York-Paris-Wien., p. 19-39.

[74] C. Opreanu, *Neamurile barbare de la frontierele Daciei Romane şi relaţiile lor politico-diplomatice cu Imperiul*, în *Ephem Nap*, IV, 1994, p. 207.

[75] Despre crearea Daciei Porolissensis, vezi, I.I. Russu, *op.cit.*, p. 56-57; K. Strobel, *op.cit.*, p. 905-941; C.C. Petolescu, *op.cit.*, p. 50-53; I. Piso, *op.cit.*, p. 30-41.

[76] C.C. Petolescu, *op.cit.*, p. 51.

[77] C. Opreanu, *op.cit.*, p. 204.

[78] I.H. Crişan, *Ziridava. Săpăturile de la „Şanţul Mare" din anii 1960, 1961, 1962, 1964*, Arad, 1978, p. 185.

[79] Idem, *op.cit.*, p. 179.

[80] Cf. nota 78.

[81] Pe baza descoperirii unui denar datat în 108-110 d.Chr. s-a presupus posibilitatea distrugerii în timpul războiului cu iazigii din 107-108 d.Chr. (cf. I.H. Crişan, *op.cit.*, p. 167, 170).

[82] E. Dörner, *Römerzeitliche dakische Brandgräber aus Sântana – Arad*, în *Omagiu lui Constantin Daicoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani*, Bucureşti, 1960, p. 155-159.

[83] I.H. Crişan, *Continuitatea dacică în Câmpia Aradului*, în *Apulum*, VI/1, p. 241-251.

[84] *Ibidem*.

[85] Idem, *Ziridava. Săpăturile de „Şanţul Mare" din anii 1960, 1961, 1962, 1964*, Arad, 1978, p. 150-160.

[86] I. Klose, *Roms Klientel-Randstaaten am Rhein und am der Donau. Beiträge zu ihrer Geschichte und rechtlinien Stellung im 1. und 2. Jahrundert n.Chr.*, Breslau, 1934, p. 97-98; M. Babeş, *Die Beziehungen der Geto-Daker zu dem Römischen Reich vor Trajans Eroberung*, în *ArhMold*, XVII, 1994, p. 50-52.

[87] M. Barbu, P. Hügel, *op.cit.*, p. 64-65.

[88] În politica faţă de barbarii din apropierea frontierelor Rinului şi Dunării romanii au acţionat diferit, în funcţie de situaţie. Printre metodele tipice utilizate se numără şi aşezarea tolerată de către Roma în zonele mărginaşe sau atribuirea directă de zone de locuire în ţinuturile din faţa *limes*-ului (cf. P. Kehne, *Das Instrumentarium kaiserzeitlicher Aussenpolitik und die Ursachen der Markomannenkriege*, în *Markomannenkriege-Ursachen und Wirkungen* (Hrsg. H. Friesinger, J. Tejral, A. Stuppner), Brno, 1994, p. 46.

[89] Valul de pământ cu şanţul spre vest, ce închidea accesul pe valea Crişului Alb spre zona auriferă, a fost considerat un element al graniţei de vest a Daciei Romane (S. Dumitraşcu, *Contribuţii la cunoaşterea graniţei de vest a Daciei romane*, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 483-491, fig. 1). Este destul de sigur vorba despre o lucrare militară romană. Ea ar putea avea însă, mai degrabă, un caracter temporar, cel mai probabil moment al construirii sale fiind perioada războaielor marcomanice, când zona auriferă a fost atacată.

[90] Cum dovedeşte circulaţia monedelor romane (Al. Săşianu, *op.cit.*, p. 33-41, harta 3).

[91] C. Opreanu, *op.cit.*, p. 219-213.

[92] S. Dumitraşcu, *Dacia apuseană (teritoriul dacilor liberi din vestul şi nord-vestul României în vremea Daciei romane)*, Oradea, 1993, p. 44-49, fig. 1.

[93] Idem, *Dacii liberi din vestul şi nord-vestul României*, în *Crisia*, 7, 1977, p. 65-76; V. Pârvan, *op.cit.*, p. 214, îi plasează în zona Tisei mijlocii, între iazigi şi munţi, pe acei *Predavensioi* amintiţi de Ptolemeu.

[94] C. Opreanu, *op.cit.*, p. 198-199; I. Stanciu, *Contribuţii la cunoaşterea epocii romane în bazinul mijlociu şi inferior al râului Someş*, în *EphemNap*, V, 1995, p. 170-173; C. Opreanu, *Roman Dacia and Its Barbarian Neighbours. Economic and Diplomatic Relations*, în *Roman Frontier Studies XVI*, Leiden, sub tipar.

[94] C. Opreanu, *op.cit.*, p. 198-199; I. Stanciu, *Contribuţii la cunoaşterea epocii romane în bazinul mijlociu şi inferior al râului Someş*, în *EphemNap*, V, 1995, p. 170-173; C. Opreanu, *Roman Dacia and Its Barbarian Neighbours. Economic and Diplomatic Relations*, în *Roman Frontier Studies XVI*, Leiden, sub tipar.

[95] I.H. Crişan, *Fibule din colecţiile Muzeului de Istorie a Transilvaniei*, în *ActaMN*, 3, 1979, p. 278-279, 306, pl. II/5; XV/10.

[96] I. Stanciu, *op.cit.*, p. 165, fig. XXV/4.

[97] *Ibidem*.

[98] Cf. nota 88.

[99] K. Strobel, *op.cit.*, p. 952 sq; C.C. Petolescu, *Les camps de la zone sous-carpatique de la Dacie*, în *Studien zu den Militärgrenzen Roms III. 13 Internationalen Limeskongress Aalen 1983*, Stuttgart, 1986, p. 512, nota 43; îndoieli asupra unui război cu roxolanii. C.C. Petolescu, *Dacia la începutul domniei lui Antoninus Pius*, în *Thraco-Dacica*, 14, 1-2, 1993, p. 161-162.

[100] I. Ferenczi, *op.cit.*, p. 116-123.

[101] Pentru existenţa acestui drum se pronunţa D. Gabler (vezi nota 38).

[102] Cf. nota 75.

[103] I. Piso, *op.cit.*, p. 3.

Lista ilustraţiilor

Fig. 1. Descoperiri din epoca lui Traian în Dacia: 1. Limitele Daciei traiane; 2. Drumuri romane între Dacia şi Pannonia; 3. Fibule romane cu corpul puternic profilat şi picior de formă trapezoidală; 4. Atelier de producţie a fibulelor cu corp puternic profilat şi picior de formă trapezoidală; 5. Monede romane de aur din secolul I d.Chr.

Fig. 2. Răspândirea aşezărilor dacilor liberi din secolele II-III d.Chr. în Câmpia Aradului şi în Crişana

The List of the Figures

Fig. 1. Artefacts dating from Trajan's time in Dacia: 1. The border of Trajan's Dacia; 2. Roman roads between Dacia and Pannonia; 3.oman strongly, profiled brooches with trapezium form foot; 4. Strongly profiled brooches with trapezium form foot workshop; 5. Golden roman coins from the 1st century A.D.

Fig. 2. The display of the 2nd-3nd centuries A.D. free Dacians settlements in the Arad Plain and in Crişana

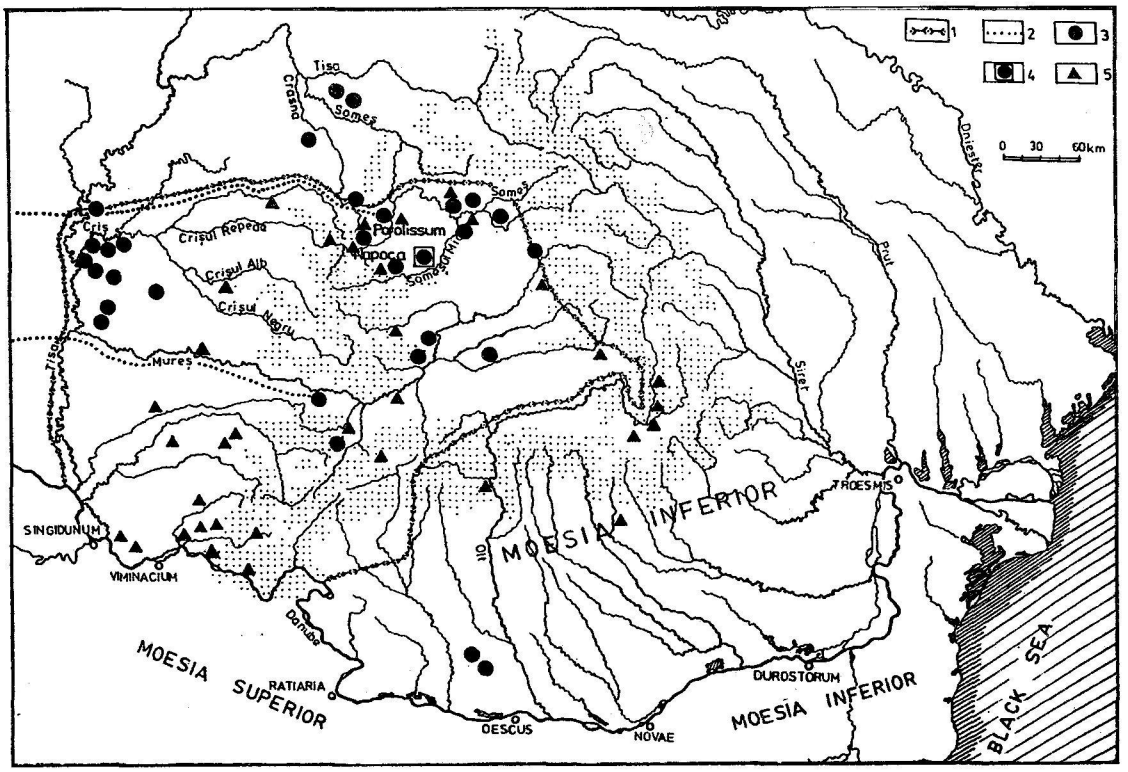
1
2
3
4
5
0 30 60km
Tisa
Crasna
Someş
Cris
Crişul Repede
Crişul Alb
Crişul Negru
Porolissum
Napoca
Someşul Mic
Mureş
Tisa
Dniester
Prut
Siret
Olt
MOESIA INFERIOR
TROESMIS
SINGIDUNUM
VIMINACIUM
Danube
MOESIA SUPERIOR
RATIARIA
OESCUS
NOVAE
DUROSTORUM
MOESIA INFERIOR
BLACK SEA

Fig. 1

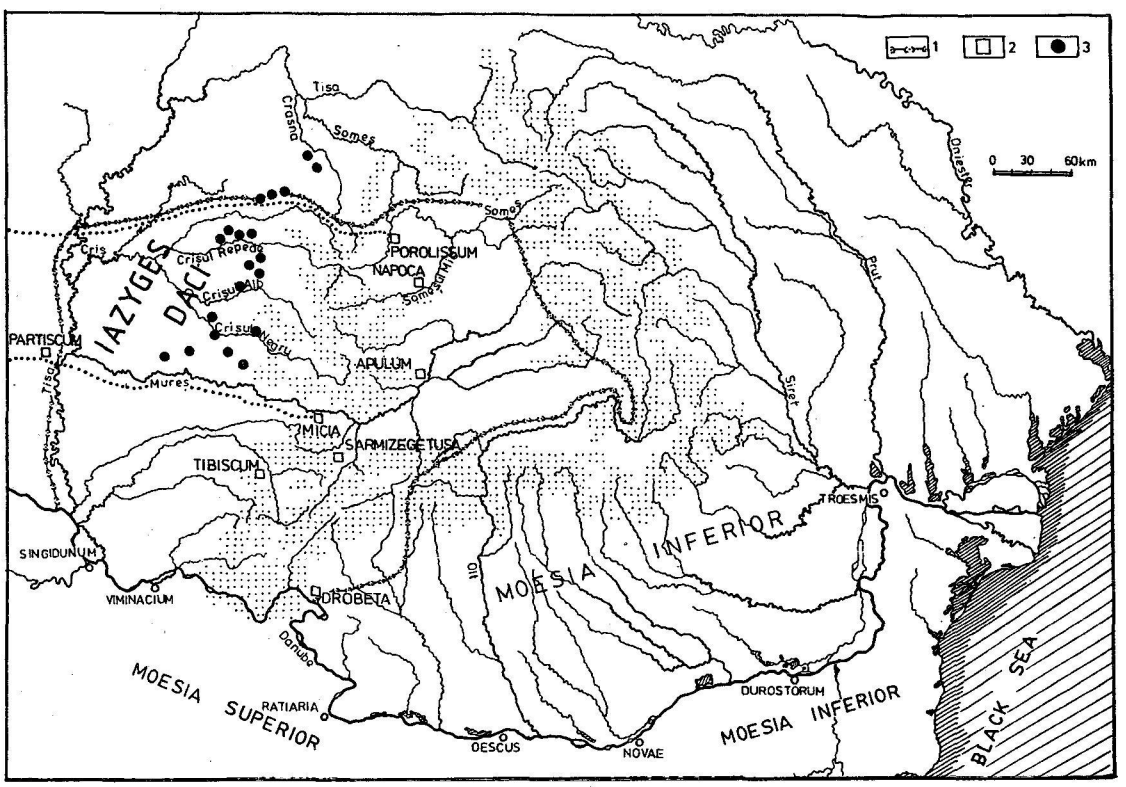
1
2
3
0 30 60km
Tisa
Crasna
Someş
Cris
Crişul Repede
Crişul Alb
Crişul Negru
IAZYGES DACI
POROLISSUM
NAPOCA
Someşul Mic
PARTISCUM
APULUM
Mureş
Tisa
MICIA
SARMIZEGETUSA
TIBISCUM
Dniester
Prut
Siret
Olt
MOESIA INFERIOR
TROESMIS
SINGIDUNUM
VIMINACIUM
DROBETA
Danube
MOESIA SUPERIOR
RATIARIA
OESCUS
NOVAE
DUROSTORUM
MOESIA INFERIOR
BLACK SEA

Fig. 2

Dacia răsăriteană și Moesia inferioară pe timpul domniei lui Marcus Aurelius

Constantin C. Petolescu

După anexarea Daciei și reorganizarea *limes*-ului dunărean de către împăratul Traian, acea *ripa ferox Histri* (cum o numea altădată poetul Ovidius: *Pontica*, IV 9, 76) a devenit sigură (*tuta fuit*) pentru mai multe decenii. Conflictul de la începutul domniei lui Hadrian cu sarmații[1] sau frământările din lumea barbară pe timpul lui Antoninus Pius[2] s-au produs la aflarea veștii despre schimbarea domniei (cum s-ar zice: *sub primis imperii diebus*; Hist. Aug., *Hadr.* 5,5), când barbarii sperau în acest fel să obțină o sporire a subsidiilor romane. Zăgazurile se rup însă pe timpul domniei lui Marcus Aurelius; începând cu anul 166, toate neamurile barbare de la frontiera dunăreană sunt cuprinse treptat de o frământare fără seamăn (Hist. Aug., *Vita Marci* 22, 1): *Gentes omnes ab Illyrici limite usque in Galliam conspiraverant, ut Marcomanni, Varistae, Hermunduri et Quadi, Suevi, Sarmatae, Lacringes et Burei; hi alliique cum Victualis, Sosibes, Sicobotes, Roxolani, Basternae, Halani, Peucini, Costoboci.* Împăratul poartă lupte grele cu barbarii de la Dunărea de Sus și de Mijloc; abia în 172 sunt învinși marcomanii, în 174 depun armele quazii, iar în 175 se încheie pace cu iazigii[3]. În cursul acestui război, Dacia însăși este afectată: o inscripție amintește de un dublu pericol (*anceps periculum*) care amenință Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa[4]; ca urmare, pe timpul guvernării lui M. Claudius Fronto (168-170), are loc o reorganizare radicală a administrației provinciale a Daciei[5].

Cum rezultă din pasajul citat mai sus din biografia împăratului Marcus Aurelius, frământările i-au cuprins și pe barbarii aflați la extremitatea răsăriteană a *limes*-ului dunărean. Dintre aceștia (prezentați însă

într-o totală dezordine geografică), roxolanii și alanii sunt probabil autorii unor atacuri asupra posesiunilor romane de la nordul Mării Negre[6]. Bastarnii au întreprins o incursiune asupra coastelor Asiei Mici, jefuind Bithynia[7]; dar este vorba probabil de *peucini*, care reprezentau ramura bastarnilor locuind în zona Deltei Dunării (*Peucae*)[8], fiind astfel obișnuiți cu navigația și cu actele piratерești.

Dar cea mai importantă acțiune antiromană este cea întreprinsă de costoboci[9], pe la anul 170. Ei invadează mai întâi Scythia Minor (Dobrogea), unde sunt înfruntați de locuitorii cetății Tropaeum Traiani[10]; garnizoanele din castrele de la Dunăre, formate, cele mai multe, numai din trupe auxiliare, nu i-au putut opri. În avântul lor, costobocii au străbătut Thracia și Macedonia, ajungând până în Grecia centrală: la Elateia (în Focida) apărarea este organizată de atletul Mnesiboulos, care cade în luptă (Pausanias, *Perieg.* X 34, 5); tot din acest timp datează un decret al cetății Thespiae din Beotia, în cinstea unor voluntari plecați într-o „prea fericită și prea pioasă expediție"[11]. Dintr-un alt text epigrafic aflăm despre prezența unor sarmați la Eleusis, pe care unii istorici moderni i-au identificat cu costobocii[12]; s-ar putea totuși să fie vorba de sarmați autentici, asociați costobocilor ca tovarăși de jaf. Pe urmele lor a fost trimis un corp expeditionar roman condus de L. Iulius Vehilius Gratus Iulianus, pe care o inscripție de la Roma îl denumește *praefp(ositus)] vexillationis per Achaiam et Macedoniam... adversus Castabocos*[13]. Probabil în lipsa lor s-a produs atacul asdingilor germanici (asmuțiți de Sex. Cornelius Clemens, guvernatorul celor trei Dacii[14]) asupra teritoriului costobocilor (Cassius Dio, LXXI 12, 1-3); s-ar putea ca în aceste împrejurări să fi ajuns la Roma, în captivitate, *Zia*, soția regelui *Pieporus* al costobocilor[15].

Un atac al costobocilor (eventual în alianță cu alte seminții) a afectat se pare și Dacia. S-a invocat în acest sens mâna votivă de bronz având o inscripție dedicată lui Iupiter Optimus Maximus Dolichenus de către un militar (*optio*) al cohortei *I Hispanorum miliaria*, descoperită tocmai la Myszkow în Galiția (acum în muzeul din Lwow)[16]; trupa menționată făcea parte din armata Daciei Porolissensis[17]. Fiind vorba de o piesă cu caracter votiv, prin urmare expusă într-un sanctuar (eventual chiar în castru), s-ar părea că mâna dolicheniană a ajuns în Galiția, în aria cultu-

rii Lipiţa (atribuită costobocilor), ca pradă de război, probabil în urma unei incursiuni a acestora în Dacia[18].

De altfel, există şi alte indicii (indirecte) că Dacia a fost afectată de atacuri ale barbarilor răsăriteni. Această concluzie ne-a fost relevată de studiul carierelor militare a patru ofiţeri de rang ecvestru, toate datând din timpul domniei lui Marcus Aurelius[19]. Amintim mai întâi pe Sex. Iulius Possessor, *praef(ectus) coh(ortis) III Gallor(um)*, care a cumulat comenzile altor două trupe auxiliare: *praepositus numeri Syror(um) sagittarior(um) item alae primae Hispanor(um)* (toate trei trupele aflate pe cursul inferior al Oltului), precum şi sarcina de *curator civitatis Romulensium Malvensium*[20]. De asemenea, P. Aelius Marcianus a fost *praef(ectus) coh(ortis) I Augustae Bracarum* (garnizoana la Breţcu), primind şi comanda altei trupe: *praepositus n(umeri) Illyricorum* (garnizoana, pare-se, tot în sud-estul Transilvaniei)[21]. Un al treilea ofiţer, C. Nonnius Caepianus, a fost şi el *pra[ef(ectus)] alae I Asturum, praepos[itus] numeri equitum electo[um] ex Illyrico*[22]. Dar cea mai interesantă carieră este cea a lui T. Antonius Cl. Alfenus Arignotus, dintr-o cunoscută inscripţie greacă de la Thyatira (în Lydia)[23]; el a comandat mai întâi două trupe, ca prefect al cohortei *II Flavia Bessorum* şi *praepositus* al cohortei *II Flavia Numidarum*, ambele staţionate pe cursul superior al Oltului (în Dacia Inferior). Apoi a fost transferat în Moesia Inferior, unde a deţinut comanda, cu titlul de tribun, al cohortei *I Cilicum*[24] şi *praepositus* al unei *cohors I Gaetulorum*[25]; cu acest prilej, Alfenus Arignotus a primit şi sarcina de *logistès* (echivalentul grec al termenului *curator*) al unor oraşe din apropiere: Istros (Histria), Tropaeum Traiani şi (probabil) Apollonia[26].

În toate cazurile citate, cumularea unei alte comenzi (cu titlul provizoriu de *praepositus*) sugerează grave goluri în corpul de comandă al trupelor auxiliare romane, determinate fără îndoială de moartea ofiţerilor comandanţi în cursul serviciului: fie din cauze naturale (epidemiile care fac ravagii pe frontul de la Dunăre), fie (mai degrabă) căzuţi pe câmpul de luptă; în asemenea situaţie, comanda trupei rămase de izbeliţe era încredinţată (temporar) ofiţerului din cea mai apropiată garnizoană. Putem deci presupune că prefectul (numele necunoscut) alei *I Gaetulorum* (aflată în sud-vestul Dobrogei) a căzut în cursul luptelor

cu costobocii; comanda cavaleriştilor getuli a fost încredinţată temporar lui T. Antonius Cl. Alfenus Arignotus, aflat la a doua miliţie ecvestră, ca tribun al cohortei *I Cilicum* (staţionată probabil la *Sacidava*-Muzait)[27]. De altfel, pentru paza cetăţii Tropaeum Traiani (sau pentru lucrări de refacere?) este detaşată o *vexil(latio) leg(ionis) I Ital(icae) M(oesicae) et V Ma(cedonicae) D(acicae) Tropa[e]i (agens)*, sub comanda a doi centurioni ai acestor legiuni[28]. Cu prilejul acestui atac au fost afectate, se pare, şi alte aşezări de pe cuprinsul Dobrogei, aşa cum au arătat cercetările arheologice[29]. După trecerea primejdiei, unele oraşe se înconjoară cu ziduri (sau le refac pe cele vechi); deţinem în acest sens probe epigrafice privitoare la Tomis[30] şi Callatis[31] (în Moesia Inferior) şi Philippopolis (în Thracia)[32].

Tăcerea care se aşterne asupra costobocilor lasă să se creadă că invazia din 170 a avut pentru ei un sfârşit dezastruos[33]. Două informaţii par a contrazice totuşi, fie şi în parte, această concluzie. Este vorba de inscripţia de la Simitthus (Africa Proconsularis) menţionând pe un anume [C. Sall]ustius Fortunatianus *Costob[oci]o, quod inter Cos[t]o[boc(os) n]utritus sit*[34]; acesta fusese probabil capturat în Dacia în cursul unei invazii şi trăise în copilărie în captivitate la costoboci (motiv pentru care concetăţenii săi îl porecliseră „Costobocul") – de unde revenise mai târziu pe pământ roman (dar plecând definitiv în Africa, de unde probabil veniseră în Dacia înaintaşii săi). Şi mai relevant în acest sens este un rescript al împăraţilor Septimius Severus şi Antoninus (Caracalla) adresat lui Ovinius Tertullus, legatul Moesiei Inferioare (198-201), în legătură cu copiii născuţi în captivitate la duşmani[35]; înseamnă că în cursul mandatului său, acest guvernator s-a izbit de asemenea probleme, care pot să-şi afle motivele în atacurile costobocilor, aliaţi poate cu sarmaţii şi alte populaţii, asupra Moesiei Inferioare şi Daciei, prin anii 168-170.

Résumé

La Dacie orientale et la Mésie Inférieure à l'époque de Marc Aurèle

A partir de l'an 168, l'agitation du monde barbare se propage aussi aux peuplades situées à l'extrémité du *limes* danubien (voir Hist. Aug., *Vita Marci*, 22, 1). La Dacie est attaquée, sa capitale *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa* étant menacée à deux reprises (ILS, 371: *anceps periculum*): par les barbares de l'ouest (Marcomans ou Jazyges, sans doute), mais probablement aussi par les barbares de l'est des Carpates. Cette conclusion nous a été suggérée par l'étude comparative des carrières de quatre officiers équestres de l'armée de la Dacie Inférieure, dont les troupes tenaient leurs garnisons spécialement sur le cours supérieur de l'Olt (en Transylvanie). Les sources épigraphiques (voir à ce propos AnnÉp, 1987, 827) nous présentent ces officiers cumulant – à titre de *praepositus* – le commandement d'une autre unité militaire; or, l'examen de la prosopographie des milices équestres montre qu'une telle décision fut adoptée à l'époque de Marc Aurèle pour la première fois, déterminée probablement par le fait que l'acharnement des combats avait provoqué de graves pertes dans le corps de commandement. Les auteurs de cette attaque ont été sans doute les Costoboces, peuple d'origine thraco-dace vivant sur le territoire nord-est de la Dacie libre (voir à ce propos I.I. Russu, *Dacia, N.S.*, 3, 1959, p. 341-352); à cette occasion fut portée dans leur pays, en tant que butin, une main en bronze (mise au jour à Myszkow en Galicie; AnnÉp, 1905, 16 = ILS, 9171) dédiée à J.O.M. Dolichenus par un sous-officier de la *cohors I Hispanorum milliaria* (cette troupe stationnait dans le camp d'Orheiul Bistriței, en Dacie Porolissensis).

Vers 170, les Costoboces ont attaqué la Mésie Inférieure, ravageant le territoire rural des villes de la Dobroudja (Histria, Tomis, Callatis, Tropaeum Traiani); dans leur élan, ils ont traversé la Thrace et la Macédoine, en arrivant jusqu'en Grèce centrale (voir AnnÉp, 1971, 447). A la même époque, les Sarmates ont incendie Éleusis (Aelius Aristides, *Orat.* XII, 12). Contre les pillards, l'empereur envoya une vexillation

commandée par L. Julius Vehilius Gratus Julianus, qui porta des luttes avec les envahisseurs en Grèce et en Macédoine (CIL, VI, 31856 = ILS, 1327).

Vers la même époque, les Bastarnes, peuple germanique vivant eux aussi à l'est des Carpates (alliés sans doute aux *Peucini*, leurs frères vivant dans la zone du Delta du Danube) ont effectué une invasion maritime contre les provinces romaines de l'Asie Mineure (voir TAM, V/2, 982).

Note

[1] Vezi, în acest sens, I.I. Russu, *Dacia și Pannonia Inferior în lumina diplomei din anul 123*, București, 1973 (variantă în limba germană în *Dacia, N.S.*, 18, 1974, p. 155-176) (cu o amplă prezentare a evenimentelor și izvoarelor).

[2] C.C. Petolescu, *Dacia la începutul domniei lui Antoninus Pius*, în *Thraco-Dacica*, 14, 1993, p. 159-162.

[3] Vezi în această privință: R. Franke, *RE* XIV/2, col. 1619-1629; A.R. Birley, *Mark Aurel, Kaiser und Philosoph*, München, 1968, p. 290 și urm.; M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 60 și urm.

[4] *CIL*, III, 7969 (= *ILS*, 371; *IDR*, III/2, 76); vezi încă: H. Daicoviciu – I. Piso, *Sarmizegetusa și războaiele marcomanice*, în *Acta MN*, 12, 1975, p. 159-163 (= *Revue roumaine d'histoire*, 16, 1977, p. 155-159; *AnnÉp*, 1976, 561: *porticus cum cubiculis a vi[i]s hostium exustos... restituit*).

[5] C.C. Petolescu, *Reorganizarea Daciei sub Marcus Aurelius*, în *Studii clasice*, 24, 1986, p. 131-138 (variantă amplificată în *Germania*, 65, 1987, p. 123-134); idem, *Scurtă istorie a Daciei Romane*, București, 1995, p. 47 și urm.; I. Piso, *Fasti Provinciae Daciae*, I. *Die senatorische Amtsträger* (*Antiquitas*, I, 43), Bonn, 1993, p. 82 și urm.

[6] Vezi în acest sens misiunea lui Ti. Plautius Felix Ferruntianus, *trib(unus) milit(um) leg(ionis) I Italic(ae), praepositus vexillationibus Ponticis aput Scythia(m) et Tauricam* (*CIL*, VIII, 619 = *ILS*, 2747); cf. H. Devijver, *Prosopographia militiarum equestrium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum*, Leuven, II, 1977 [abreviat: *PME*], p. 41; T. Sarnowski, *Archeologia* (Varșovia), 38, 1988, p. 77.

[7] *CIG*, 3491 (= *TAM*, V/2, 982): inscripție de la Thyatira (Lydia), menționând un impozit pus de împărat pentru a face față cheltuielilor militare provocate de invazia bastarnilor; vezi Erik Gren, *Kleinasien und der Ostbalkan in der wirtschaftlichen Entwicklung der römischen Kaiserzeit*, Uppsala, 1941, p. 121, 145 (nota 233); Ludwig Schmidt, *Die Ostgermanen*, München, 1933, p. 94-95.

[8] Vezi R. Vulpe, *Din istoria Dobrogei*, II, Bucureşti, 1968, p. 157, nota 173 (cu citarea principalelor izvoare: Strabo, *Geogr.*, VII, 3, 15 şi 17; Plinius, *Nat. hist.*, IV, 14, 99; Tacitus, *Germania*, 46).

[9] Bibliografia esenţială despre costoboci: W. Tomascheck, *Die alten Thraker. Eine ethnologische Untersuchung*, I. *Übersicht der Stämme* (Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse, 128/IV), Wien, 1893 (reimprimată 1980), p. 107-108; A. v. Premerstein, *Untersuchungen zud Geschichte des Kaiser Marcus. Der Einfall der Kostoboken*, în *Klio*, 12, 1912, p. 145-166; idem, *RE*, XI (1921), col. 1504-1507; G.G. Mateescu, *Ephemeris Dacoromana*, I, 1923, p. 98-105; I.I. Russu, *Dacia, N.S.*, 3, 1959, p. 341-352; N. Gostar, *Buletinul Univ. „Babeş-Bolyai"* (seria ştiinţe sociale), I, 1956, 1-2, p. 183 şi urm.; idem, în *Cercetări istorice* (Iaşi), I, 1970, p. 109-116; idem, în *Dicţionar de istoria veche a României* (sub redacţia lui D.M. Pippidi), Bucureşti, 1976, p. 189-190; idem, în *Thraco-Dacica*, 4, 1983, p. 59-68; idem, în *Enciclopedia arheologiei şi istoriei vechi a României* (coordonator ştiinţific: C. Preda), I, Bucureşti, 1994, p. 363-364.

[10] Cu această ocazie, o inscripţie menţionează pe un anume Daizus Comozoi, *interfectus a Castabocis* (*CIL*, II, 14214, 12 = *ILS*, 8501); într-o altă inscripţie este menţionat un *dec(urio) m(unicipii), deceptus a Castabocos* (sic) *IIvir(atu) suo* (*AnnÉp*, 1964, 252); cf. Em. Popescu, *Studii clasice*, 6, 1964, p. 192-199.

[11] *AnnÉp*, 1971, 447; Ed. Chirica, în *Symposia Thracologica*, 9, 1992, p. 176-177 (traducere).

[12] A.v. Premerstein, *Klio*, 12, 1912, p. 153-154, nr. 7 (traducerea inscripţiei în limba franceză: Ed. Chirica, *Thraco-Dacica*, 14, 1993, p. 158); profanarea sanctuarului este menţionată şi de Aelius Aristides (*Orat.*, XII, 12).

[13] *CIL*, VI, 31856 (= *ILS*, 1327); cf. H. Devijver, *PME*, I, 136.

[14] I. Piso, *Fasti*, p. 103-105, nr. 22.

[15] *CIL*, VI, 1801 (= *ILS*, 854).

[16] *ILS*, 9171 (=*AnnÉp*, 1905, 16); cf. S. Sanie, *Cultele orientale în Dacia romană*, I, Bucureşti, 1981, p. 258, nr. 18; Al. Popa - I. Berciu, *Le culte de Jupiter Dolichenus dans la Dacie romaine* (*EPRO*, 69), Leiden, 1978, p. 41-42, nr. 41.

[17] C.C. Petolescu, *SCIVA*, 46, 1995, 3-4.

[18] M. Macrea, *Viaţa în Dacia romană*, p. 73; cf. I.I. Russu, în *Actes du IXe Congrès international d'études sur les frontières romaines, Mamaia, 6-13 septembre 1972*, Bucureşti-Wien-Köln, 1974, p. 222.

[19] C.C. Petolescu, *Quatre contributions à la prosopographie des milices équestres*, în *Dacia, N.S.* 31, 1987, p. 157-172 (cu indicarea tuturor surselor bibliografice); idem, *ZPE*, 110, 1996, p. 253-258. Despre trupele auxiliare menţionate în inscripţiile citate mai jos (notele 20-23), vezi studiul nostru: *Unităţile auxiliare în Dacia romană*, în *SCIVA*, 46, 1995, 1, p. 35-49 (*alae*); 46, 1995, 3-4, p. 237-275 (*cohortes*); 47, 1996, 1 (sub tipar) (*numeri*).

[20] *CIL*, II, 1180 (= *ILS*, 1403; *AnnÉp*, 1965, 237) (Sevilla); *AnnÉp*, 1983, 976 (Mactaris, Africa Proconsularis); cf. H. Devijver, *PME*, I, 99.

[21] *CIL*, VIII, 9358 (= *ILS*, 2738); cf. H. Devijver, *PME*, A, 44.

[22] *CIL*, VI, 393 (= *ILS*, 2739); cf. H. Devijver, *PME*, N, 12.

[23] *CIG*, 3497 (=*ILS*, 8853); cf. H. Devijver, *PME*, A, 132.

[24] A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, Bucureşti, 1977, p. 57-59, nr. 12.

[25] Nu se cunoaşte o cohortă cu acest nume în Moesia Inferior; este vorba, se pare, de *ala I Gaetulorum*, staţionată într-adevăr în această provincie (A. Aricescu, *op.cit.*, p. 51-52, nr. 3; cf. C.C. Petolescu, *Dacia, N.S.*, 31, 1987, p. 163, nota 60).

[26] Despre sarcina de *curator* al cetăţilor Tropaeum Traiani şi Apollonia: L. Robert, *Istros*, I, 1934, 2, p. 219 (nota 1); pentru Istros: C.C. Petolescu, *ZPE*, 110, 1996, p. 257.

[27] Despre aceste trupe, *supra*, notele 24-25.

[28] CIL, III, 14433; cf. Radu Vulpe, *Din istoria Dobrogei*, II, p. 157; A. Aricescu, *Armata*, p. 46 şi suppl. epigr. 69-70.

[29] Vezi Al. Suceveanu, *Die römischen Verteidigungsanlagen an der Küste der Dobroudscha*, în *Bonner Jahrbücher*, 192, 1992, p. 206 (Histria), 214 (Tomi).

[30] Vezi în acest sens *ISM*, II, 21-22: posibil, acum locuitorii sunt supuşi unei contribuţii pentru refacerea zidurilor cetăţii; Al. Suceveanu, *op.cit.*, p. 214.

[31] S. Lambrino, *Revista istorică română*, 5-6, 1935-1936, p. 321; cf. R. Vulpe, *Din ist. Dobrogei*, II, p. 165; Al. Suceveanu, *op.cit*, p. 220.

[32] *CIL*, III, 6121 (= 7409; *ILS*, 5337; G. Mihailov, *IGB*, III/1, 878).

[33] Probabil că nu au dispărut cu totul, ca dovadă că îi mai menţionează vag Ammianus Marcellinus (XXII, 8, 42), dar într-un alt spaţiu etnic şi geografic (unde fuseseră împinşi poate de asdingi); după aventura lor nefericită din 170, ei au intrat probabil sub hegemonia altor vecini mai puternici (carpi, sarmaţi, mai târziu goţi).

[34] *CIL*, VIII, 14667; cf. J. Kolendo, *ActaMN*, 15, 1978, p. 125-130.

[35] *Digestae*, XXXVIII, 17, 1-3 (în *Fontes historiae Dacoromanae*, II, Bucureşti, 1970, p. 371); cf. R. Vulpe, *op.cit.*, p. 194-195; N. Gostar, *Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie „A.D. Xenopol"*, Iaşi, 17, 1980, p. 1-9.

Celții în Dacia Porolissensis

Adrian Husar

Numeroase elemente militare și civile din provinciile de substrat celtic și celto-germanic au imigrat în Dacia curând după organizarea provinciei. Între elementele etnice și culturale de proveniență occidentală, cele celtice au o pondere considerabilă[1] și, prin urmare, un rol important în romanizarea Daciei Porolissensis.

I. Auxiliile de proveniență celtică

Marea majoritate a formațiilor care alcătuiau ***Exercitus Daciae Porolissensis***[2] – 4 *alae*, 12 *cohortes*, 3 *numeri*[3] – erau de proveniență celtică sau celto-germanică[4]:

Alae:
- I *Britannica c.R.* (Gherla).
- II ***Gallorum et Pannoniorum*** (Gherla).
- I ***Tungrorum Frontoniana*** (Ilișua).

Cohortes:
- I ***Batavorum miliaria*** (Potaissa? Romita).
- I ***Britannica miliaria*** (Cășei).
- I Ulpia ***Brittonum*** miliaria (Porolissum).
- II ***Britannica equitata miliaria c.R.*** (Romita).
- II ***Augusta Nervia Pacensis Brittonum*** miliaria (Buciumi).
- I ***Cannanefatium*** (Tihău).
- I Aelia ***Gaesatorum*** miliaria (Bologa).
- V ***Lingonum*** (Porolissum).

Aceste auxilii recrutate în provinciile de substrat celtic sau celto-germanic nu au fost transferate imediat în Dacia Porolissensis, ci au staționat câteva decenii în alte provincii, unde și-au completat efectivele cu elemente recrutate din mediul local, ceea ce a dus la rapida lor romanizare. Așa s-ar explica și sensibila scădere a numelor celtice, precum și a celor germanice.

Astfel, majoritatea trupelor auxiliare ale Daciei Porolissensis sosesc pe limesul de nord al Daciei[5] după un stagiu de 50-60 de ani în Pannonia, adică într-un mediu celtic romanizat. Chiar și unități ce nu poartă ethnicon celtic – *ala Siliana, coh. VI Thracum equitata* - sunt dislocate în Dacia Porolissensis de pe limesul pannonic, unde își vor fi completat efectivele cu elemente celtice și romane provinciale pannonice. Majoritatea componenților acestor trupe care sosesc din Pannonia sunt elemente deja romanizate. Curând după venirea lor în Dacia, la începutul epocii hadrianee au loc masive lăsări la vatră[6]. Prin urmare, auxiliile de proveniență celtică staționate în Dacia Porolissensis reprezentau un important factor de romanizare.

După cum s-a constatat[7], populația eterogenă a *vici*-lor militari – ce cuprinde nu numai familiile soldaților, ci și elementele care însoțeau trupa în peregrinările ei de lungă durată: artizani, mici negustori, *lixae* etc. – vine o dată cu trupele. Atare situație relevă aportul lor la procesul de romanizare, prin prisma relațiilor pe care le întrețin cu așezările indigene.

Pe de altă parte, există indicii (cf. *infra*) care ne permit să presupunem că auxiliile de proveniență celtică staționate în Dacia Porolissensis își completau efectivele – pe la mijlocul secolului II – și prin recrutări din patria lor de obârșie[8].

II. Onomastica și populația celtică

Populația de origine celtică din Dacia Porolissensis poate fi cercetată, în primul rând, în baza documentației epigrafice. În cele mai frecvente situații – atunci când lipsește mențiunea privitoare la *domus*, *origo* sau *natio* – onomastica reprezintă singurul indiciu pentru sesizarea

originii etnic-teritoriale a coloniştilor. Depistarea coloniştilor imigraţi din provinciile occidentale este, după cum s-a mai constatat[9], dificilă. Coloniştii de origine celtică imigraţi în Dacia Porolissensis erau, fără îndoială, mai numeroşi decât îi arată onomastica. Răsfrântă destul de vag din izvoarele epigrafice, componenta celtică[10] a populaţiei Daciei Porolissensis include:

a) veterani participanţi la războaiele dacice: M. Ulpius ***Adcobrovati*** f. ***Novantico***[11], M. Ulpius ***Sacci*** f. Longinus ***Belgus***[12] şi M. Ulpius... ***Landio***[13] şi descendenţi ai acestora (Vitalis, fiul lui Longinus; ***-marus, Sura, Surucca, Cr..., Solorig-***, copiii lui Landio). Novantico, originar din Ratae, şi Longinus Belgus – ambii stabiliţi la Porolissum – sunt celţi, probabil din prima generaţie recrutată în Britannia. Celto-romanul Landio(-nis?) era originar din Acherae – probabil din Gallia Transpadana.

b) militari şi veterani[14]: M. Aurelius ***Moenenus***[15], bf. cos., agens sub signis reg. Ans.; Aurelius Fabius[16], signifer al. Sil.; Aurelius Passer[17], signifer; Aurelius ***Reburus***[18], vet.; Aurelius ***Tato***[19], stator al. II Pannoniorum; Cludius...[20], praef. ? coh. I Brittonum; ***Cittius Ioviai***[21], eq. al. Frontonianae; ***Ivonercus Molaci*** f. ***Brittonus***[22], vet. coh. I Brittonum; ***Litugen-*** şi ***Lossa***[23], eq. al. II Pannoniorum, ***Sepenestus Rivi*** f.[24], vet. coh. I Britannicae; Sextus ***Busturionis*** f.[25], vet. coh. I Batavorum; M. ***Verpidius*** Silvanus[26], eq. al. II Pannoniorum. Ivonercus şi Sepenestus sunt originari din Britannia, în timp ce Sextus Busturionis f. Pannonius era de origine ***Azalus*** (trib celtic din nordul Pannoniei).

Lăsarea la vatră a lui Ivonercus prin a. 159 atestă că în unitatea sa de brittoni de la Porolissum se făceau recrutări din patria de obârşie şi după a. 130, aducându-se efective „brittonice" pe limesul nord-vestic al Daciei.

c) populaţie civilă: familia lui Aelius Vitalianus[27], Ulpia ***Amadusa***[28], Fabia[29], ***Gallicanus*** (?)[30], ***Iubena Bellagenti*** f. ***Eravisca***[31], Iulia Iustina[32], ***Nerindon*** (?)[33], ***Surus... omari***[34], ***Tavius***[35]. Prima generaţie de colonişti celţi imigraţi în Dacia Porolissensis proveneau – cei mai mulţi – nu din zone urbanizate, ci din zone de *civitas* (care puteau beneficia de avantajele colonizării). Afluxul elementelor occidentale romanizate continuă şi după războaiele marcomanice[36], când pare să fi avut loc o „a

doua colonizare", – mult mai slabă –, preponderent, dar nu exclusiv, internă.

Mărturiile epigrafice conturează parţial componenta celtică a populaţiei Daciei Porolissensis. Chiar dacă numărul persoanelor a căror proveniență şi etnie pot fi stabilite cu certitudine nu e mare, dată fiind etnia majorităţii trupelor care au staţionat în Dacia Porolissensis, putem presupune că celţii (celto-romanii) reprezentau o componentă de bază a populaţiei provinciei.

Cât priveşte ponderea considerabilă a coloniştilor civili norico-pannoni (de statut peregrin) în cadrul colonizării iniţiale din epoca traiană, aceasta este relevată pregnant de materialul arheologic (cf. *infra*).

III. Monumente religioase. Cultele celto-germanice

Mai multe divinităţi celtice[37], unele – cele celto-gemanice – cu sorgintea în arealul renan, sunt prezente în panteonul Daciei Porolissensis.

Epona, zeiţă celtică protectoare a cailor, – asimilată în panteonul roman în sfera zeităţilor militare –, este venerată la Ilişua[38] de întreaga trupă (*ala Tungrorum Frontoniana*), un caz analog fiind cunoscut la Pföring[39], unde întreaga unitate se pune sub protecţia divinităţilor *Campestres*.

Lui ***Hercules Magusanus***, divinitate sincretistă de origine batavă, – protector al militarilor, venerat cu predilecţie în Germania Inferior –, i se închină în Dacia Porolissensis două monumente. La Gherla[40], zeul de sorginte batavă este venerat de către Aurelius Tato, stator al. II Pannoniorum, care pare a fi un fidel adorator al zeului său de acasă. De remarcat faptul că în castrul de la Gherla a fost descoperită şi o interesantă statuetă de bronz înfăţişându-l pe ***Mercurius***[41] celtic – cu *torques* la gât, probabil opera unui artizan local din secolul III[42].

Deus Invictus Hercules Magusanus de la Ciumăfaia[43] ilustrează unul din rarele cazuri de sincretism propriu-zis (sincretism de asimilare) cunoscute în Dacia. Hercules Magusanus primeşte, în acest caz, epitetele *Deus* şi *Invictus*, ceea ce denotă o contaminare cu Mithras, căruia îi aparţin prin excelenţă aceste epitete. Dedicantul, P. Aelius Maximus[44],

personaj de vază în Napoca, – ex II *vir quinquennalis et flamen, sacerdos Arae Augusti coronatus Daciarum III* şi *decurio coloniae* la Apulum sau Potaissa[45] –, poate fi considerat drept cel mai fervent adorator al zeităţilor germanice în Dacia[46].

Matronae Gesahenae sunt frecvent atestate în Germania Inferior[47], uneori în asociere cu Ettrahenae[48]. Altarul votiv de la Napoca[49] relevă predilecţia lui P. Aelius Maximus pentru divinităţile germanice, prezentându-ne, în acelaşi timp, întreaga carieră a dedicantului.

Prezenţa cultelor celto-germanice în Dacia Porolissensis a contribuit – e drept, într-o măsură mai modestă – la conturarea componentei spirituale a romanizării provinciei.

IV. Artefacte şi monumente funerare. Elemente ale culturii materiale celtice în Dacia Porolissensis

Uneori vestigiile arheologice – artefacte şi monumente funerare – oferă indicii relevante pentru sesizarea originii etnic-teritoriale a coloniştilor sosiţi din provinciile de substrat celtic.

IV.1. Ceramica norico-pannonică de tradiţie Latène

În anumite situaţii – atunci când este evidentă perpetuarea unor tehnici artizanale tradiţionale, specifice – ceramica oferă un criteriu concludent pentru departajarea grupurilor de colonişti.

În stadiul actual al cercetărilor[50], ceramica norico-pannonică (lucrată cu mâna) de tradiţie Latène este cunoscută în numeroase situri din Dacia Romană.

Deosebit de importante sunt descoperirile de la Napoca[51], unde cercetarea sistematică a sitului din str. Victor Deleu a relevat prezenţa ceramicii norico-pannonice modelate cu mâna – alături de ceramica romană provincială şi de ceramica dacică lucrată cu mâna – în primul nivel de locuire romană (faza I cu construcţii de lemn), adică în „aşezarea de foarte scurtă durată a celor dintâi romani ajunşi la Napoca"[52].

Vase norico-pannonice au fost descoperite de asemenea atât în nivelul al doilea (databil în epoca Traian - Hadrian, până în momentul acordării statutului municipal), cât şi în cel de al treilea şi ultimul nivel al construcţiilor de lemn, care a durat până către mijlocul secolului al II-lea[53].

Prin urmare, recentele descoperiri de la Napoca – reuşind să surprindă componenta norico-pannonică a ceramicii provinciale – au pus în evidenţă o colonizare iniţială cu elemente civile de această proveniență[54].

Sporadic, ceramica norico-pannonică apare şi în nordul Daciei Porolissensis, după cum atestă vasul modelat cu roata înceată şi ornamentat în tehnica *Kammstriche*, descoperit în castrul auxiliar de la Tihău[55], unde era cantonată *coh. I Cannanefatium*.

În sfârşit, menţionăm prezenţa masivă a ceramicii pictate celtice în castrele de la Porolissum[56] (Pomăt şi Citera), unde staţionau şi auxilii de proveniență celtică (*coh. I Ulpia Brittonum* şi *coh. V Lingonum*).

Aşadar, cea mai mare parte a materialului ceramic celtic de tradiţie Latène descoperit în Dacia Porolissensis poate fi atribuit coloniştilor civili norico-pannonici (de statut peregrin), elemente care au avut o pondere considerabilă în cadrul colonizării iniţiale din epoca traiană.

IV.2. Fibulele norico-pannonice

Unul din artefactele care relevă prezenţa romanilor de origine celtică în Dacia Porolissensis sunt fibulele de tip norico-pannonic[57]. În stadiul actual al cercetărilor a fost posibilă elaborarea unei tipologii (datorată lui S. Cociş) a fibulelor norico-pannonice din Dacia[58].

a) Fibule cu două nodozităţi (Doppelknopffibeln)

Cele mai timpurii sunt fibulele cu două nodozităţi (*Doppelknopffibeln* – tipul A 236/7 în clasificarea lui J. Garbsch)[59], denumite astfel datorită celor două noduri profilate de pe corp. Un exemplar aparţinând variantei I[60] provine de la Gherla[61]. Nu sunt cunoscute condiţiile stratigrafice ale acestei descoperiri, însă pe baza analogiilor din Imperiu[62] – unde fibulele de acest tip sunt datate în a doua jumătate a sec. I şi la începutul sec. II – piesa de la Gherla poate fi datată

în prima jumătate a sec. II. Interesant şi nu lipsit de semnificaţie este faptul că acest tip de fibulă apare figurat pe monumente funerare la Apulum (5 exemplare)[63], Războieni-Cetate[64] şi Şeica Mică[65], adică tocmai acolo unde prezenţa coloniştilor de origine celtică este atestată şi de alte surse documentare.

Exemplare aparţinând variantei II (varianta 236 q în clasificarea lui J. Garbsch)[66] au fost descoperite la Buciumi[67], Porolissum (3 piese)[68] şi Soporu de Câmpie[69]. Aceste fibule provin din niveluri fără contexte arheologice clare, însă pe baza analogiilor din Imperiu[70] şi a celor din Dacia Superior[71], ele pot fi datate în prima jumătate a sec. II.

b) Fibule cu aripioare (Flügelfibeln)

Toate cele 6 piese descoperite în Dacia Porolissensis[72] aparţin unei singure variante (tipul A 238 q în clasificarea lui Garbsch)[73].

Acest tip de fibulă este cunoscut şi din reprezentările figurate de pe monumentele funerare. Astfel, în Pannonia, pe o stelă funerară ce înfăţişează portretul eraviscei Umma Tabiconis[74] sunt figurate o pereche de fibule cu aripioare. În acest context, reprezentarea fibulelor cu aripioare pe un monument funerar de la Cristeşti[75] – unde e cunoscută prezenţa coloniştilor pannoni – nu poate fi întâmplătoare.

Cât priveşte cronologia fibulelor cu aripioare de tip norico-pannonic, de o importanţă deosebită este descoperirea, la Napoca[76], a unui atelier de prelucrare a fibulelor, aproape intact, caz singular pe aria întregului Imperiu. Atelierul, cuprinzând 3 cuptoare, peste 4000 de fragmente de tipare de lut, 20 de fibule în diverse stadii de prelucrare, poate fi datat în epoca Traian - Hadrian (începutul domniei/ până în momentul acordării statutului municipal *vicus*-ului de la Napoca)[77]. Între fibulele descoperite în atelierul de la Napoca, întâlnim şi o fibulă cu aripioare în curs de prelucrare[78], fapt ce atestă că acest tip de fibulă era fabricat şi în Dacia. Prin urmare, fibulele cu aripioare descoperite în provincia carpatică pot fi datate în prima jumătate a sec. II. În sfârşit, mai multe indicii – între care şi ceramica norico-pannonică de tradiţie Latène – denotă că atelierul de la Napoca a aparţinut unui colonist norico-pannon[79].

În legătură cu aria de difuzare a fibulelor cu aripioare în Dacia Porolissensis, trebuie remarcat faptul că ea cuprinde numai zonele în care a fost sesizată o componentă celtică a populaţiei provinciale: Porolissum (3 exemplare), Gherla (2), şi Napoca (1)[80]. De vreme ce aria de maximă răspândire a fibulelor cu aripioare cuprinde partea estică a provinciei Noricum şi cea vestică a Pannoniei[81], putem presupune că, în majoritatea lor, coloniştii din Dacia Porolissensis care purtau asemenea fibule proveneau din cele două zone sus- menţionate.

Prin urmare, chiar dacă fibulele cu două nodozităţi (*Doppelknopffibeln*) şi cele cu aripioare (*Flügelfibeln*) nu pot fi atribuite în exclusivitate celţilor, în stadiul actual al cercetărilor putem admite că în Dacia Romană purtătorii acestor două tipuri de fibule sunt, în majoritatea lor, colonişti de origine celtică imigraţi din Noricum şi din Pannonia.

IV.3. Monumentele funerare

După cum a demonstrat Lucia Ţeposu Marinescu[82], toate tipurile de monumente funerare atestate în Dacia sunt originare din nordul Italiei. Aceste tipuri de monumente sepulcrale au pătruns în Dacia fie direct din nordul Italiei via Dalmatia, – fără un stagiu prealabil în provinciile vestice –, fie indirect, prin filieră norico-pannonică.

Remarcând conexiunea dintre proveniența trupelor şi tipurile dominante de monumente, D. Isac[83] asocia preferinţa pentru *aedicula* în Dacia Porolissensis de auxiliile staţionate aici – unităţi provenind, în majoritatea lor, din Pannonia – care au influenţat gustul provinciei. Cel de al doilea tip de *aedicula* cunoscut în Dacia – aşa-zisele „stele familiale"[84] – este specific Daciei Porolissensis (Porolissum, Zam-Sâncrai, Gherla, Potaissa). În stadiul actual al cercetării, se consideră că acest tip de monument funerar a pătruns în Dacia prin intermediul vreunui artizan sosit probabil de pe limesul raetic[85].

Răspândirea monumentelor funerare ilustrează preferinţa manifestă în Dacia Porolissensis pentru tipurile de monumente de sorginte norico-pannonică.

Dacă limbajul plastic al provinciei traiane – cristalizat către mijlocul sec. II prin asimilarea formelor şi modelelor provinciilor apusene ale Imperiului – are, fără îndoială, un caracter roman-occidental, nu e mai puţin adevărat că anumite elemente din repertoriul decorativ al plasticii funerare din Dacia intracarpatică vădesc certe influenţe norico-pannonice.

Deşi mai puţin frecvente în comparaţie cu zona estică a Daciei Superior (Cristeşti- Şeica Mică), elemente de vestimentaţie specifice arealului norico-pannonic[86] sunt întâlnite şi pe monumente sepulcrale din Dacia Porolissensis. Astfel, pe stela lui Iulius Crescens[87] de la Căşei, soţia acestuia poartă un costum tipic eravisc[88].

Din repertoriul reprezentărilor simbolice este de remarcat imaginea călăreţului în ipostaza mortului eroizat (atunci când nu sunt figurate atribute definitorii pentru Cavalerul Trac), tip iconografic cu analogii în provinciile celtice[89]. Asemenea reprezentări sunt întâlnite pe *aediculae* de la Gherla[90], Gilău[91], Optatiana[92], Potaissa[93]. Legată de semnificaţia călăreţului este şi reprezentarea valetului de arme, *calo*, temă frecvent întâlnită pe stelele din Noricum şi Pannonia. Şi aceasta este o aluzie la profesia de militar a defunctului, reprezentările cu călăreţ şi *calo* fiind caracteristice gustului militarilor[94]. Pe monumentele funerare din Dacia Porolissensis apare atât călăreţul însoţit de *calo*, – la Gilău[95] –, cât şi *calo* flancat de doi cai – la Gherla[96] şi Optatiana[97].

Biga reprezentată de doi pereţi de *aedicula* de la Gherla[98] este, la rândul ei, un motiv adoptat din repertoriul decorativ al monumentelor sepulcrale din Pannonia[99].

Într-una din ipostazele lor, – şi anume aceea de protectori şi însoţitori ai defunctului în lumea de dincolo –, *genii cucullati* celtici[100] sunt figuraţi pe monumente funerare din Gallia, Noricum şi Pannonia[101]. Acest motiv decorativ, rar întâlnit în plastica funerară, apare şi pe un perete de *aedicula* aflat în colecţia muzeului din Cluj[102].

La rândul lui, Erosul funerar de pe peretele de *aedicula* de la Gârbău[103] vădeşte frapante asemănări cu exemplare cunoscute în Pannonia, la Intercisa[104].

În sfârşit, pentru unul din cele mai remarcabile monumente cu scene de viaţă cotidiană din Dacia – *aedicula* de la Rediu/Potaissa[105] – se impune analogia cu celebrul relief al „coafezei" de la Neumagen[106].

Frecvenţa anumitor genuri de monumente şi tipuri iconografice conturează preferinţa locuitorilor Daciei Porolissensis pentru formele şi modelele de sorginte norico-pannonică.

Analiza tipurilor iconografice relevă predominanţa tipului „clasic" – de largă răspândire în lumea romană – pe monumentele de origine norico-pannonică. Prin urmare, în cazul plasticii funerare, influenţa celtică nu a constat în transmiterea unor trăsături locale, ci, mai ales, în difuzarea unor forme romane provinciale, caracteristice pentru „arta europeană a Romei".

Discutând problema influenţelor norico-pannonice în Dacia, D. Protase[107] considera că acestea se explică atât prin colonizarea unor grupuri de norico-pannoni, cât şi prin circulaţia artizanilor itineranţi.

Influenţele norico-pannonice s-au manifestat cu precădere în perioada de început a provinciei, o dată cu sosirea artizanilor ce însoţeau trupele, pentru ca ulterior să predomine legăturile stabilite pe itinerarul drumurilor comerciale, spre nordul Italiei, şi nu peste *Barbaricum*, cu Pannonia. Atare situaţie explică şi motivul pentru care în Dacia Porolissensis a fost elaborat, într-o perioadă mai târzie, tipul iconografic al banchetului funebru cu mai multe personaje şi nu s-a recurs la varianta pannonică a banchetului simplificat.

Monumentele funerare din Dacia Porolissensis cu analogii în Noricum şi în Pannonia reprezintă aşadar fie rezultatul unor comenzi speciale din partea unor colonişti care doreau să perpetueze stilul cu care se familiarizaseră în patria lor, fie, mai degrabă, contribuţia unor artizani de curând stabiliţi în Dacia, care lucrează încă în maniera provinciilor de unde au venit, înainte de a se adapta gusturilor şi stilului specific Daciei.

Pe de altă parte, asemănările, uneori frapante, dintre numeroase monumente sepulcrale din Dacia Porolissensis şi altele, frecvent întâlnite în Noricum, Pannonia, Raetia şi Germania, evidenţiază pregnant rolul pe care l-au jucat ***relaţiile stabile*** – de natură ***economică***[108], ***militară*** şi ***culturală***[109] – dintre Dacia şi provinciile de la Dunărea de Mijloc şi Rin în procesul de romanizare a provinciei carpatice.

V. Concluzii

După cum este firesc, în discuţia privitoare la ***celtismul*** Daciei Romane – mult mai pregnant conturat în Transilvania romană decât în Dacia extracarpatică – trebuie avută în vedere deosebirea dintre celtismul „general roman" (asimilat deja în civilizaţia romană provincială în urma procesului de aculturaţie) şi celtismul „local" din provinciile centrale şi occidentale ale Imperiului. Această din urmă categorie este ilustrată în Dacia de comunităţi din Noricum – familiarizate cu peisajul alpin şi cu defrişările, practicând o economie semipastorală – colonizate tocmai în sudul şi estul Transilvaniei; asemenea comunităţi *tributariae*, de tip Caşolţ-Calbor, se romanizează în Dacia. Evident, în Dacia au imigrat şi elemente celtice romanizate (celto-romani); în asemenea situaţii avem de-a face cu un aport al romanităţii celtice ca factor de civilizaţie.

Auxiliile de proveniență celtică, antroponimele, cultele, precum şi elementele culturii materiale celtice conturează orizontul etno-cultural celtic (celto-germanic) al Daciei Porolissensis. Corelarea vestigiilor arheologice, – a căror valoare probatorie este diferită, în funcţie de distincţia operată mai sus –, a atestărilor epigrafice şi a auxiliilor de proveniență celtică oferă o imagine mai circumstanţiată, relevantă pentru ponderea elementelor celtice/celto-romane în viaţa Daciei Porolissensis.

Abstract

The Celts from Dacia Porolissensis

This study deals with the colonists of Celtic origin from Dacia Porolissensis.

Numerous military and civilian elements immigrated to Dacia from the provinces of Celtic substratum during and after the conquering campaigns.

Among the ethnical and cultural elements coming from the West, those coming from the territories of Celtic substratum constitute a considerable group, having an important role in the spreading of the Roman provincial civilization in Dacia Porolissensis.

Beside the Celtic colonists coming from the nearby provinces (Pannonia, Noricum), in Dacia Porolissensis the Celts from the West (mainly from Britannia) are also well represented.

The Celtic anthroponymes, the auxiliary units which wear a Celtic ethnicon, the elements of the material culture, as well as the presence of the Celto-Germanic beliefs, clearly frame out the Celtic ethno-cultural horizon in Dacia Porolissensis.

Note

[1] Adela Paki, în *PolEdil II*, p. 27-29; A. Husar, în *PolEdil II*, p. 131-141.

[2] Despre armata Daciei Porolissensis, a se vedea M. Macrea, în *Dacia, NS*, VIII, 1964, p. 145-160; D. Protase, în *Actes du IXe Congrès international d'études sur les frontières romaines, Mamaia, 6-13 septembre, 1972*, Bucureşti-Köln-Wien, 1974, p. 227-233.

[3] M. Macrea, *op.cit.*, p. 155.

[4] Cu privire la auxiliile originare din provinciile germanice, a se vedea D. Protase, în *Dacia, NS*, XVII, 1973, p. 323-328; V. Wollmann, în *Germania*, 53, 1975, p. 167-171. După cum constata V. Wollmann, auxiliile germanice din Dacia erau compuse din germanici amestecaţi cu celţi din zona renană.

[5] Despre *limes Dacicus*, în general, a se vedea N. Gudea, în *ActaMP*, I, 1977, p. 97-114. Pentru formaţiile auxiliare dislocate în Dacia, a se vedea I.I. Russu, în *SCIV*, 23/1, 1972, p. 63-77.

[6] I.I. Russu, *Dacia şi Pannonia Inferior în lumina diplomei militare din anul 123*, Bucureşti, 1973, p. 67-79.

[7] Chr. S. Sommer, *The Military Vici in Roman Britain*, *BAR*, British Series, 129, 1984, *passim*.

[8] Chiar dacă, în general, se admite că populaţia din *vici* militari constituie baza pentru completarea efectivelor din castru.

[9] Adela Paki, în *SCIVA*, 39/4, 1988, p. 364.

[10] *Eadem*, în *ActaMP*, XII, 1988, p. 216-225.

[11] *IDR* I, *DiplD* I (Porolissum).

[12] *IDR* I, *DiplD* III (Porolissum).

[13] *IDR* I, *DiplD* XVII (Mehadia-Teregova).

[14] Cu privire la familiile unora dintre veteranii trupelor auxiliare din Dacia Porolissensis, a se vedea I.I. Russu, *Dacia şi Pannonia Inferior...*, p. 71-79, 87-88.

[15] *CIL*, III, 822 (Samum).

[16] Fiul lui Aur. Reburus (*CIL*, III, 847 - Gilău).

[17] N. Gudea, V. Lucăcel, *Inscripţii şi monumente sculpturale în Muzeul de Istorie şi Artă Zalău*, Zalău, 1975, nr. 14; Adela Paki, în *ActaMP*, XII, 1988, p. 221, tab. 1, nr. 11.

[18] *CIL*, III, 847, (Gilău).

[19] M. Macrea, în *AISC*, V, 1949, p. 232 = *AE*, 1977, 504.

[20] I.I. Russu, în *ActaMN*, V, 1968, p. 451-470, nr. 2 (Porolissum); Adela Paki, în *ActaMP*, XII, 1988, p. 221, tab. 1, nr. 17.

[21] *CIL*, III, 807 (Ilişua).

[22] *IDR*, I, *DiplD* XVII (Mehadia-Teregova).

[23] I.I. Russu, *Dacia şi Pannonia Inferior...*, p. 78; *CIL*, III, 294 (între *falsae*); *ArchÉrt*, XII, 1892, p. 169-170; *ActaMN*, I, 1964, p. 480, fig. 1.

[24] *IDR* I, *DiplD XI* (Gherla).

[25] *IDR* I, *DiplD* XIX (Palatovo).

[26] *IDR*, III/2, 460 (Sarmizegetusa).

[27] N. Gudea, V. Lucăcel, *op.cit.*, nr. 17; Adela Paki, în *ActaMP*, XII, 1988, p. 220, tab. 1, nr. 6.

[28] *CIL*, III, 840 (Unguraş).

[29] Fiica lui Aur. Reburus (*CIL*, III, 847).

[30] *CIL*, III, 7736 (Napoca).

[31] *IDR* I, *DiplD* VII (Gherla).

[32] N. Gudea, V. Lucăcel, *op.cit.*, nr. 16; Adela Paki, în *ActaMP*, XII, 1988, p. 220, tab. 1, nr. 6.

[33] *CIL*, III, 7625 (Domneşti).

[34] *ArchÉrt*, XXXV, 1915, p. 48 (Potaissa).

[35] *CIL*, III, 6248 (Tihău).

[36] Adela Paki, în *PolEdil II*, p. 32-34.

[37] A. Husar, în *ActaMN*, 32/I, 1995, p. 85-94.

[38] *CIL*, III, 788.

[39] *CIL*, XIII, 7725.

[40] M. Macrea, în *AISC*, V, 1949, p. 232.

[41] R. Ardevan, în *ActaMN*, XX, 1983, p. 397-401, fig. 1 (a-e).

[42] S. Cociş, în *Akten der 10. Internationalen Tagung über Antike Bronzen, Freiburg, 18-22 Juli 1988*, Stuttgart, 1994, p. 130-132.

[43] A. Buday, în *DolgCluj*, II, 1911, p. 266-268, nr. 6 = *AE*, 1977, 702.

[44] Despre dedicant, a se vedea M. Bărbulescu, *Interferenţe spirituale în Dacia Romană*, Cluj-Napoca, 1984, p. 154, nr. 13.

[45] I. Piso, în *Potaissa*, II, 1980, p. 127.

[46] M. Bărbulescu, *op.cit.*, p. 154.

[47] M. Schönfeld, *Wörterbuch der Altgermanischen Personen- und Völkernamen*, Heidelberg, 1911, p. 106; G. Neumann, în *Matronen und Verwandte Gottheiten* (*Beihefte der Bonner Jahrbücher*, 44, 1987), p. 116.

[48] *CIL*, XIII, 7890, 7895.

[49] M. Macrea, în *AISC*, V, 1949, p. 249-254 = *AE*, 1971, 395 = I. Piso, în *Potaissa*, II, 1980, p. 125-127.

[50] A. Ardeţ, în *Thraco-Dacica*, XII, 1-2, 1991, p. 137-142.

[51] S. Cociş şi colab., în *ActaMN*, 32/I, 1995, p. 635-652.

[52] *Ibidem*, p. 636.

[53] *Ibidem*, p. 640.

[54] *Ibidem*, p. 639.

[55] D. Protase, în *EphemNap*, IV, 1994, p. 92, fig. 16.

[56] Informaţie amabilă N. Gudea.

[57] J. Garbsch, *Die norisch-pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jahrhundert*, München, 1965, p. 26-79.

[58] Pentru amabilitatea cu care ne-a pus la dispoziţie, spre studiu, materialul inedit, ca şi pentru sugestiile pertinente, îi mulţumim şi pe această cale colegului Sorin Cociş.

[59] J. Garbsch, *op.cit.*, p. 26-49.

[60] *Ibidem*, p. 35-36.

[61] N. Gudea, I. Chifor, în *ActaMP*, II, 1978, p. 63-64, pl. I/1.

[62] Cf. *supra*, nota 60.

[63] Monumente inedite. Informaţie amabilă V. Moga.

[64] *IDR*, III/4, 75.

[65] *IDR*, III/4, 91.

[66] J. Garbsch, *op.cit.*, p. 36-37.

[67] E. Chirilă, N. Gudea, V. Lucăcel, C. Pop, *Castrul roman de la Buciumi*, Cluj, 1972, p. 87, pl. XCII/4.

[68] N. Gudea, V. Lucăcel, în *ActaMP*, III, 1979, p. 344-345, pl. XIX/245, XX/253, XXI/267.

[69] D. Protase, *Un cimitir dacic din epoca romană la Soporu de Cîmpie*, Bucureşti, 1976, p. 62, pl. XXIX/2.

[70] J. Garbsch, *op.cit.*, p. 37-38.

[71] Exemplarele inedite de la Micăsasa şi Tibiscum. Informaţie amabilă S. Cociş.

[72] S. Cociş, în *Arculiana. Festschrift für H. Bögli*, Avenches, 1995, p. 499-503.

[73] J. Garbsch, *op.cit.*, p. 69-70.

[74] *Ibidem*, p. 147, nr. 102/4, pl. 12/8 şi pl. 16/2.

[75] *Marinescu 1982*, p. 213, nr. 66.

[76] S. Cociş, în *Arculiana...*, p. 499.

[77] *Ibidem.*

[78] *Ibidem*, p. 500, fig. 1.3.

[79] Informaţie amabilă S. Cociş.

[80] Catalogul descoperirilor, la S. Cociş, în *Arculiana...*, p. 501.

[81] J. Garbsch, *op.cit.*, p. 122, harta 11.

[82] *Marinescu 1982*, p. 59-67, 74.

[83] D. Isac, în *ActaMN*, XI, 1974, p. 68, nota 2.

[84] C. Pop, T. Soroceanu, în *SCIV*, 19/2, 1968, p. 351-355; *Marinescu 1982*, p. 87, nota 143.

[85] *Marinescu 1982*, p. 220-221.

[86] J. Garbsch, *op.cit.*, p. 11-23; I. Cremošnik, în *Latomus*, 23, 4, 1964, p. 761-771.

[87] *Marinescu 1982*, p. 127, nr. 101, pl. X.

[88] L. Bianchi, în *Apulum*, XII, 1974, p. 163, fig. 3.

[89] I.I. Russu, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 101, nr. 30. Acest tip iconografic cunoaşte o largă răspândire în Pannonia, cu deosebire în mediul militar, de pildă la Arrabona, cf. A. Schober, *Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien*, Wien, 1923, p. 62-63, 202.

[90] *Marinescu 1982*, p. 213, nr. 68.

[91] *Marinescu 1982*, p. 214, nr. 72.

[92] *Marinescu 1982*, p. 214, nr. 73, pl. XXXVII.

[93] *Marinescu 1982*, p. 215-216, nr. 78.

[94] Fr. Cumont, *Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains*, Paris, 1966, p. 426-455.

[95] *Marinescu 1982*, p. 128-129, nr. 109, pl. X.

[96] *Marinescu 1982*, p. 204, nr. 27, pl. XXXIX.

[97] *Marinescu 1982*, p. 129, nr. 112, pl. XI.

[98] *Marinescu 1982*, p. 213, nr. 67, pl. XXXIX.

[99] C. Saggi, în *ArchÉrt*, V-VI, 1944-1945, p. 232-238.

[100] W. Deonna, *De Télesphore au „moine bourru". Dieux, génies et démons encapuchonnés*, Collection Latomus, XXI, 1955, p. 64-66.

[101] *Ibidem*, p. 115-118.

[102] *Marinescu 1982*, p. 204, nr. 24.

[103] *Marinescu 1982*, p. 202-203, nr. 19, pl. XXXV.

[104] Gabriella Erdelyi, în *ArchÉrt*, 88, 1961, 1, p. 184, nr. 14 a-b, nr. 15.

[105] *Marinescu 1982*, p. 207, nr. 40, pl. XXXIX.

[106] *Römer am Rhein*, Köln, 1967, p. 188-189, Kat. A 176, pl. 51.

[107] D. Protase, în *StCl*, III, 1960, p. 140-141.

[108] N. Gudea, în *EphemNap*, III, 1993, p. 225-234.

[109] V. Wollmann, în *Germania*, 53, 1975, p. 168-173.

Lista ilustraţiilor

Fig. 1. Celţii în Dacia Porolissensis

The List of the Figures

Fig. 1. The Celts in Dacia Porolissensis

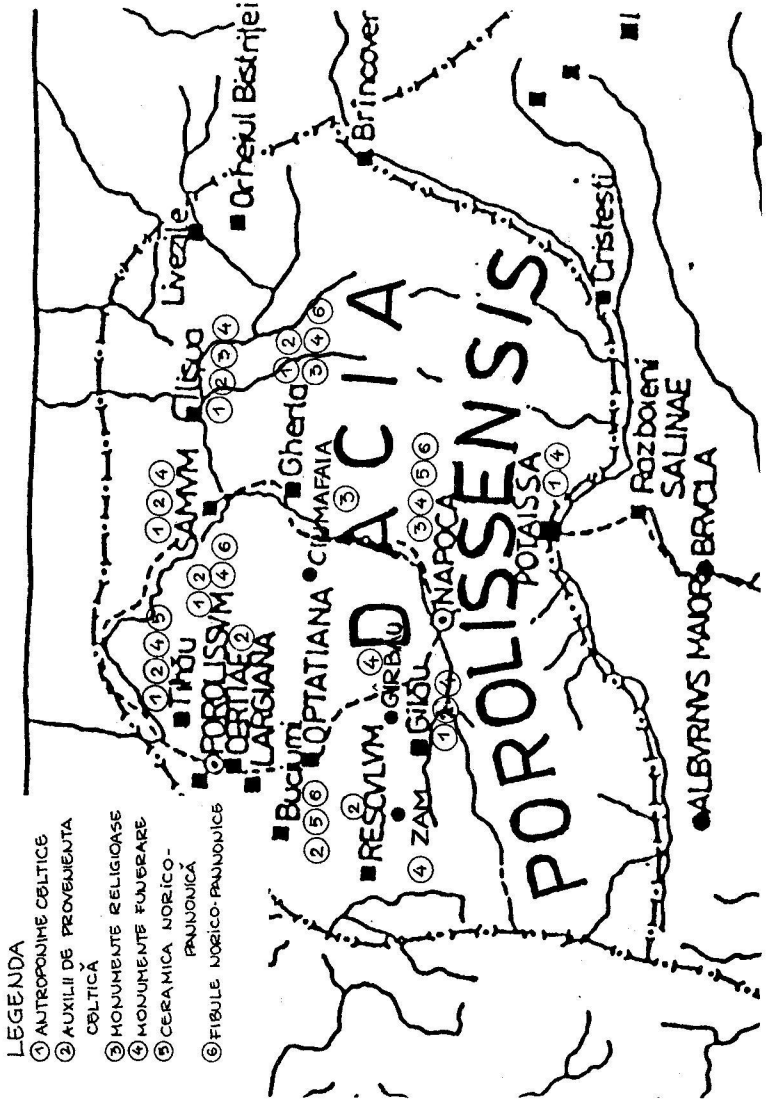

Fig. 1

Amfiteatrele Daciei

Dorin Alicu

Victoria lui Traian din anul 106 asupra dacilor a avut ca efect imediat transformarea Daciei în provincie romană. Din acel moment, istoria sa, sub toate aspectele, s-a integrat în istoria Imperiului Roman[1]. Viața socială, economică și politică a provinciei nou-create s-a aliniat rapid exigențelor statului roman. Organizarea provinciei a presupus, în primul rînd, crearea instituțiilor militare și statale necesare guvernării și integrării rapide a Daciei în sistemul fiscal și de apărare al imperiului. Prin colonizarea masivă și ordonată[2], pasul următor în organizarea provinciei, și-au făcut apariția obiceiurile romane, modul de viață roman, singurul în măsură să confere un aspect de unitate spirituală conglomeratului de populație care definea Dacia. Unele elemente ale procesului de romanizare și-au făcut apariția în Dacia în intervalul dintre cele două războaie daco-romane, mai ales în partea de sud-vest a provinciei[3]. Desigur, pentru această perioadă, preponderent a fost aspectul militar. Este foarte posibil ca acum să se fi construit castrul de pământ al Legiunii a IV-a *Flavia Felix*, peste care, câțiva ani mai târziu, s-a ridicat colonia *Ulpia Traiana Dacica*[4]. Mult mai sigură este crearea unui cap de pod fortificat la Drobeta prin două lucrări edilitare importante și binecunoscute, anume construirea unui castru de piatră de către *coh. I Antiochensium* și a podului peste Dunăre de către Apollodor din Damasc[5]. Fără îndoială, în jurul castrului a apărut ca de obicei o așezare civilă, al cărei proces de urbanizare a permis mai târziu împăratului Hadrian să-i confere titlul de *municipium*[6].

O dată cu încheierea păcii dintre Traian și Decebal după primul război dacic[7], viața cotidiană la Drobeta trebuie să fi fost foarte intensă. Au demarat construcțiile, a existat o permanentă legătură cu așezările din dreapta Dunării, s-a dezvoltat portul și, practic, amprenta civilizației romane a devenit o realitate de necontestat pentru o lungă perioa-

dă de timp. În comentariile sale privind războaiele dacice, împăratul Traian trebuie să fi acordat Drobetei importanţa reală pe care a avut-o. Acest lucru i-a obligat pe realizatorii Columnei, cu mijloacele pe care le aveau la îndemână, să localizeze o serie de evenimente la Drobeta.

Valoarea istorico-topografică a Columnei Traiane a generat îndelungi dispute între istorici, arheologi, critici de artă[8]. S-au ivit două curente: pe de o parte, cei care consideră Columna o sursă documentară precisă şi, de partea cealaltă, cei care-i neagă cu totul valoarea informativă şi topografică. Există însă o cale de mijloc, acceptată de mulţi specialişti, anume că ea este o ilustrare cu caracter oficial a comentariilor lui Traian, subordonată „cerinţelor artistice şi politice ale timpului"[9]. Este evident că succesiunea evenimentelor prezentate pe Columnă nu poate fi decât cea reală, aceste evenimente fiind în momentul realizării monumentului comemorativ încă vii în memoria participanţilor la ele. Lipsindu-ne însă opera literar-istorică a lui Traian, localizarea acestor evenimente numai după imaginile de pe Columnă, cu câteva rare excepţii, este o întreprindere dificilă.

Din punctul nostru de vedere, două scene de pe Columnă suscită un interes deosebit. În ambele scene, XXXIII şi C, într-un context militaro-urban apare şi câte un amfiteatru. Scena XXXIII (*Fig. 1*), cunoscută sub genericul „Îmbarcarea într-un port fluvial", îi înfăţişează pe împăratul Traian şi statul său major gata să urce pe o galeră imperială. Nu sunt prezente trupe, iar călătorii sunt echipaţi în mantale groase (*paenulae*) de călătorie. Lipsa echipamentului militar pare să sugereze o anumită distanţă de duşman, de teatrul de război. Printre clădiri se remarcă un castru sau un oraş fortificat, două arcuri triumfale, ce par a fi capetele unui pod, un edificiu cu fronton şi amfiteatru. Toate construcţiile sunt din piatră. Jan Richmond descrie astfel monumentul, aflat, spune el, lângă o fortăreaţă legionară: „În afara colţului rotunjit al fortăreţei se află un amfiteatru de piatră înalt de două caturi cu ferestre aparţinând unui coridor sau unei scări în spirală la al doilea cat. Înăuntrul amfiteatrului, rândurile de bănci sunt continue de sus şi până la bază şi divizate în *cunei* de scări care coboară drept, începând de la nivelul cel mai înalt"[10].

Se pune întrebarea dacă acest monument se afla sau nu pe pământul Daciei.

C. Cichorius, redutabil analist al Columnei, după o analiză pertinentă a personajelor, în legătură cu scenele precedente şi cele următoare, consideră că avem de-a face cu cartierul de iarnă al lui Traian în anii 101-102 d.Chr., localizându-l pe Sava, la *Siscia*[11]. E. Petersen consideră că cele două arcuri de triumf ar fi capetele podului aflat deja în construcţie şi plasează scena la *Pontes*[12], localitate de pe malul drept al Dunării, în faţa Drobetei[13]. W. Gauer[14] şi K. Strobel[15], bazându-se pe aceleaşi considerente, propun ca punct de îmbarcare portul *Drobeta*. Pentru A. Mócsy, care analizează şi direcţia râului, singurele porturi posibile pe malul stâng al unui fluviu ar fi *Sirmium*[16], pe Sava, şi *Drobeta*, pe Dunăre[17]. În cea mai nouă şi completă lucrare privind Columna, F. Lepper şi S. Frere, luând în considerare ipoteza cartierului de iarnă emisă de C. Cichorius şi discutând şi alte aspecte ale scenei, propun ca posibil loc de campare a lui Traian *Viminacium*[18].

Din toate aceste luări de poziţie, atât de diferite, în care distanţele dintre puncte sunt de zeci de kilometri, reiese limpede cât de greu este de a localiza un eveniment numai după imaginile Columnei.

Dacă localizarea scenei XXXIII este atât de dificilă, sunt câteva argumente care exclud cu uşurinţă Drobeta dintre aşezările propuse. Fiind aproape unanimă părerea că evenimentul ilustrat se petrece în iarna anilor 101-102 şi că scena reprezintă cartierul general al lui Traian, se pune întrebarea cum arăta Drobeta la acea vreme, ştiindu-se că Dacia nu era pacificată, pacea cu Decebal nu se încheiase, iar războiul sângeros, început în 101, nu se sfârşise. Dacii au atacat iarna malul drept al Dunării[19], atac ce poate fi cauza părăsirii de către Traian a taberei sale de iarnă. Era posibil oare ca în aceste condiţii să se fi desfăşurat la Drobeta o activitate edilitară atât de laborioasă încât, într-un an, să se ridice lângă castru[20] un oraş de piatră, podul şi, în plus, un amfiteatru? Nu credem că aşa ceva s-ar fi putut întâmpla. Acel amfiteatru, care nu are nici o particularitate evidentă pentru a-l identifica, putea fi în oricare dintre oraşele de pe Dunăre, Sava sau Drava, dar nu la Drobeta.

Un al doilea amfiteatru apare pe Columnă în scena C (*Fig. 2*), scenă ce ilustrează primirea de către Traian a unor ambasadori străini. Vecinii şi cei care-l sprijiniseră pe Decebal în prima mare confruntare s-au închinat acum lui Traian, care le-a cumpărat neutralitatea[21]. Este momentul

în care, din punct de vedere diplomatic, era deja pregătit al doilea război cu dacii[22]. Pus în legătură cu scena care îl precede, – inaugurarea podului de la Drobeta –, şi cu cele următoare, – începutul invaziei finale a Daciei –, se poate stabili ca dată a desfăşurării evenimentului anul 105 d.Chr. Este anul în care podul fusese deja terminat, el figurând pe reversul unei medalii emise de Senatul roman, care-i conferă lui Traian titlul de *Optimus Princeps*[23], şi anul în care începe al doilea război dacic.

Scena are loc în exteriorul unei incinte fortificate de piatră cu clădiri de lemn în interior. Lângă ea se află un amfiteatru cu structuri de lemn şi încă o clădire de piatră. E. Petersen, care vede o identitate între scena XXXIII şi scena C, presupune că evenimentele se desfăşoară pe malul drept al Dunării la *Pontes*[24]. Aceeaşi părere o are şi R. Vulpe, care, spre deosebire de E. Petersen, localizează scena la *Drobeta*[25]. F. Lepper şi S. Frere consideră că oraşul fortificat din planul doi al sculpturii nu este evident arătat ca unul din cele de la capătul podului[26].

Chiar dacă, la prima impresie, din punctul de vedere al topografiei clădirilor, cele două scene sunt asemănătoare, la o analiză atentă deosebirile sunt esenţiale. La majoritatea oraşelor, şi mai ales a aşezărilor cu caracter militar, amfiteatrul se află în exteriorul incintelor fortificate[27]. Artistul nu a făcut altceva decât să materializeze în piatră o realitate bine cunoscută. Şi în această scenă, ca şi în scena XXXIII, amfiteatrul este în dreapta fortificaţiei. În ambele scene, în preajma amfiteatrelor, se află clădiri cu colonade şi frontoane care par a fi temple. În nici unul din cazuri nu se poate afirma că e vorba de o tabără militară, ci mai degrabă de o aşezare cu caracter militaro-urban. Spre deosebire de scena XXXIII, unde toate clădirile sunt de piatră, în scena C, alături de construcţiile de piatră, apar şi edificii de lemn, spre exemplu amfiteatrul şi clădirile din interiorul fortificaţiei.

Avem de-a face deci cu o aşezare importantă aflată la începuturile ei, în apropierea podului proaspăt inaugurat de peste Dunăre. Deoarece *Pontes* a rămas de-a lungul existenţei sale doar un castru şi un post de vamă, fără o evoluţie urbană[28], doar *Drobeta* putea întruni la momentul respectiv aspectul cvasiurban prezentat pe Columnă.

Toţi cei care, într-un fel sau altul, amintesc de amfiteatrul din scena C, îl consideră un amfiteatru din lemn[29]. Şi acesta, ca şi cel din scena

XXXIII, prezintă două niveluri (*Fig. 2*). La nivelul inferior se vede o poartă de acces în arenă, cu un arc supraînălţat sprijinit pe coloane. De o parte şi de cealaltă apare un ritm de goluri marcate de pilaştri cu arcade. O centură continuă delimitează nivelul inferior de cel superior. Pentru un edificiu de lemn, elemente tipice arhitecturii de piatră ca arcurile, bolţile, pilaştrii sunt neobişnuite. De aceea, înclinăm să credem că parterul acestei construcţii era de piatră. Ritmicitatea arcadelor exterioare va fi preluată în amfiteatrul militar de la Porolissum.

Aspectul construcţiei se schimbă la etaj, în sensul că apar elementele specifice construcţiilor de lemn, grinzile şi contravântuirile. Stâlpii care depăşesc în înălţime *cavea* sunt legaţi între ei, deasupra tribunelor, cu o balustradă continuă. Ei lasă impresia unor *mali* pentru *velum*, ceea ce este destul de greu de crezut. Mai degrabă credem că fac parte dintr-o schelă de construcţie. *Cavea* apare continuă, cu şiruri de bănci care se succed, de sus şi până la zidul care împrejmuieşte arena, iar scările de sus până jos o împart în *cuneii* egali.

Este posibil ca artistul şi arhitectul Columnei să fi văzut acest amfiteatru, dar tot atât de verosimil este ca ei să fi transpus în piatră o simplă menţionare din *Comentarii* despre un amfiteatru aflat în construcţie sau preconizat a se construi.

Dacă interpretarea noastră este corectă şi întâmplarea va face ca vreodată la Drobeta să se descopere urmele unui amfiteatru, atunci putem considera că primul amfiteatru al Daciei a fost un amfiteatru militar edificat în anul 105 într-o aşezare care începuse deja să se dezvolte.

Prezenţa altor amfiteatre în Dacia, cu excepţia celor investigate arheologic, a putut fi intuită indirect (*Fig. 3*). Cu destul de multă certitudine se poate presupune existenţa unui amfiteatru la Stolniceni (*Buridava*), pe limesul alutan. Este, de altfel, singurul monument de spectacol bănuit a fi existat în Dacia Inferioară. El a fost identificat de I.B. Cătăniciu prin intermediul fotografiilor aeriene[30]. Ca şi la Drobeta, istoria aşezării *Buridava* începe după primul război dacic, când Oltenia se afla deja sub stăpânire romană[31]. Descoperirile tegulare[32] certifică prezenţa aici a unor detaşamente aparţinând legiunilor *I Italica*, *V Macedonica*, *XI Claudia*, precum şi a unor unităţi auxiliare. Alături de acestea, s-au

descoperit ştampile ale unei trupe de *pedites singulares*[33], unitate specializată de poliţie care asigura securitatea personală a guvernatorului. Dacă această trupă a fost antrenată în lucrări de construcţie, este posibil ca guvernatorul Moesiei Inferior să fi staţionat un timp mai îndelungat aici. D. Tudor crede că acesta ar fi pregătit, în 103-105 d.Ch., atacul roman pe valea Oltului[34]. În asemenea condiţii, într-o localitate în care se afla sediul legatului Moesiei şi în care cercetarea arheologică a pus în evidenţă o activitate edilitară susţinută cu aspecte urbane[35], prezenţa unui amfiteatru se justifică pe deplin. Dacă identificarea lui I.B. Cătăniciu se dovedeşte a fi reală, atunci construcţia de la Stolniceni ar putea fi unul dintre cele mai timpurii amfiteatre de la nordul Dunării de Jos.

Fără îndoială, oraşele Daciei trebuie să fi beneficiat de câte un amfiteatru şi, în primul rând, cele în care staţionau legiuni, respectiv *Potaissa* şi *Apulum*. Pentru *Potaissa*, logica istorică este susţinută de descoperirea a trei figurine de bronz legate de activităţi care aveau loc în amfiteatru. Prima statuetă reprezintă lupta dintre un *retiarius* şi un *secutor*[36], iar celelalte două sunt sfeşnice al căror picior îl constituie un gimnast în poziţie verticală, sprijinit în mâini. Unul dintre sfeşnice a fost descoperit în castru[37]. Statuetele trebuie să fi aparţinut unor admiratori ai luptelor şi jocurilor găzduite de amfiteatru, obişnuiţi cu acest gen de spectacole. Cazul de la *Potaissa* nu este singular, statuete de bronz reprezentând gladiatori şi atleţi, reliefuri şi chiar inscripţii fiind cunoscute şi în alte localităţi ale Daciei[38]. Cele mai multe provin de la Sarmizegetusa, pentru locuitorii căreia ştim că amfiteatrul făcea parte din cotidian. Prezenţa statuetelor care reproduc scene din arenă denotă nu numai un gust artistic, ci şi un comerţ rentabil cu astfel de piese, care putea fi făcut la *Ulpia Traiana*, poate chiar într-o *taberna* din apropierea monumentului. Acelaşi lucru este valabil şi pentru *Potaissa*.

Pentru existenţa la *Apulum* a unui amfiteatru pledează observaţiile de teren ale lui A. Cserni, care trebuie luate în considerare. Pe teritoriul municipiului *Septimium Apulense*, A. Cserni identifică o denivelare cvasicirculară de pământ cu raza de circa 46 m, care astăzi, din păcate, nu mai este vizibilă. În acel loc, cercetătorul din Alba-Iulia presupunea existenţa unui amfiteatru[39]. Observaţia sa vine în sprijinul interpretării corecte a unui desen şi a unei inscripţii de pe o cărămidă descoperită

în secolul trecut[40]. V. Moga interpretează acest desen, de slabă valoare artistică, realizat de un amator, ca reprezentând un *retiarius* numit *Herculanus*, conform inscripţiei care însoţeşte imaginea, şi pe care-l consideră un gladiator renumit la Apulum[41].

Prezenţa unui amfiteatru la *Napoca* ne este sugerată, tot indirect, de descoperirea unei ţigle într-o *villa* din apropierea oraşului antic, pe Valea Chintăului. Tegula are imprimată în pasta moale, foarte schematizat, imaginea unui gladiator. Din păcate, piesa este fragmentară şi nu se distinge decât o parte din personaj, acesta având capul protejat de un coif şi apărându-se cu un scut rotund cu *umbo*, într-o mână părând să ţină un *gladius*[42].

Imaginile, realizate stângaci pe cărămizi sau ţigle, în pasta moale, deci în momentul execuţiei, reprezintă materializarea spontană a unei impresii puternice care în timp se va atenua. Dovadă este faptul că aceste produse nu sunt păstrate, ci îşi urmează cursul firesc de materiale de construcţie, fiind introduse în operă. Relevante în acest sens sunt descoperirile de la Sarmizegetusa, unde cărămida pe care a fost schiţat un *secutor*[43] făcea parte dintr-o instalaţie de *hypocaustum* şi a fost găsită sub paviment şi la Chinteni, unde ţigla a fost ridicată dintre alte sute de ţigle provenite din acoperişul unei clădiri antice. O astfel de stare emotivă la un amator nu poate fi generată decât de un context real. Din acest motiv, credem că aceste producţii certifică existenţa luptelor de gladiatori şi, implicit, a amfiteatrelor în localităţile în care au fost găsite.

Cu totul alt mesaj i-l atribuim plasticii în lut cu aceeaşi temă descoperită la ***Micăsasa***, un important centru de producţie ceramică[44]. Este vorba despre un fragment de vas cu decor aplicat, reprezentând un gladiator, şi un tipar circular pe care cu greu se distinge un personaj în luptă. Aflându-se într-un mare centru de producţie destinată în primul rând comercializării, aceste imagini trebuiau să satisfacă cerinţele pieţei. Ele puteau fi vândute oriunde în Dacia şi, deci, nu pot sugera existenţa unui amfiteatru la Micăsasa. În aceeaşi categorie pot fi cuprinse şi un fragment de *terra sigilata* descoperit la *Porolissum*, de producţie locală, pe care apare un gladiator, şi un fragment ceramic descoperit la *Napoca*, având imprimată imaginea unui luptător[45].

Mai puţin important în legătură cu identificarea unor amfiteatre în Dacia, pentru că nu i se cunoaşte locul de descoperire, dar o dovadă majoră a gladiaturii în provincia nord-dunăreană, este un perete lateral de *aedicula* păstrat în Muzeul Brukenthal din Sibiu. Pe una din feţe sunt înfăţişaţi doi gladiatori care se înfruntă[46]. Ei au trupul gol, pe cap coifuri, se apără cu scuturi dreptunghiulare; în mâini unul are un *gladius*, iar celălalt o *sicca*, armă specific dacică.

Acestor amfiteatre, a căror existenţă este mai mult sau mai puţin probabilă, se adaugă trei care au fost sau sunt în curs de cercetare. Ele au fost descoperite la *Micia*[47], *Porolissum*[48] şi *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*[49].

Résumé

Les amphithéâtres, monuments typiquement romains, ont été les premiers édifices publics à être construits en Dacie. Deux scènes figurant sur la Colonne trajane présentent des amphithéâtres en pierre et en bois. Un de ces derniers, celui en bois, a pu être localisé à Drobeta. D'autres sources indiquent la présence d'amphithéâtres à *Apulum*, *Napoca*, *Tibiscum*, *Potaissa* et Stolniceşti.

Note

[1] M Macrea, *Viaţa în Dacia romană*, Bucureşti, 1969, p. 29.

[2] C Daicoviciu, în *Apulum*, VII, 1, 1968, p. 261-271; idem, în *Bulletin International d'Etudes du Sud-Est Eurpeéen*, VII, 1-2, 1969, p. 25-37; M. Macrea, în *Archaeologia Clasica*, 19, 1967, 1, Roma, p. 146-169; idem, *op.cit.*, p. 251-256; I.I. Russu, *Civiltà*, 1970, p. 57-60; C.C. Petolescu, în *Dacia, N.S.*, XXIV, 1978, p. 213-218; D. Protase, în *Actes du IIe Congrès International de thracologie*, II, 1980, p. 253-257; H. Daicoviciu, în *L'Adriatico tra Mediteranea e Peninsula Balcanica nell'antichità*, Taranto, 1983, p. 205-220; idem, în *ActaMN*, XXI, 1984, p. 81-93; A. Paki, în *SCIVA*, 39, 4, 1988, p. 355-368; idem, în SCIVA; D. Alicu, A. Paki, *Town-Planning and Population in Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, BAR, 605, 1995, p. 47-89; A. Paki în *Acta MP*, XII, 1988, p. 215-226.

[3] I. Glodariu, în *ActaMN*, III, 1966, p. 429-435; D. Protase, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 47-67; N. Gostar, în *AIIA*, Iaşi, XIII, 1976, p. 53-69; D. Benea, *Din istoria militară a Moesiei Superior şi a Daciei*, Cluj-Napoca, 1983, p. 21-22.

[4] D. Alicu, în *Potaissa*, II, 1980, p. 23-28.

[5] IDR, II, p. 17-20, nr. 14; D. Tudor, *Podurile romane de la Dunărea de Jos*, Bucureşti, 1971, p. 53-153; C.M. Vlădescu, *Fortificaţiile romane din Dacia Inferior*, Craiova, 1986, p. 12-16; D. Alicu, *Arculiana*, p. 481.

[6] D. Tudor, *Drobeta*, Bucureşti;, 1965, p. 11; M. Davidescu, *Drobeta în secolele I-VII e.n*, Craiova, 1980, p. 93-100.

[7] H. Daicoviciu, *Dacii*, Bucureşti, 1965, p. 221-232; idem, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972, p. 321-329.

[8] I.H. Crişan, în *Studia Antiqua et Archaeologica*, Iaşi, 1983, p. 152-157.

[9] C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *Columna lui Traian*, Bucureşti, 1966, p. 19.

[10] Jan Richmond, *Trajan's Army on Trajan's Column*, London, 1982, p. 33.

[11] C. Cichorius, scena LVII; A Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*, Budapest, 1959, p. 24 sqq; Klára Póczy în *The archaeology of Roman Pannonia*, Budapest, 1980, p. 268.

[12] Pentru *Pontes* vezi: M. Garašanin, M.P. Vasić, G.M. Vujović, în *Derdapskei Svecke*, II, 1984, p. 25-94; M. Garašanin, M. Vasič, în *Derdapski Svecke (Cahiers des Portes de Fer)*, IV, 1987, p. 85-116.

[13] E. Petersen, *Traians Dakische Kriege nach dem Säulenrelief ersählt*, Leipzig, I, 1899, II, 1903, lucrarea nu ne-a fost accesibilă. Citat după F. Lepper, S. Frere, *Trajan' Column*, Gloucester, 1988, p. 81.

[14] W. Gauer, *Untersuchungen zur Traianssäule*, Berlin, 1, 1977, p. 14, 27.

[15] K. Strobel, *Untersuchungen zu den Dakerkreigen Trajans. Studien zur Geschichte des mittleren un unterer Donauraumes in der Hohen Kaiserseit*, Bonn, 1984, p. 180.

[16] Pentru *Sirmium* vezi O. Brukner în *Arhealoški Pregled*, 1, 1959, p. 118-125; 2, 1960, p. 100-106; Idem, în *Limes u Jugoslaviji*, Belgrad, 1961, p. 77-81; A. Lengyel, în *Etruscans*, 2, 1970-1972, p. 5-16.

[17] A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia*, London, 1974, p. 112, 130.

[18] F. Lepper, S. Frere, *op.cit.*, p. 82. Cercetările arheologice întreprins la *Viminacium* nu au pus în evidenţă vreun amfiteatru. Într-un studiu amplu privind topografia localităţii antice, (V. Popović, în *Starinar*, XXXIII-XXXIV 1982;-1983, p. 29-53) sunt reluate informaţii şi hărţi mai vechi, după M. Valtrović, *Starinar*, 1, 1884, . 3-14. Pe una dintre ele (Fig. 3), în apropierea colţului nord-estic al castrului, se distinge o ridicătură de pământ de formă eliptică care ar putea ascunde ruinele unui amfiteatru.

[19] H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972, p. 321-329.

[20] La Drobeta exista un castru pretraianic (R. Florescu, în *Studien zu den militärgrenzen Roms. Vorträge des 6. internationaln LimesKongresses in süddeutschland*, Graz, 1967, p. 145), ridicat probabil de Domitian după crearea Moesiei Superior, în 86 d.Chr., probabil în timpul războaielor cu dacii sau după încheierea păcii din anul 89 d.Chr. (H. Daicoviciu, *op.cit.*, p. 278-284; A. Mócsy, *op.cit.*, p. 82-83).

[21] F. Lepper, S. Frere, *op.cit.*, p. 151-152.

[22] H. Daicoviciu, *op.cit.*, p. 329-335.

[23] D. Tudor, *Podurile romane de la Dunărea de Jos*, Bucureşti, 1971, p. 66.

[24] E. Petersen, *l.c.*

[25] E. Dyggve, *op.cit.*, p. 64; Golvin, p. 320.

[26] F. Lepper, S. Frere, *op.cit.*, p. 152.

[27] Lista castrelor lângă care sunt amfiteatre la P. Le Roux, în *Spectacula*, I, Paris, 1990, p. 204; amfiteatrul de la *Drobeta* putea deservi şi trupele cantonate în castrul de la Schela Cladovei, din imediata apropiere (M. Davidescu, *op.cit.*, p. 69-70).

[28] F. Lepper, S. Frere, *op.cit.*, p. 82; vezi *supra* nota 12.

[29] Idem, *op.cit.*, p. 152; R. Vulpe, *op.cit.*, p. 187; P. Le Roux, *op.cit.*, p. 203, sesizează în treacăt că avem de-a face cu un edificiu mixt din punct de vedere constructiv, adică din lemn şi piatră.

[30] I.B. Cătănciu, *Evolution of the system of defence works in Roman Dacia*, BAR, I.S., 116, 1981, p. 26-28, Fig. 45.

[31] D. Tudor, *OR3*, p. 32-36.

[32] IDR, II, p. 556-559.

[33] IDR, II, 564; D. Tudor, *SCIV*, 16, 1965, p. 184; idem, *OR3*, p. 35 şi *SE* 398-401.

[34] D. Tudor, *OR3*, p. 36.

[35] Idem, *op.cit.*, p. 222-223.

[36] C. Pop, St. Dănilă, în *Banatica*, 1, 1971, p. 127-131.

[37] M. Bărbulescu, *Potaissa*, Turda, 1994, p. 138.

[38] O. Floca, în *Sargetia*, X, 1973, p. 131-136; C. Pop, St. Dănilă, *l.c.*; C. Pop, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 124-125; D. Alicu, C. Pop, V. Wollmann, *Monuments*, nr. 370, 376, f(25). La Sarmizegetusa s-au mai găsit două reliefuri de marmură în templul zeiţei Nemesis, care ar putea fi puse în legătură cu luptele de gladiatori. Este vorba de un fragment dintr-o placă votivă (?), din a cărui iconografie s-a păstrat un trident, bine cunoscuta armă a unui *retiarius* (IDR, III/2, 327, I. Piso, *Sargetia*, XI-XII, 1974-1975, p. 67; D. Alicu, C. Pop, V. Wollmann, *Monuments*, nr. 98) şi un altorelief cu o inscripţie dedicată zeiţei Nemesis de către un anume *Hilarus*, cu mulţumire pentru că l-a salvat pe fratele său Alexander dintr-un pericol (CIL, III, 13778; I.I. Russu, în *Sargetia*, V, 1968, p. 94; IDR, III/2, 315; D. Alicu, C. Pop, V. Wollmann, *Monuments*, nr. 91). Probabilitatea ca cea de a doua piesă să fie pusă în legătura cu *munera* este destul de mică (D. Alicu, C. Opreanu, în *RMM*, 1, 1989, p. 87). Tot de la Sarmizegetusa provin două piese de marmură, console de bancă, reprezentând fiecare câte un atlet sărind coarda şi alte câteva având sculptate pe partea frontală gheare şi capete de lei.

[39] A. Cserni, *AFM*, II, Aiud, 1911, p. 269-279.

[40] CIL, III, 12644.

[41] V. Moga, în *Apulum*, XXI, 1983, p. 81-88; idem, în *Sargetia*, XX, 1986-1987, p. 113-114.

[42] D. Alicu, în *ActaMN*, 31, 1994, p. 548.

[43] C. Opreanu, în *ActaMN*, XXI, 1984, p. 517-529.

[44] I. Mitrofan, în *Dacia*, XXXIV, 1990, p. 129-138.

[45] Informaţie N. Gudea, I. Mitrofan.

[46] L. Marinescu, *Funerary Monuments in Dacia Superior and Dacia Porolissensis*, BAR, I.S., 128, 1982, p. 50, 204-205, nr. 28.

[47] O. Floca, V. Vasiliev, în *Sargetia*, V, 1968, p. 121-152.

[48] CIL, III, 836; C. Torma, *Adaléké észak-nyugoti Dacia föld és helyirastaboz* în *MTAE*, II, 1864, p. 15 sqq; A. Cosma, în *Federaţiunea*, nr. 114, 1869, p. 455-456; D. Stoica, I.P. Lazăr, *Schiţă monografică a Sălajului*, Şimleu Silvaniei, 1908, p. 16; I. Marţian, *Repertoriul arheologic pentru Ardeal*, Bistriţa, 1920, p. 6; C. Daicoviciu, *Sarmizegetusa*, Cluj, 1939, p. 45; idem, *Porolissum*, în *RE*, XXII, 1, p. 269; I. Ferenczi, în *ErdMuz*, XLVI, 1941, p. 206; A Radnoti, în *AE*, V-VI, 1944-1945, p. 164; G. Libertini, în *Dionisa*, 10, 1, Siracusa, 1947, p. 105; M. Macrea, în *Dacia, N.S.*, 1964, p. 150; G. Forni, în *Apulum*, 13, 1975, p. 152, 154; P. Mac Kendrick, *The Dacian Stones speak*, Chapel Hill, 1975, p. 128-129; Golvin, p. 88; M. Macrea, M. Rusu, *EA*, 15, 1960, p. 412, nr. 6430; M. Macrea, M. Rusu, I. Mitrofan, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 496-497; I. Bajusz, în *ActaMP*, VII, 1983, p. 136-138; idem, în *ActaMP*, X, 1986, p. 135-137; idem, în *ActaMP I, XII, 1988, p. 154—156;* idem, în *ActaMP*, XVI, 1992, p. 148-150; idem, în *ActaMP*, XVIII, 1994, p. 115-116; N. Gudea, *Porolissum*, Bucureşti, 1986, p. 131-136; N. Gudea, în *ActaMP*, XIII, 1989, p. 119-122.

[49] În numeroase lucrări şi însemnări privind capitala Daciei Romane se fac referiri la amfiteatrul de aici, dar nu toate aduc elemente noi. Din bogata bibliografie a Ulpiei Traiana (D. Alicu, S. Cociş, în *ActaMN*, XXIV-XXV, 1987-1988, p. 590-614) vom cita numai lucrările care îmbogăţesc informaţia privind monumentul în discuţie.

Rapoarte: P. Kiraly, *Dacia Provincia Augusti*, Nagybecskerek, 1894, p. 122-129; G. Szinte, în *HTRTE*, VIII, 1893-1896, p. 35-37; C. Daicoviciu, în *ACMIT*, IV, 1932-1938, p. 395-403; H. Daicoviciu şi colab., *Materiale*, Vaslui, 1982, Bucureşti, 1986, p. 124; D. Alicu şi colab., în *ActaMN*, 26-30, I/2, 1989-1993; p. 443-446; Idem, în *ActaMN*, 31, 1, 1994, p. 487-502; Idem, în *ActaMN*, 32, 1, 1995, p. 665-670.

Interpretări: A. Frova, *L'arte di Roma e del mondo romano*, Torino, 1961, p. 597; L. Winkler, în *Sargetia*, XI-XII, 1974-1975, p. 117-137; G. Forni, în *Apulum*, XIII, 1975, p. 141-155; D. Alicu, în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 469-479; C. Opreanu, în *ActaMN*, XXII-XXIII, 1985-1986, p. 147-159; D. Alicu, C. Pop, V. Wolllmann, *op.cit.*, p. 29-30, cat. nr. 440-453; I. Piso, în *AIIA*, XI, 1978, p. 285-287; D. Alicu, A. Paki, în *ActaMN*, XXII-XXIII, 1985-1986, p. 147-159; D. Alicu, C. Opreanu, *op.cit.*, p. 77-93; C. Opreanu, în *ActaMN*, XXI, 1985, p. 517-531; C. Opreanu, în *ActaMN*, XXIV-XXV, 1989, p. 223-245; D. Rus, D. Alicu, în *La politique edilitaire dans les provinces de l'Empire romain, Actes de Ier Colloque roumano-suisse*, Deva, 1991; Cluj-Napoca, 1993, p. 123-125; D.

Alicu, în *La politique edilitaire dans les provinces de l'Empire romain, IIéme - IVéme siècles après J.C., Actes de IIéme colloque roumano-suisse*, Berna, 1993, Berna, 1995, p. 75-86; D. Alicu, S. Cociș, C. Ilieș, A Soroceanu, *Small Finds from Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, Cluj-Napoca, 1994, passim, D. Alicu, *Opaițele romane. Die romischen Lampen. Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, București, 1994, nr. 385, 462, 516, 835, 836, 1033.

Lista ilustrațiilor

Fig. 1. Amfiteatru de piatră pe Columna lui Traian. Scena XXXIII (prelucrare pe calculator)

Fig. 2. Amfiteatru de piatră și lemn pe Columla lui Traian. Scena C (prelucrare pe calculator)

Fig. 3. Distribuția amfiteatrelor din Dacia Romană.

Liste des illustrations

Fig. 1. Amphitéâtre en pierre sur la Colonne trajane. Scène XXXIII (passé sur le calculateur)

Fig. 2. Amphitéâtre en pierre et en bois sur la Colonne trajane. Scene C (passé sur le calculateur)

Fig. 3. Distribution des amphitéâtres en Dacie romaine

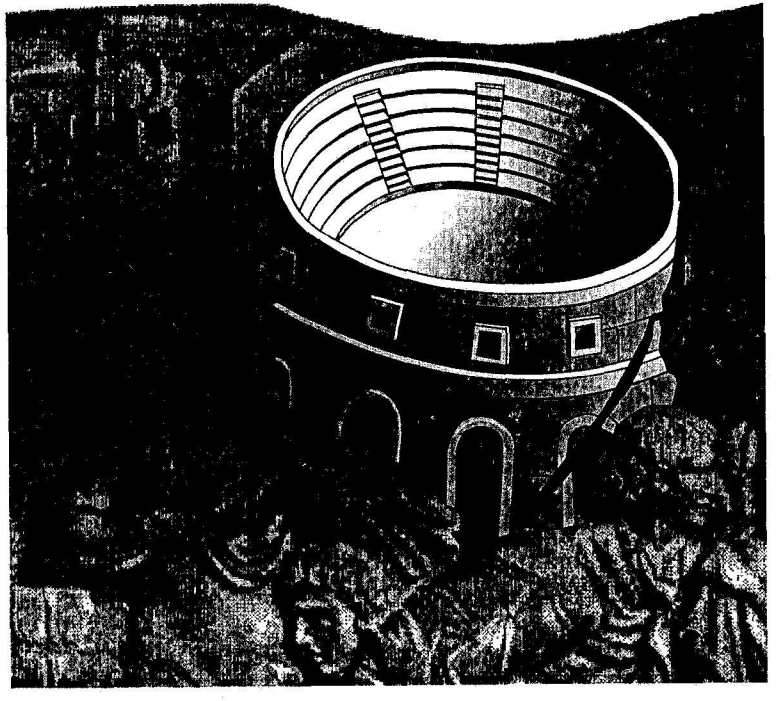

Fig. 1

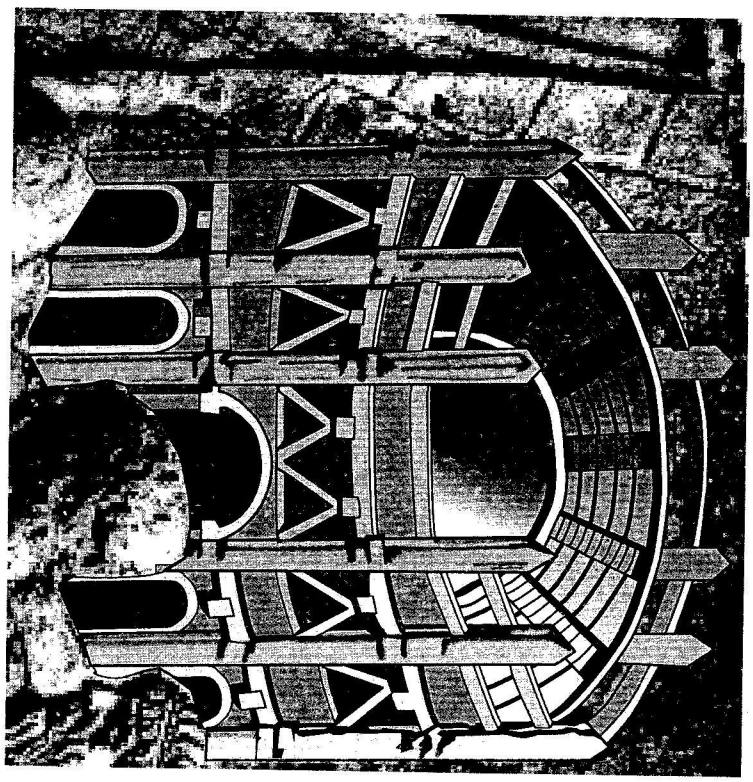

Fig. 2

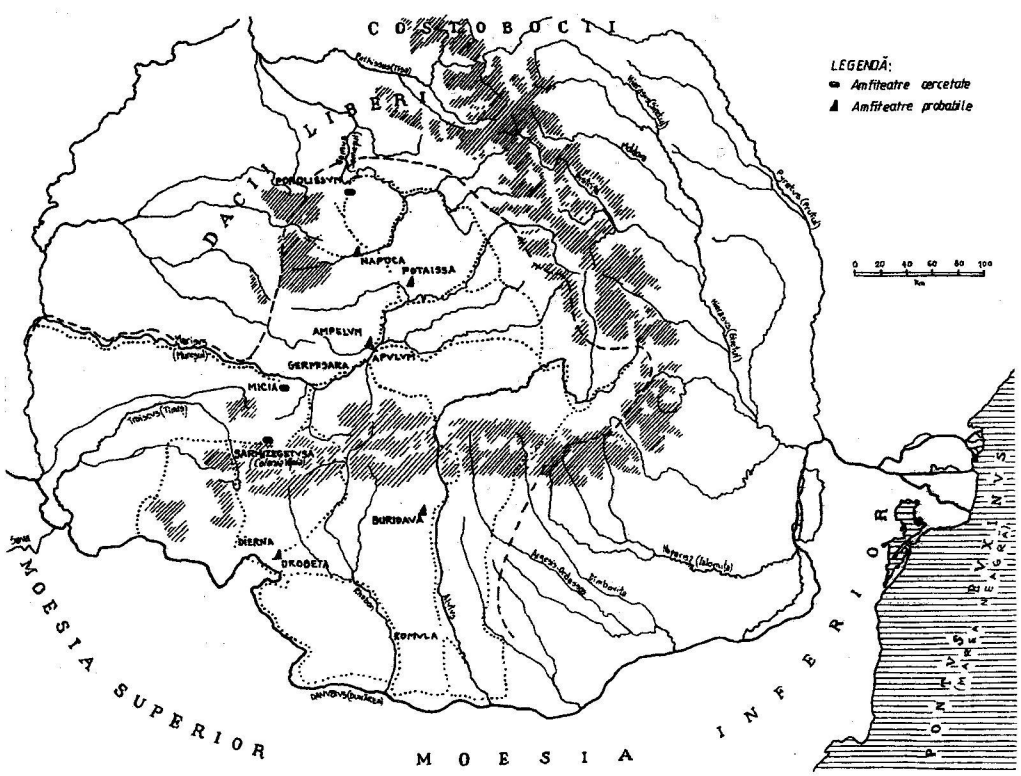
C O S T O B O C I
D A C I A L I B E R A
MOESIA SUPERIOR
M O E S I A
I N F E R I O R
LEGENDĂ:
Amfiteatre cercetate
Amfiteatre probabile
0 20 40 60 80 100
Km
NAPOCA
POTAISSA
AMPELVM
APVLVM
GERPINARA
MICIA
BURIDAVA
DIERNA
DROBETA
ESCVLA

Fig. 3

Inscripția *CIL*, III, 836 și realitatea arheologică

(Date preliminare privind amfiteatrul de la Porolissum)

Bajusz István

De existența amfiteatrului de la Porolissum se știe din 1858, când a fost găsită inscripția *CIL*, III, 836, cu următorul text: IMP(erator) CAES(ar) T(itus) AEL(ius) HADRI/ANVS ANTONINVS AVG(ustus) PI/VS P(ontifex) M(aximus) TRIB(uniciae) POT(estatis) XX IMP(erator) II CO(n)S(ul)/ IIII P(ater) P(atriae) AMPHITEATRVM VETVS/TATE DILAPSVM DENVO FE/CIT CVRANTE TIB(erio) CL(audio) QVINTI/LIANO PROC(uratore) SVO.

Inscripția datează din 157 d.Chr. și memorează refacerea din nou a amfiteatrului degradat de vechime.

Pe teren, locul amfiteatrului a fost depistat de Carol Torma în secolul trecut, când a făcut cercetări în zonă. El nota: „Cel mai ușor de recunoscut dintre ruinele romane se află în partea sudică a așezării și este amfiteatrul în formă de semicerc, a cărui deschidere este de 135, curbura de 230 și diametrul de 90 de pași și la care se recunosc treptele săpate în stâncă. În afară de cel de la Ulpia, este al doilea amfiteatru cunoscut în Dacia ardeleană. Este evident că a fost construit sub Traian, pentru că Antoninus Pius l-a reparat, fiind stricat din cauza vechimii"[1].

Prin săpături, amfiteatrul a fost identificat în 1959 de M. Rusu, cu ocazia cercetărilor conduse de M. Macrea. Atunci, printr-o secțiune de 85m, trasată pe direcția E-V, s-a reușit localizarea zidurilor amfiteatrului, s-a dezvelit parțial poarta de SE și au fost surprinse urmele unor elemente de lemn. Pe baza acestora, s-a considerat că prima construcție a fost din lemn, realizată probabil sub domnia lui Traian[2].

Amfiteatrul astfel identificat se află pe a doua terasă situată la SV de castrul mare de pe dealul Pomet, la cca 100 m de turnul de colț vestic al castrului, în dreptul acestuia. Forma terasei este eliptică, cu axa lungă pe direcția SE - NV și prezintă o ușoară alveolare în mijloc. Spre SE, terasa este mai îngustă și coboară spre o alta, îngustă și ea. Spre NV se lățește, continuă încă orizontal, apoi, după cca 50 m, urcă spre o înălțime, care este prelungirea spre vest a terasei superioare. La SV, terasa amfiteatrului se termină într-o pantă abruptă, ce coboară spre terasele inferioare, iar la NE este legată cu terasa superioară de o pantă destul de pronunțată.

Cercetările la amfiteatru au fost reluate în anul 1981, până astăzi fiind dezvelite două treimi din clădire. Noile săpături au confirmat existența a două faze ale amfiteatrului: una din lemn și una din piatră. De această dată, nu dorim o prezentare a săpăturilor (aceasta a fost făcută în rapoarte preliminare[3]), ci o rezumare a concluziilor la care am ajuns până în prezent.

A. Amfiteatrul de lemn (*Pl. I*). Elementul de bază este reprezentat de urma a trei șanțuri paralele cu actualul zid din piatră al arenei, umplute cu un lut afânat, de culoare maro-verzuie. S-a putut constata că ele pătrund în sol sau chiar în roca dealului cca 0,60-0,80 m. Pe acele porțiuni, unde aceste șanțuri au fost golite, n-am constatat pe fundul lor urme de stâlpi. Peste primul șanț s-a construit, parțial sau total, zidul de piatră al arenei, aparținând celei de a doua clădiri. Între aceste urme de șanțuri se intercalează straturi din lut portocaliu, nisipos, bine bătucit. Ele se ridică deasupra solului cu cca 0,60-0,80 m, așezate de multe ori pe o altă umplutură din lut amestecat. Lățimea acestor dungi este de 0,60-1,20 m. În ele s-a identificat o mulțime de urme de stâlpi cu diametrul de 0,40-0,60 m.

Considerăm că șanțurile cu umplutură din lut afânat de culoare maro-verzuie nu sunt altceva decât urmele unor pereți din lemn, probabil pe tălpi. Prin acest sistem a fost construit peretele arenei, urmat apoi de alți doi pereți la o distanță medie de 0,80 m. Spațiul dintre aceștia era umplut, până la un nivel dat (cca 0,80 m față de nivelul arenei), cu un lut de culoare portocalie, în care au fost implantați stâlpi

de lemn, formând structuri de rezistenţă şi sprijin. Elementul principal al clădirii a fost deci format de cele trei şiruri de pereţi de lemn, care nu numai că susţineau o parte a tribunelor, dar probabil consolidau şi terenul, care, dinspre NE, ameninţa să alunece spre arenă, iar pe latura de SV să se prăbuşească pe panta respectivă. În această parte a amfiteatrului s-a identificat şi o fâşie de lut roşu, foarte bine bătucit, lată de 1-2 m, dispusă spre exterior la 6-7 m de peretele arenei. Având în vedere panta abruptă din zonă, ea forma, probabil, un element de rezistenţă în plus, întărind terenul.

În spatele şirurilor pereţilor de lemn au fost identificate urme de stâlpi masivi (0,40-0,60 m diametrul). Până în prezent, nu s-a putut constata o regularitate în dispunerea acestora, poate datorită şi faptului că tocmai partea dezvelită, latura de SV, a fost afectată de alunecări de teren, care au distrus aceste urme, iar partea mai bine conservată a fost doar sondată prin secţiuni, fără dezveliri mai extinse.

Toate elementele de mai sus, luate în ansamblu, sugerează un amfiteatru la care structura caveii a fost formată pe jumătatea interioară din trei şiruri de zid din lemn, iar cea exterioară, dintr-un sistem creat din stâlpi masivi de lemn. Pe această structură se sprijineau băncile din lemn (*Pl. II*).

Porţile principale de pe axa lungă erau situate, probabil, în acelaşi loc ca cele de mai târziu ale clădirii de piatră. Acest lucru este sugerat de orientarea amfiteatrului de lemn, axele lui având aceeaşi linie ca cele ale clădirii de piatră (axa lungă direcţia SE - NV), precum şi de urmele de stâlpi masivi identificate în spaţiul porţii de NV. Nu ne putem însă pronunţa asupra existenţei unor porţi pe axa scurtă. Opinăm că întreruperea palisadei şi umpluturii pe anumite locuri, unde se observă şi urme de bârne perpendiculare pe acestea, marchează căi de acces spre tribune.

Eliminarea apei de ploaie de pe arenă s-a asigurat printr-un canal lat de 1 m, adânc de 0,50 m, adâncit imediat sub nivelul arenei. Acesta pornea la 15 m SV de mijlocul arenei şi se îndrepta, pe linia axei scurte, spre SV.

Nivelul de călcare al arenei aparţinătoare clădirii de lemn era mai jos cu cca 10 cm decât nivelul arenei amfiteatrului de piatră.

Având în vedere că zidul arenei construită din piatră se suprapune aproape total peste urma primului zid din lemn, credem că *arena* amfiteatrului de lemn avea aceleaşi dimensiuni ca arena amfiteatrului din piatră: *66,60 × 51,80* m. Cavea, însă, judecând după extinderea urmelor de stâpli, a fost mai îngustă cu cel puţin 1 m, nefiind mai lată de 9 m. Astfel, *dimensiunea generală* a amfiteatrului de lemn era în jur de *82 × 70 m*. În ceea ce priveşte *capacitatea*, considerăm că putea găzdui cca *3500 de spectatori*.

Până în prezent, s-a considerat că amfiteatrul de lemn trebuie să fi fost construit în timpul domniei lui Traian, datare bazată pe afirmaţia incripţiei *CIL*, III, 836: „vetustate dilapsum", explicându-se astfel deteriorarea sa în timp. Materialul arheologic provenit din săpături, în special din umplutura aparţinătoare acestei faze, schimbă însă această datare. În special pe baza materialului numismatic (susţinut însă şi de alte elemente), putem afirma că amfiteatrul de lemn a *fost construit în timpul domniei lui Hadrian, probabil nu mai devreme de mijlocul deceniului III al secolului II.*

B. *Amfiteatrul de piatră* (*Pl. III*). Conform inscripţiei *CIL*, III, 836, primul amfiteatru a fost înlocuit de o construcţie nouă („denuo fecit"), de data aceasta realizată din piatră. Prin săpături, s-a putut constata că amfiteatrul de lemn, „deteriorat de vechime", a fost desfăcut, demolat. În cazul noului edificiu, dimensiunile arenei au fost păstrate (66,50 m × 51,80 m), linia zidului de piatră al arenei urmând linia zidului de lemn. Zidul de piatră a fost realizat în tehnica *opus incertum*, având în general lăţimea de 0,90 m.

Întreţesute cu zidul arenei, perpendiculare pe acesta, porneau spre exterior 36 de ziduri de susţinere a tribunei, ce compartimentau subsolul acesteia în încăperi trapezoidale. Distanţa dintre aceste ziduri (pe linia zidului arenei) variază între 4 şi 5 m. Lungimea lor este de asemeni variată, crescând dinspre porţile principale spre mijlocul laturii (de la 8,90 m până la 11,40 m). Aceste ziduri se termină în capete îngroşate, probabil pilaştri pentru arcadele ce trebuiau să lege aceste capete.

La capetele axelor există câte o poartă de acces. Porţile de pe axa lungă sunt mai spectaculoase, cu o deschidere spre arenă de 4,10 m (SE),

respectiv 4,30 m (NV). Încăperile laterale acestor porţi aveau uşi şi spre spaţiul porţii, şi spre arenă. La poarta de SE s-a păstrat o piatră de prag cu urma de fixare a ţâţânii porţii. Căile de acces la capetele axei scurte erau mult mai înguste: 1,20 m (SV), respectiv 1 m (NE). În spaţiul acestor porţi, zidurile ce le flanchează au fost dublate pe o anumită porţiune, sugerând existenţa lojelor deasupra lor.

Apa de ploaie era colectată de un canal cu o lăţime de 0,20-0,30 m, adâncit în faţa zidului şi dând înconjur incintei, pentru a o elimina prin poarta de SV.

Prin săpăturile mai recente s-a identificat în mijlocul arenei o încăpere subterană (ce avea pereţi din lemn) de dimensiuni considerabile (11,20 m × 4,20 m, 2,40 m adâncime), care comunica cu poarta de NV printr-un coridor subteran de 1 m lăţime.

Zidul arenei a fost tencuit pe exterior, iar fragmentele de tencuială pictată din unele încăperi demonstrează o ornamentare mai pretenţioasă a unor spaţii.

Pe unele locuri am putut constata reparaţii de tencuială sau modificări mai însemnate. Asemenea rectificări sunt, de exemplu, închiderea (zidirea) uşilor de la încăperile laterale porţii de NV, precum şi instalarea unui sanctuar dedicat zeiţei Nemesis în încăperea spre S din vecinătatea porţii de NV, probabil la începutul secolului al III-lea.

Dimensiunile arenei le-am amintint şi mai sus: *66,50 × 51, 80 m*, iar *dimensiunile generale* sunt de *84 m × 72 m*. Considerăm că *numărul de spectatori* care putea să fie găzduit de amfiteatrul de piatră a fost în jur de *4200-4500* de persoane.

În cazul acestui edificiu, n-am constatat urme de distrugere violentă; din contra, s-a putut observa dărâmarea lentă a lui după ce n-a mai fost folosit ca atare, datorită schimbării modului de viaţă după retragerea stăpânirii romane din zonă.

Rezultatele cercetărilor arheologice confirmă deci cele relatate de inscripţia *CIL*, III, 836: amfiteatrul de la Porolissum a avut două faze de construcţie. Primul amfiteatru a fost de lemn şi a fost demolat, pe locul lui ridicându-se amfiteatrul nou, construit în piatră în anul 157 (de altfel, şi materialul arheologic şi numismatic sprijină această datare). Considerăm însă că refacerea în piatră demonstrează, în acelaşi timp,

şi un salt în dezvoltarea urbană a aşezării, fapt sprijinit de creşterea numărului populaţiei, reflectată prin mărirea capacităţii amfiteatrului cu 700-1000 locuri. Totodată credem, bazându-ne pe observaţii de suprafaţă, că amfiteatrul şi la această dată marca una din limitele aşezării, aceasta dezvoltându-se în direcţie opusă.

Zusammenfassung

Die Inschrift CIL III 836 und die archäologische Wirklichkeit (Vorläufige Daten zum Amphiteater von Porolissum)

Die Existenz des Amphitheaters von Porolissum war bereits 1858 bekannt, als die Inschrift CIL III 836 gefunden wurde. Sie datiert aus dem Jahre 157 und spricht vom Wiederaufbau des Amphitheaters, da das alte Gebäude „wegen des Alters zusammengefallen" war.

Die archäologischen Forschungen erwiesen die Existenz zweier Phasen: eine Holz- und eine Steinphase. Durch die vorliegenden Zeilen wünschen wir, einige wesentliche Daten zu diesen Phasen vorzustellen.

Das Holzamphitheater (*Taf. I*). Die Arena wurde durch eine Holzwand begrenzt, auf die noch zwei andere folgten. Somit war die Zuschauerbühne erstens von drei Reihen von Holzwänden gestützt, sodann stand sie nach außen hin auf Holzpfeilern (*Taf. II*). An den Enden der Längsachse hatte sie gewiß je ein großes Tor.

Die wahrscheinlichen Ausmaßse des Holzamphitheaters: allgemein: 82 × 70 m; Arena: 66,50 × 51,80 m; Fassungsvermögen: ca 3500 Zuschauer. Dieses Amphitheater wurde während der Regierung kaiser Hadrians errichtet.

Dar Steinamphitheater (*Taf. III*). Alle Hauptelemente bestehen aus Steinmauerwerk, das in der Technik *opus incertum* hergestellt wurde, mit der allgemeinen Breite von 0,90 m. Die Mauer der Arena wurde über die Spur der alten Holzwand errichet. Aus dieser gehen 36 senkrechte Mauren aus, die die aus Holz hergestellte Zuschauerbühne stützen. Der hintere Teil des Amphitheater war nicht geschlossen, wahr-

scheinlich waren die Enden der Mauern durch Arkaden verbunden. Auf der Längsachse gibt es zwei große Tore mit der Öffnung von 4,10 m (SO) und 4,30 m (NW). Die beiderseits gelegenen Räume standen sowohl mit dem Tor als auch mit der Arena in Verbidung. Auf der kurzen Achse gab es zwei keine Tore von 1,20 m (SW) und 1 m (NO); darüber befanden sich Logen. Die Arena wurde von einem kleinen unterirdischen Kanal zum Sammeln des Regenwassers umgeben. In der Mitte der Arena gab es einem unterirdischen Raum, der mit dem NW-Tor in Verbindung stand. Zu Beginn des II.Jh.n.Chr. wurde neben diesem Tor in einem Raum ein Kleines Heiligtum für die Göttin Nemesis eingerichtet.

Die Ausmaße des Steinamphitheaters: allgemein: 84 × 72 m; Arena: 66, 50 × 51,80 m; Fassungsvermögen: 4200-4500 Zuschauer. Nach der oben erwähnten Inschrift wurde es unter Antoninus Pius, im Jahre 157 errichtet.

Note

[1] K. Torma, în *MTAÉ*, 14, 1864, p. 15.

[2] M. Macrea, în *Materiale*, 8, 1962, p. 496-497.

[3] Vezi în *ActaMP*, 7, 1983, p. 156-158; 10, 1986, p. 135-137; 12, 1988, p. 154-156; 16, 1992, p. 148-150; 18, 1994, p. 115-116.

Lista ilustraţiilor

Pl. I. Urmele amfiteatrului de lemn

Pl. II. Amfiteatrul de lemn. Schiţă de reconstituire.

Pl. III. Planul amfiteatrului de piatră

Verzeichnis der Abbildungen

Taf. I. Die Spuren des Holzamphiteaters

Taf. II. Das Holzamphiteater. Wiederstellungsskizze

Taf. III. Der Plan des Steinamphitheatres

Pl. I

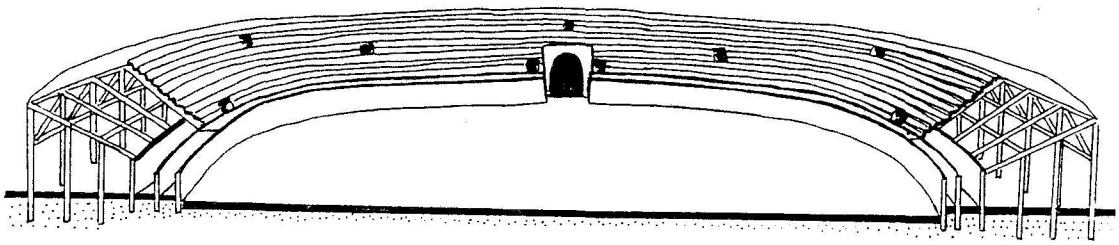

Pl. II

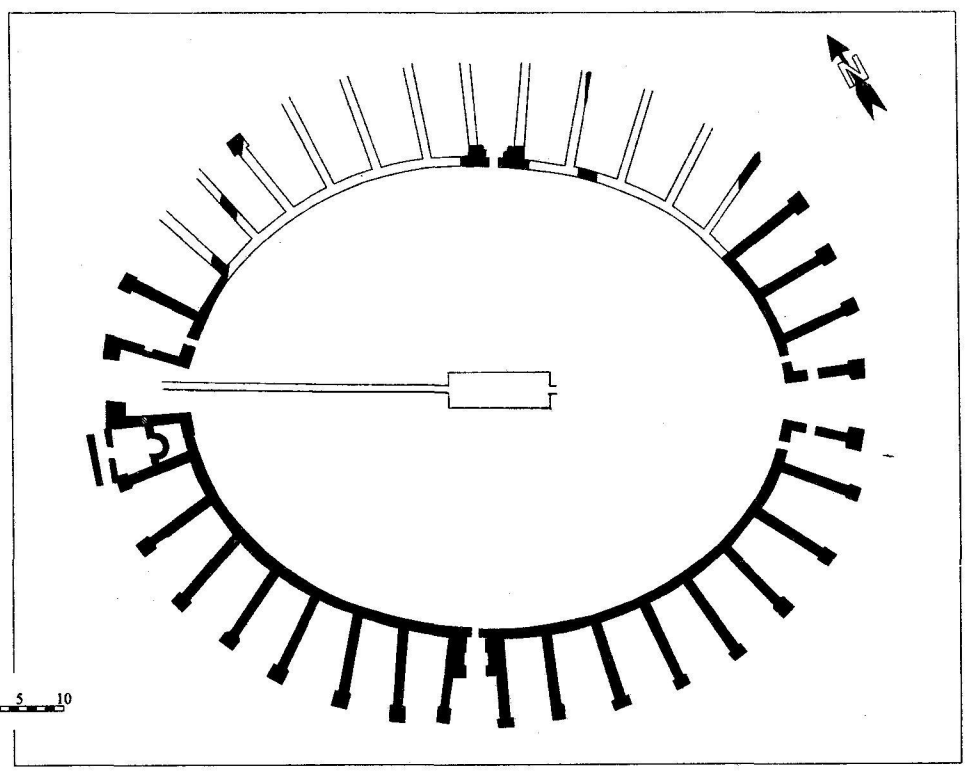

Pl. III

Un nou fragment de diplomă militară

Vasile Moga

Rândurile care urmează, dedicate memoriei profesorului I.I. Russu[1], își propun să introducă în circuitul științific o inedită diplomă militară, a patra piesă de această natură, descoperită pe teritoriul orașului Apulum. Obiectul care ne interesează a fost achiziționat în cursul anului 1994 de la Mircea Gligor din Alba-Iulia, care ne-a mărturisit că a găsit piesa prin anii 1982-1983, cu ocazia săpării fundației unui bloc de locuințe situat dincolo de limita de nord a cetății Vauban, într-o zonă în care cercetări arheologice de salvare[2] au descoperit numeroase vestigii romane. Actualele dimensiuni ale fragmentului sunt de 79×68 mm, iar greutatea de 27,90 g. Piesa reprezintă, în fapt, *tabella II* (*extrinsecus* și *intus*) dintr-un document (act) de lăsare la vatră, păstrat, în actuala stare de conservare, satisfăcător. În colțul din dreapta (*Fig. 1, a-b*) apare unul din orificiile de prindere a sârmei de bronz.

Tabella II extrinsecus cuprinde, din obișnuitul număr de 7 martori (*testes*), patru cognomene:

. . . . . MODESTI
. . . . . ITI
. . . . CRESCENTIS
. . . . VERECUNDI

Trei din cei semnalați sunt cunoscuți printre martorii autentificatori de la Roma, întâlniți fiind și pe alte diplome militare din Dacia, toate datând din primele decenii ale veacului al II-lea d.Chr. Astfel, pe diplomele din 11 august 106[3] și 2 iulie 110[4] de la Porolissum apare printre martori L. Pullius Verecundus, iar pe cele din 29 iunie 120[5] de la Cășeiu (Samum) și Porolissum, apar Q. Fabius Bithus și P. Atinius Crescens.

După toate aparențele, trei dintre martorii prezenți pe noua diplomă apulensă ar putea fi identificați cu persoanele de mai sus, respectiv tracul Q. Fabius Bithus, cu abrevierea cognomenului ITI, apoi P. Atinius Crescens și L. Pullius Verecundus.

Ca un nume nou pe diplomele din provincia Dacia este cel al martorului cu cognomenul Modesti(us), alăturat aici celor des întâlniți printre autentificatorii acestui gen de acte juridice.

Din păcate, textul de pe fața interioară (*Fig. 2, a-b*) nu poate fi descifrat și, mai mult, așa cum o ilustrează un alt exemplu de la Apulum (vezi mai jos), el pare să fie neobișnuit pentru diplomele „clasice". Câteva litere disparate păstrate deasupra rândului 1, mai slab vizibile la prima vedere (M, A, O) ar putea conduce spre ipoteza că ne găsim în fața unei noi dovezi de reutilizare a acestor tăblițe din bronz.

Afirmam, la început, că fragmentul nostru ar fi cea de a patra diplomă militară cunoscută printre descoperirile provenite de la Apulum. Cea mai timpurie dintre ele[6] datează din 14 august 99 și a fost descoperită în anul 1962 în zona arheologică aflată sub actualul bulevard al Încoronării (fosta stradă Dobrogeanu-Gherea). Actul de eliberare din serviciul militar a fost dat soldatului Bonio, fiul lui Veranius, din cohors II Hispanorum (cantonată în Moesia Superior), care, după trecerea în rezervă, s-a stabilit în așezarea civilă (*canabae*) înființată în jurul castrului Legiunii XIII Gemina. De reținut ar fi faptul că ultimii doi martori sunt L. Pullius... și P. Atinius..., cu omonimi, între care apar și cei cu cognomenul Verecundus și Crescens.

O altă diplomă, din anii 123/125, descoperită în 1911 la Partoș (*canabae Legionis XIII Geminae – Municipium Aurelium – Colonia Aurelia Apulensis*), cuprinde în *tabella I* date despre posesorul ei, un ostaș veteran originar din Hadrumetum[7].

Pe fragmentul aparținând probabil tabelei II a actului sunt consemnați doi *testes*, P. Attius... și L. Pullius...

După cum remarca profesorul I.I. Russu[8], textul de pe verso (*intus*) al tăbliței nu este obișnuit pe diplome, editorul gândindu-se la un eventual contract (?) sau alt text juridic ce fusese scris anterior ori ulterior (?) pe tabla utilizată ca diplomă militară. Un asemenea conținut pare să fi fost redactat și pe fragmentul ce constituie obiectul prezentei note.

Menționarea martorilor și analogiile cu alte documente similare ar pleda pentru datarea diplomei în primele decenii ale secolului II. Noul act de eliberare pare să fi fost înmânat unui soldat dintr-o trupă auxiliară, ce s-a stabilit, după trecerea în categoria veteranilor, pe teritoriul viitorului centru urban de la Apulum, ca și ceilalți ostași-veterani semnalați pe acte identice.

Résumé

Un nouveau fragment d'une diplome militaire

Ecrit à la memoire du Professeur I. I. Russu, l'article présente une inédite diplome militaire trouvée fortuitement sur le territoire d'ancien ville d'Apulum.

D'après les *testes* du *tabella II extrinsecus* le nouveau document date du premières decennies du IIème siècle.

Note

[1] Am avut şansa să-l cunosc pe profesorul I.I. Russu cu ocazia unor dese deplasări la Cluj sau Alba-Iulia. M-am bucurat întotdeauna de întâlnirile şi discuţiile noastre în jurul unor probleme privind istoria Daciei. M-a încurajat de la început, mi-a scris în câteva rânduri şi mi-a trimis cu dedicaţie multe din articolele şi volumele sale. Sunt motive pentru care îi rămân recunoscător.

[2] Săpături arheologice de salvare din anul 1982, la care au luat parte M. Bărbulescu, I. Piso, D. Isac, V. Moga, H. Ciugudean. Materialele sunt încă inedite. Mulţumesc şi aici colegului H. Ciugudean pentru că mi-a oferit piesa pentru valorificare ştiinţifică.

[3] *IDR*, I, Dipl. D. I, p. 71.

[4] *IDR*, I, Dipl. D. III, p. 77.

[5] *IDR*, I, Dipl. V-VI, p. 83, 86.

[6] I.I. Russu, *Dacia şi Pannonia Inferior*, Bucureşti, 1973, p. 102-109 = *IDR*, I, Dipl. D. XXVI, p. 154-157.

[7-8] Idem, *Apulum*, IIII, 1971, p. 119-125 = *IDR*, I, Dipl. D. XXVII, p. 158-161. Pentru diplomele ulterioare apariţiei volumului *IDR*, I, 1975, vezi L. Petculescu, *ActaMN*, XV, 1978, p. 131-133.

Lista ilustraţiilor/ Liste des illustrations

Fig. 1 (a-b): *Tabella II extrinsecus*

Fig. 2 (a-b): *intus*

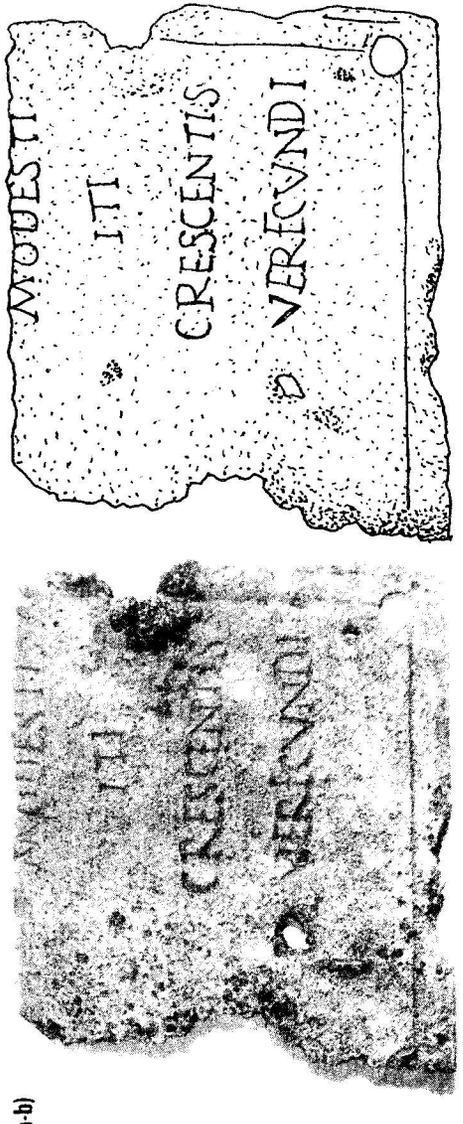

Fig. 1 (a-b)

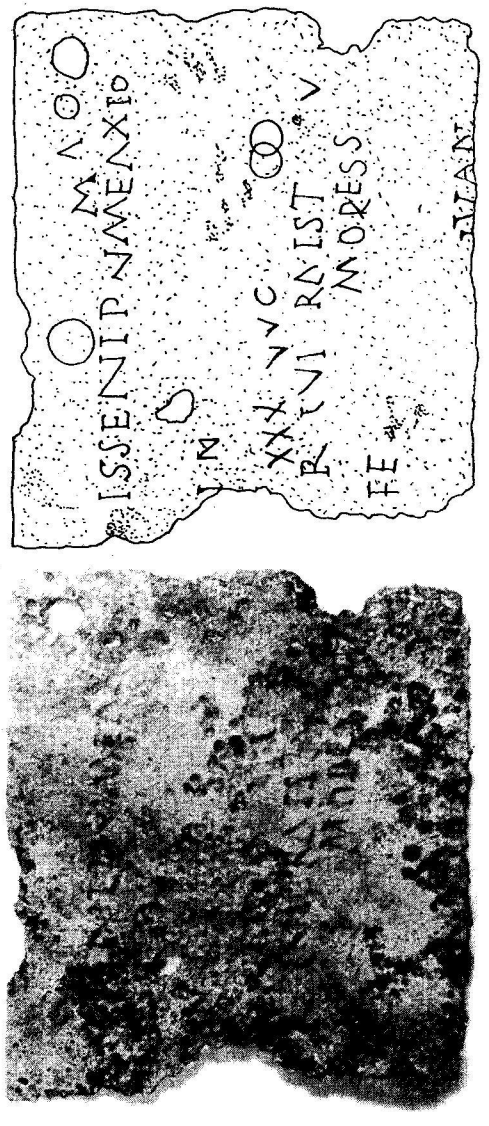

Fig. 2 (a-b)

Epigraphica (I)

Doina Benea

In memoriam Ioannis I. Russu

În cursul cercetărilor arheologice întreprinse la Tibiscum au fost descoperite numeroase monumente epigrafice întregi ori fragmentare, care pot readuce în discuţie elemente noi, unele determinate şi de noi descoperiri. Vom relua în discuţie două monumente publicate de către Sorin Petrescu şi P. Rogozea[1], care nu au întregit în vreun fel textul pieselor publicate, nefăcând nici un comentariu istoric, deşi textul era lizibil şi chiar uşor de reconstituit.

1. *Altar onorific*. Calcar cochilic de culoare gălbuie. Dimensiuni: lungime păstrată 63 cm, lăţimea 80, câmpul inscripţiei lat de 67 cm, grosime 20 cm.

Loc de descoperire: *prinicipia castrului mare de la Tibiscum*, „redescoperit" în 1985, provine probabil din săpăturile lui M. Moga. Piesa se păstrează în Muzeul Rezervaţiei Tibiscum (inv. 13.540).

Descriere: Altarul onorific cu capitel format din două registre orizontale: o bandă simplă lisă (lată de 15 cm) şi o a doua tăiată oblic înspre interior, în care apar reprezentaţi schematic, pe 3 şiruri, copaci palmieri (?) ori stejari (?) cu frunzele crestate prin nervuri uşor transversale.

Câmpul inscripţiei este adâncit faţă de capitel cu 1,2 cm. Textul este redactat în scrierea monumentală, deformată din păcate de asperităţile pietrei. În rândul 1 literele au înălţimea de 7 cm, în rândul 2 înălţimea literelor variază între 5 şi 6 cm, în rândul 3 înălţimea literei A este de 5 cm. În spaţiul distrus de la începutul rândului 3 intră 5 litere, care ar conţine titulatura parţială a împăratului P. FELI – de la *Pius Felix* şi apoi A + V (în ligatură) AVG·PM·Au[g(ustus) P(ontifex) M(aximus)]. Literele păstrează urme de vopsea roşie.

Textul este următorul:
IMP·CAES·MAR·
ANT·GORDIAN
. . . . . CIAV. . .

Întregirea textului nu ridică probleme deosebite, respectând spațiile dintre litere, fiind următoarea: IMP(eratori) CAES(ari) MAR(co) / ANT(onio) GORDIAN(o) / [P(io) FELI]CI AV[G(usto) P(ontifici) M(aximo)].

Altarul onorific descoperit în *principia* castului a fost dedicat împăratului Gordian al III-lea (238-244). Titulatura sa se reconstituie fără dificultate prin epitetul de *Pius Felix*, apoi *Augustus* și *Pontifex Maximus*.

Monumentul păstrat fragmentar descoperit în *principia* castrului mare de la Tibiscum a fost ridicat de una din trupele staționate aici: *Cohors I Vindelicorum*, *Numerus Palmyrenorum Tibiscensis* și *Numerus Maurorum Tibiscensium*. Altarul ridicat în onoarea lui Gordianus III este unul din ultimele monumente datate descoperite la Tibiscum, alături de Coloana votivă închinată lui Marte[2] și monumentul ridicat pentru Salonina, soția lui Gallienus[3].

Ceea ce atrage atenția în mod deosebit la acest fragment de altar este ornamentul capitelului neîntâlnit la alte monumente onorifice. Reprezentarea schematică a unor *palmieri* poate să fie o aluzie la patria de origine a împăratului și atunci *poate* și unitatea dedicantă trebuie presupusă a fi **numerus**-ul de mauri. În același timp, nu se poate exclude posibilitatea ca altarul să fi fost inițial pregătit într-un atelier local cu altă destinație, poate de *altar votiv*, pe care a fost doar incizat textul solicitat. O datare mai precisă în timpul domniei lui Gordianus III, respectiv între anii 238-244, nu este posibilă.

Monumentele dedicate lui Gordianus al III-lea sunt documentate cu deosebire în mediul militar al provinciei unde apar mai ales ca apelativ al legiunilor: *a V-a Macedonica*[4] și *a XIII-a Gemina*[5] sau al unor auxilii, cum ar fi: *cohors II Hispanorum* (Bologa)[6], *cohors I Sagittariorum* (Drobeta)[7]. Tot din mediu militar provin: monumentele dedicate lui IOM pentru sănătatea lui Gordianus și a soției sale Sabina Tranquillina (Romita)[8] și poate cel fragmentar de la Porolissum[9]. Alte două altare votive dedicate sunt unul fragmentar lui IOM, pentru sănătatea lui Gordianus,

de către **praef.** *coh. IV Hispanorum* (Inlăceni)[10] și un al doilea dedicat lui IOMD pentru sănătatea împăratului Gordianus III, ridicat la Ampelum de către un beneficiar consular cu numele de Aurelius Gaius[11].

Din mediul civil provin două inscripții: una de la Ulpia Traiana – ridicată împăratului de *concilium prov. Daciarum III*[12] și o a doua provenind de la Napoca, considerată mult timp falsă[13].

Monumentele descoperite în Dacia, în mediul militar, la care se adaugă și piesa tibiscensă, sunt inscripții nedatate și pot fi atribuite poate unor evenimente militare dintre anii 241-243[14], foarte probabil ultima dată ar trebui presupusă pentru o situație specială la granița de nord și de vest a Daciei, judecând după locul descoperirii monumentelor. Din toate inscripțiile descoperite, un număr mare îl ocupă cele în care trupele dețin apelativul imperial de *Gordiana*.

2. *Altar votiv.* Calcar cristalin.

Dimensiuni: 82 x 45,5 x 23 cm; câmpul inscripției are o lățime de 37,7 cm.

Locul de descoperire: *principia* castrului mare, „refolosit" în colțul de sud al canalului cu hypocaust din *armamentaria* de pe latura de nord. Descoperit la 0,20 m. Piesa se păstrează în Muzeul Rezervației Tibiscum (inv. 13541)[15].

Descriere: Altar votiv având un capitel cu o profilatură simetrică elegantă; la colțuri apar acrotere. Scrierea este clară, corectă și chiar elegantă. Câmpul inscripției nu a fost în proporție simetrică repartizat, astfel încât de la ultimul rând și până la profilatura soclului au rămas 11 cm. Literele au o înălțime de 3 cm pe fiecare rând.

Textul, așa cum a fost publicat de S. Petrescu și P. Rogozea, era următorul:
MINERVAE·AVG
NOSTRORVM·
AVREL·CAN
D I DIANVS
ACTA·M
AV. . .

Autorii nu au propus nici o lectură a textului, mai mult, au pierdut din vedere posibilitatea reîntregirii textului inscripției. Astfel, nici nu

au observat existența, în Muzeul Rezervației Arheologice de la Tibiscum, a unui fragment de inscripție, publicat în IDR, III, 1, 184, incomplet și reluat de I. Piso[16], cu o serie de observații pertinente, între care și existența, între r. 1 al fragmentului I.V/ și r. 3, a unui rând martelat, ceea ce i-a sugerat autorului, pe bună dreptate, să identifice în acest fragment o unitate din castrul de la Tibiscum, respectiv *cohors* I *Vindelicorum*, având un apelativ imperial *Severiana* sau *Alexandriana* sau *Maximiana Philippiana*.

Un al treilea fragment, descoperit de S. Petrescu și P. Rogozea cu ocazia sondajului efectuat în *principia* castrului mare, reprezintă partea inferioară a unui monument din calcar cristalin, pe care apar doar două litere, respectiv L, un semn de demarcație și un fragment din hasta oblică a literei M. Acest fragment aparține altarului publicat în anul 1990[17], reprezentând chiar partea inferioară a monumentului.

Reunirea celor trei fragmente permite de fapt reîntregirea aproape totală a monumentului. Se impune reanalizarea textului: r. 1: S. Petrescu și P. Rogozea nu au observat după cuvântul AVG o a doua literă G, de mai mici dimensiuni, ce era plasată în fața literei G, ceea ce face și lectura inteligibilă: AVGG (ustorum); r. 2, 3 și 4 sunt corect reproduse; r. 5 a fost citit ACTA·M, or pe piatră, în urma literei A, textul fiind și distrus parțial, nu se observă nici un semn de demarcație a cuvântului, în schimb apare bucla unei litere rotunde în partea superioară, care în cazul nostru ar putea fi R, completând cuvântul *ACTAR(ius)*. Restul textului fiind distrus în continuare, judecând însă după spațiul din rândul 3-4, permite înscrierea a trei litere, în fragmentul publicat de I. Piso, ca de altfel și alte două litere rămase pe fragmentul 1. Deci, pe piatră apar: în prima parte a rândului (lungă de 15 cm) literele I. VIN; în spațiul distrus, lung de 24 cm, puteau intra, respectând grafia inscripției, cel puțin 5-6 litere cu semnele de demarcație respective: D. ∞ EQ.c.R., care întregesc titulatura cunoscută a trupei *cohors I Vindelicorum*[18].

R. 6 este în întregime martelat. După cum reiese din cele 3 fragmente alipite, ele trebuiau să cuprindă apelativul imperial, probabil abreviat din 8-9 litere; la începutul rândului se observă cum martelarea s-a realizat doar asupra părții superioare a unor litere. Se pot observa

două din punctele ce marchează limitele celei de a doua litere din apelativul imperial. R. 7 se reconstituie ușor prin V(otum) L(ibens) M(erito).

Astfel completat, textul inscripției este următorul:

MINERVAE·AVGG (ustorum)
NOSTRORVM·
AVREL (ius) ·CAN-
DIDIANVS
ACTAR (ius)·[COH (ortis)]
I·VIN[D (elicorum) (miliariae)·eq(uitatae)·c(ivium)·
R(omanorum)] [[ANTONINIAN]]
V(otum) L(ibens) M(erito)·

Traducere: Minervei (protectoare) a Augușților Noștri, Aurelius Candidianus *actarius* în Cohorta I Vindelicorum miliaria equitata de cetățeni romani, juruința făcută cu bucurie după merit (a îndeplinit-o).

Aurelius Candidianus, dedicantul inscripției, este un subofițer din *cohors I Vindelicorum*, cu gradul de *actarius*, ceea ce presupune că face parte din **officium**-ul tribunului cohortei, fiind direct subordonat unui *cornicularius*[19]. Numele său, prin lipsa praenomenului, este un indiciu de datare în secolul al III-lea după constituția lui Caracalla. Gentilicul de Aurelius denotă primirea relativ recentă a cetățeniei romane în familia sa.

Monumentul a fost dedicat zeiței Minerva, protectoare a casei imperiale. O invocație similară este cunoscută la Micia, unde însă divinitatea este asociată și cu geniul protector al cohortei II Commagenorum, monumentul fiind ridicat de un *actarius* cu numele de Ianuarius[20].

Un al doilea monument închinat Minervei Augusta, ridicat tot de un *actarius* M. Aur. Valens (?) sau Valentinianus (?) Mag(ister) K(ampi) provine de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa[21].

Între cele trei inscripții ridicate de *actarii* zeiței Minerva nu se conturează nici o relație, în afară de aceea că inscripțiile provin din mediul militar. Întrucât în toate aceste invocații către zeița Minerva sunt amintiți militari având același grad în statul major al unităților lor, zeița apare ca protectoare a gândirii, artei militare teoretice.

Altarul a fost ridicat pentru sănătatea a doi împărați nenominalizați, apelativul imperial al trupei fiind martelat. Martelarea apelativului

imperial a fost făcută profund pe suprafața pietrei, astfel încât nu mai poate fi observat traseul anumitor litere, decât cu mare dificultate. În rândul 1, la cea de-a doua literă, „G", din cuvântul AVGG, fisura pietrei afectează suprafața literei, astfel încât este greu de precizat dacă nu cumva a fost și ea martelată incomplet.

Inscripția a fost dedicată deci Minervei, protectoare a doi Auguști, ceea ce face să intre în discuție Caracalla și Geta (211-212), Maximinus Thrax și fiul (235-238) și Philippus Arabs (244-249), Valerianus și Gallienus (253-258)[22]. Martelarea apelativului imperial denotă faptul că împărații respectivi au suferit *damnatio memoriae*, ceea ce însă în cazul lui Caracalla nu este cunoscut[23], deși în Britannia Inferior sunt cunoscute și inscripții având epitetul de Antoniniana martelat[24]. Indirect, pentru atribuirea apelativului de *Antoniniana* ar pleda invocarea zeiței Minerva pentru sănătatea celor doi împărați, divinitatea invocată de obicei alături de I.O.M. și Iuno Regina sau singură alături de alte divinități greco-romane sau chiar orientale[25], ceea ce în cazul monumentelor ridicate lui Maximinus Thrax și Philippus Arabs se întâlnește mult mai rar. Aceste din urmă monumente, mai ales cele închinate pentru sănătatea lui Maximinus Thrax, provin în special din provinciile dunărene, din Pannonia, Moesia și Dacia, și se referă la I.O.M., Iuno Regina, Hecate, Mithras, I.O.M.D. etc.

Monumentul, îngrijit realizat, se încadrează în seria altarelor ridicate și produse în atelierele locale de la Tibiscum în epoca Severilor, mai precis a lui Caracalla[26], care probabil a și vizitat castrul și așezarea civilă de la Tibiscum, în drumul său până la Porolissum. Apelativul Antoniniana pentru cohors I Vindelicorum este documentat la Tibiscum prin tegule ștampilate (C.I.V. Ant (A N T în ligatură)[27].

Cele două altare onorifice de la Tibiscum „redescoperite" în principia castrului mare se alătură celor cunoscute mai demult din săpăturile lui M. Moga, ridicate pentru împărații M. Aurelius și Maximinus Thrax.

Zusammenfassung

Epigraphica (I)

Wir wollen in unseren Aufsatz über zwei von M.S. Petrescu und P. Rogozea veröffentlichten Inschriften behandeln. Die Autoren haben nicht den Text zu ergänzen versucht, trotz dessen Leserlichkeit und ziemlich leichter Rekonstruktion; es fehlt auch jedwelcher historisches Kommentar.

1. *Ehrenaltar*, Kalkstein; L = 63 cm, B = 80 cm, Breite des Inschriftfeldes = 67 cm.

Fundort: ***Principia*** des großen Lagers aus Tibiscum. Im Jahre 1985 „wiederentdeckt" zum Fundgut von M. Moga.

Beschreibung: Ehrungsaltar mit einem aus zwei waagrechten Leisten bestehen dem Kapitell: ein einfachen glattes Band (15 cm) und zweites schräg nach innen durchschnittenes, auf welchen in drei Reihen schematisch drei Palmenbäume oder Eichen dargestellt sind, die Blätter der Palmen haben leicht quer verlaufende Aderungen. Der Text ist in monumentaler Schrift ausgeführt, die aber leider wegen den Unebenheiten des Steines entstellt ist. In der ersten Reihe die Buchstaben sind 7 cm hoch, in der zweiten schwankt ihre Höhe zwischen 5 und 6 cm, in der dritten Reihe ist der Buchstabe A: 5 cm hoch. Im beschädigten Raum der dritten Reihe ist Platz für 5 Buchstaben, die wahrscheinlich die Titulatur des Kaisers P. FELI (von *Pius Felix*) bezeichneten und dann in Ligatur A+V: AVG·P·M. Der Text ist folgender: IMP(eratori) CAES(ari) MAR(co)

ANT(onio) GORDIAN(o)

[P(io) FELI]CI AV[G(usto) P(ontifici) M(aximo)

Die Inschrift wurde dem Kaiser Gordianus III gewidmet.

2. *Weihaltar*, kristalliner Kalkstein; Durchmesser: 82 x 45 x 23 cm. Das Inschriftfeld ist 37,7 cm breit.

Fundort: ***Principia*** des großen Lagers, wiederbenützt in der südlichen Ecke des Kanals mit ***Hypocaustum*** aus der ***Armamentaria*** auf der Nordseite.

Beschreibung: Weihaltar mit einem Kapitell mit elegantem symmetrischen Profil. An den Ecken sind Akroteren zu sehen. Die Schrift ist klar, korrekt und sogar elegant. Das Inschriftfeld ist nicht symmetrisch eingesetzt, so daß von der letzten Reihe bis zum Profil des Sockels 11 cm frei bleiben. Die Buchstaben sind 3 cm hoch. Der Text, so wie von M.S. Petrescu und P. Rogozea veröffentlicht wurde, ist der Folgende: MINERVAE·AVG/ NOSTRORVM / AVREL CAN/DIDIANVS / ACTA·M / AV...

Die Autoren haben weder eine Ergänzung des Textes versucht, noch dabei eine Deutung vorgeschlagen. Sie haben nicht das im Museum Tibiscum bewahrte Fragment berücksichtigt, trotz seiner Veröffentlichung in IDR III/1, 184. I. Piso beschäftigte sich erneut mit diesem Fragment und machte einige zutreffenden Bemerkungen, wie z. B zwischen der R. 1. des Fragments I.V... und der der R. 3 befindet sich eine abgemeißelte Reihe, was den Forscher dazu leitete, das Fragment mit einer Heereseinheit aus dem Militärlager Tibiscum in Verbindung zu setzen, und zwar ***cohors I Vindelicorum*** mit einem kaiserlichen Beiname: *Severiana*, oder *Alexandriana*, *Maximiana* und *Philippiana*.

Ein drittes, von M. S. Petrescu und P. Rogozea entdecktes Fragment, welches durch eine in der ***Principia*** des Lagers an den Tag gefördert wurde, gehört zum untersten Teil eines aus Kalkstein gearbeiteten Denkmals, auf welchen nur zwei Buchstaben zu sehen sind: L.M.

Die Vereinigung der drei Fragmente ermöglicht die fast völlige Rekonstruktion des Denkmals und eine Lesung des Textes:

MINERVAE AVGG·(ustorum)
NOSTRORVM
AVREL(ius)·CAN-
DIDIANVS
R. 5 ACTAR(ius)·[COH(ortis)]
I. VIN[D(elicorum) (miliaria)·EQ(uitata) C(ivium)·R(omanorum)]
[[ANTONINIANA·vel MAXIMIANA vel PHILIPPIANA.]]
V(otum)·L(ibens)·M(erito)

Durch Analyse der Inschrift vermutet man, daß die Inschrift für Caracalla errichtet wurde.

Note

[1] S. Petrescu, P. Rogozea, *Tibiscum – principia castrului mare* (I), în *Banatica*, X, 1990, p. 107-136, fig. 6.

[2] I. Piso, *Maximinus Thrax und die Provinz Dakien*, în *ZPE*, XLIX, 1982, p. 225 sqq.

[3] IDR, III, 1, 133, 144.

[4] CIL, III, 38; *AÉ*, 1957, 326, Căşei; AÉ, 1971, 386, Germisara; I.I. Russu, în *Acta MN*, I, 1964, p. 479; J. Fitz, *Honorific Titles of Roman Military Units in the 3rd Century*, Budapest-Bonn, 1983, p. 161-163.

[5] CIL, III, 7633, Căşei (a. 239); III, 990, 1017, 1125, Apulum.

[6] N. Gudea, în *Acta MN*, IX, 1972, 415=*AÉ*, 1972, 472.

[7] IDR, II, 23; *AÉ*, 1960, 350.

[8] I.I. Russu, *Acta MN*, V, 1968, p. 457-458; N. Gudea, V. Lucăcel, *Inscripţii şi monumente sculpturale în Muzeul de Istorie şi Artă Zalău*, Zalău, 1975, p. 27.

[9] N. Gudea, V. Lucăcel, *op.cit.*, p. 10.

[10] IDR, III, 4, 277.

[11] IDR, III, 3, 297.

[12] IDR, III, 2, 80.

[13] CIL, III, 37; I.I. Russu, în *Acta MN*, I, 1964, p. 478.

[14] J. Fitz, *op.cit.*, p. 168, presupune că evenimentele au avut loc între anii 241-242.

[15] S. Petrescu, P. Rogozea, *op.cit.*, p. 122; descrierea monumentului cuprinde o serie de erori în privinţa dimensiunilor ca, de altfel, şi o reprezentare eronată a rândurilor scrise (r.1, r. 5). Monumentul a fost atribuit lui Septimius Severus, Caracalla şi Geta, ceea ce este eronat, precum se va vedea. Monumentul a fost spart, se pare, încă din antichitate.

[16] I. Piso, *Epigraphica (XIV)*, în *Acta MN*, XX, 1983, p. 110-111, a observat corect că acest fragment aparţine unui monument ridicat de Coh. I Vindelicorum.

[17] Menţiunea locului de descoperire a fragmentului al II-lea, ca provenind „din aşezarea civilă de lângă templu", s-ar putea să fie o eroare datorată şi modului destul de neglijent în care s-a lucrat pentru menţionarea contextului clar de descoperire făcut de M. Moga în perioada anilor 1964-1975. Nu excludem posibilitatea bulversării monumentului având în vedere spargerea sa din antichitate.

[18] D. Benea, *Cohors I Vindelicorum ∞ eq. c. R. in Dakien*, în *Römische Altertumskunde und Epigraphik. Festschrift für Arthur Betz zur Vollendung seines 80. Lebensjahres*, Wien, 1985, p. 47-58.

[19] A.v. Domaszewski, *Die Rangordnung des römischen Heeres*, Graz, 1967, p. 8, 66, 73.

[20] IDR, III, 3, 111.

[21] IDR, III, 2, 270.

[22] J. Fitz, *op.cit.*, passim.

[23] *Ibidem*, p. 76-84.

[24] *Ibidem*.

[25] *Ibidem*.

[26] IDR, III, 1, 142-149; I. Piso, P. Rogozea, în *ZPE*, 58, 1985, p. 211-218; I. Piso, în *Acta MN*, XX, 1983, p. 107-111.

[27] D. Benea, *op.cit.*, p. 47-54.

Lista ilustrațiilor

Fig. 1. Altar onorific descoperit la Tibiscum dedicat lui Gordian al III-lea

Fig. 2. Altar votiv descoperit la Tibiscum, dedicat zeiței Minerva.

Verzeichnis der Abbildungen

Abb. 1. Ehreninschrift im Tibiscum entdeckt, dem Gordianus III gewidmet.

Abb. 2. Votivaltar im Tibiscum entdeckt, den Göttim Minerva gewidmet.

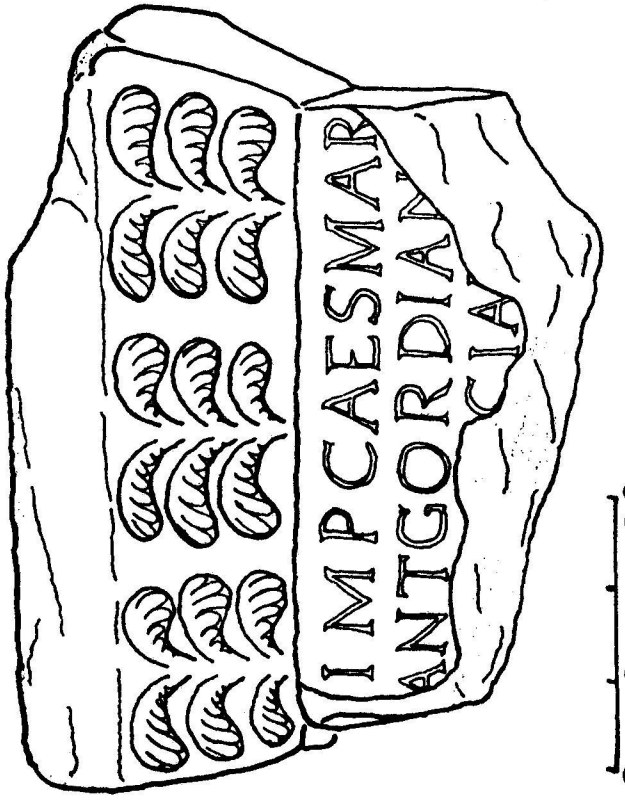

Fig. 1

Fig. 2

Eques Romanus equo publico. Asupra unei inscripții din Tibiscum

Radu Ardevan

Monumentul

Încă de la mijlocul secolului trecut se cunoaște inscripția CIL III 7996 (= IDR III/1, 133) din Tibiscum. Ea a fost semnalaltă pentru prima dată de T. Ortvay; fusese văzută într-o curte din Jupa și, din cauza poziției în care se afla, doar câteva rânduri puteau fi incomplet citite[1]. Discutată imediat de Th. Mommsen (după fotografia trimisă de primul editor), care încerca prima lectură coerentă a textului[2], piesa a fost reluată apoi de C. Torma[3]; acesta din urmă a izbutit să vadă mai bine monumentul, inclusiv ce mai rămăsese din partea lui superioară, așa că propunea o lectură ameliorată[4]. În sfârșit, textul a fost reluat de A. v. Domaszewski în suplimentul la volumul III din *Corpus*[5]; și el văzuse piatra în locul de păstrare, așa că a putut sesiza corect primele două rânduri ale inscripției și a oferit lectura cea mai verosimilă[6].

Ulterior, monumentul a ajuns la Muzeul Național Maghiar din Budapesta, unde se află și astăzi; partea superioară, grav deteriorată, a fost restaurată necorespunzător (vezi *Fig. 1*)[7]. Cea mai recentă republicare a inscripției în discuție aparține lui I.I. Russu, în culegerea de inscripții ale Daciei Romane[8].

Citirea și interpretarea ei a fost încă de la început dificilă, deoarece piesa suferise stricăciuni importante pe ambele laturi, iar partea ei de sus (astăzi practic dispărută) era desprinsă și avariată. Totuși, textul a putut fi restituit aproape în întregime. Îl reamintim, așa cum a fost stabilit de Domaszewski și revizuit apoi de I.I. Russu[9]:

Aeterno / [M(arcus) Au]r(elius) Sec[undinus] / ... coloniarum S[ar/ miz]egetus(a)e et Napu/[cen]sium filius Marc[i/ Au]r(elii) Secundi q(uondam) e[q(uitis) R(omani) e/qu]o publico et dec(urionis) / [co]l(oniae) Sarmizegetu/s(a)e v(otum) l(ibens) s(olvit).

Natura inscripției este clară: o piesă votivă, ridicată de un Aurelius Secundinus (?). Acesta deține aceeași funcție din administrația municipală în două orașe ale provinciei Dacia, ambele cu rang de *colonia*: Sarmizegetusa și Napoca[10]. Care demnitate anume, este mai greu de aflat – asupra acestei chestiuni vom reveni mai jos. Rezultă că dedicantul făcea parte din aristocrația municipală și chiar ocupa o poziție de prim rang în cadrul ei[11]. Interesant și neobișnuit este felul în care Secundinus își marchează originea: nu o simplă filiație, ci numele complet al tatălui său[12] împreună cu precizarea statutului social – decurion al Sarmizegetusei și totodată cavaler roman[13]. Tatăl nu se asociază la gestul fiului, ba chiar pare a nu mai fi în viață în acel moment[14]. Pomenirea lui are un singur rost – acela de a sublinia condiția socială de aristocrat a urmașului său. Acest element de comportament, împreună cu numele celor doi[15], lasă să se întrevadă posibilitatea ca dedicantul să fie un aristocrat de dată ceva mai recentă, un parvenit care ține să-și evidențieze apartenența la elită de cel puțin încă o generație ceva mai mult decât ar fi necesar.

Această observație contribuie și la încadrarea cronologică a monumentului. Cum Napoca este deja *colonia*, inscripția poate data cel mai devreme din anii lui Marcus Aurelius[16]. Dar numele dedicantului și al părintelui său sugerează o încetățenire mai târzie, prin serviciu militar ori chiar prin *Constitutio Antoniniana*. Deoarece inscripția este înălțată la Tibiscum[17] fără ca dedicantul să dețină vreo demnitate în această localitate, am putea crede că ea se plasează cronologic înainte de întemeierea municipiului Tibiscum[18]. Dar de fapt nimic nu susține această părere; inscripția nu dovedește deloc o prezență statornică a dedicantului la Tibiscum, ea putea fi ridicată numai pentru că aici funcționa un templu ori un sanctuar renumit[19] (lucru foarte posibil, o dată ce *Deus Aeternus* este o divinitate orientală[20], iar prezența orientalilor la Tibiscum este remarcabilă[21]). Așa că toate elementele cunoscute susțin

datarea acestui monument epigrafic în prima treime a secolului III d.Chr. Aspectul grafiei, cu litere mai puțin îngrijite și de lățime variabilă, cu ligaturi alături de cuvinte scrise întregi deși se puteau abrevia ușor, este și el specific aceleiași perioade.

Problema

Ne-am oprit mai mult de data aceasta asupra inscripției lui Secundinus din cauza formulei neobișnuite de consemnare a rangului lui M. Aurelius Secundus – *eques Romanus equo publico*.

În 1969 vedea lumina tiparului un studiu consacrat titulaturii cavalerilor romani în epoca Principatului[22], datorat marelui specialist francez Claude Nicolet. El remarca pe bună dreptate că formula *eques Romanus equo publico*, cea mai completă, este și cea mai puțin întâlnită. Ea apare pe inscripții de-a lungul întregii perioade a Principatului, în schimb se circumscrie geografic într-o zonă foarte limitată: Italia de nord-vest, cam între Brixia și Augusta Taurinorum[23]. Pentru clasa notabililor din această parte a Italiei, prezența formulei amintite mai sus constituie o trăsătură de specific zonal. În sfârșit, savantul francez observa că diferitele variante de consemnare epigrafică a ordinului ecvestru nu implică deosebiri de statut juridic și social, ci exprimă doar uzanțe locale și – eventual – nivelul diferit de angrenare în viața publică locală ori în aparatul administrativ al Imperiului[24].

În acest context, Cl. Nicolet se referă și la inscripția de la Tibiscum comentată acum[25]. El observă caracterul insolit al titulaturii lui M. Aurelius Secundus, unicul caz cunoscut în Illyricum[26]. Dar totodată remarcă și unele deficiențe de lectură, pentru corectarea cărora avansează propuneri. Astfel, în r. 6-7 întregirea *q(uondam) eq(uitis) R(omani) equo publico* este respinsă – pe motivul, foarte adevărat, că o asemenea exprimare (unică) nu se justifică, odată ce calitatea de cavaler se conferea pe viață[27]; Q din r. 6 nu poate fi *q(uondam)*, odată ce nu este barat. El poate specifica tribul *Q(uirina)*. În consecință, propune pentru r. 6-7 lectura *e/[qu]o*. Titlul tatălui dedicantului ar suna așadar, simplu și clar, *equo publico*[28].

Observațiile savantului francez sunt fără îndoială justificate. Însă lectura propusă nu rezistă la o confruntare cu monumentul[29]. Din ilustrație (*Fig. 1*) se observă lesne că la sfârșitul rândului 6 rămâne prea mult loc pentru un singur E, iar litera Q de după numele cavalerului este sigură. Așa că la sfârșitul r. 6 rămân necesare mai multe litere, în timp ce la începutul rândului următor lipsește chiar prima vocală din *equo publico*.

Pentru a stabili dacă titulatura insolită *eques Romanus equo publico* figura într-adevăr pe piatră sau nu, se impune o rediscutare a întregului text și o confruntare a lui cu monumentul păstrat.

Propunere de restituire

Imaginea inscripției (publicată în IDR III/1, 133) permite o revizuire a textului, ținând cont și de observațiile lui Cl. Nicolet (vezi *Fig. 1*).

Ultimele două rânduri permit stabilirea precisă a lățimii câmpului inscripției. Pe baza acestei certitudini se poate stabili – așa cum am văzut mai sus – structura antepenultimului rând și se verifică justețea restituirii grafice propuse pentru r. 4-5 din *Fig. 1*. De asemenea, rămâne sigur faptul că în r. 1 nu putea exista decât cuvântul *Aeterno*, fără alt nume ori atribut. În r. 3 din aceeași imagine, credem că la început va fi fost o ligatură M + I mai puțin neobișnuită, așa cum se vede în penultimul rând – era spațiu suficient pentru ea.

Pentru r. 2 trebuiesc făcute două observații. La sfârșitul lui este loc îndeajuns pentru numele abreviat al Sarmizegetusei, SAR, așa că nu e necesară ligatura propusă în IDR. Iar la celălalt capăt al rândului rămâne spațiu pentru funcția dedicantului. Cel mai bine se potrivește cuvântul DEC (*decurio*); oricare altă funcție municipală ar solicita altă spațiere a literelor, mai puțin potrivită cu locul liber existent (formulele IIVIR, FLAM, QVAEST, PONT, AVGVR, PATR sunt prea lungi, iar QQ este prea scurtă; AVG iese din discuție pentru un fiu de cavaler; singura care mai rămâne ar fi AED, dar este foarte improbabil să fi fost cineva *aedilis* în două municipalități diferite[30]).

În sfârșit, mai rămâne cel puțin un rând din partea superioară, astăzi distrus. Doar A. v. Domaszewski l-a văzut; el a notat literele SEC între *Aeterno* și *coloniarum*[31]. Din desenul schematic publicat în *Corpus* s-ar părea că SEC se plasează deasupra literelor LON din rândul următor; de fapt, imaginea arată limpede că e vorba de două fragmente incomplet și doar relativ juxtapuse, așa că nu trebuie să ne încredem prea mult în această plasare a literelor văzute. În conformitate cu spațiul disponibil, *cognomen*-ul Secundinus se poate scrie întreg, mai rămânând loc și pentru abrevierea uzuală a numelui și prenumelui.

Ținând cont de toate aceste observații, propunem o întregire grafică îmbogățită cu un r. 2, care cuprinde numele dedicantului (vezi *Fig. 2*).

În această nouă imagine grafică, rândurile controversate rămân 6 și 7. Dar situația de la începutul r. 7 este foarte clară. Așa că și la sfârșitul r. 6 trebuie să existe litera E. Iar literele Q și E de după *Secundi* fuseseră notate de Domaszewski, așa că au existat cu siguranță. Între ele și E final rămâne, la sfârșitul r. 6, loc suficient pentru un R. Așa că literele QERE par să fi existat într-adevăr pe piatra de la Tibiscum.

Rămâne de văzut cum pot fi ele citite. Lectura *q(uondam) e(quitis) R(omani)* este imposibilă[32]; în plus, *eques Romanus* nu se abreviază așa, iar pentru abrevierea corectă EQ.R nu mai rămâne loc. Dar nici tribul nu se consemnează printr-o singură literă plasată după *cognomen*.

Credem că soluția problemei este o banală eroare de lapicid. La sfârșitul r. 6, în fața lui *e/quo publico*, există toate literele pentru abrevierea EQ R, dar ele au fost inversate (QER). Asemenea „accidente" se mai cunosc în epigrafia epocii[33]. Prin urmare, citim în r. 6-7 *eq(uiti) [R(omano) e/q]uo publico*.

Putem afirma cu siguranță că această formulă puțin obișnuită apare în textul tibiscens.

Interpretarea istorică

Tocmai constatările lui Cl. Nicolet permit o explicație a acestei apariții. Anume, inscripția de la Tibiscum discutată acum dovedește o formulă și o practică epigrafică de certă sorginte nord-vest italică, neo-

bişnuită altundeva. Acest fapt ne face să credem că trebuie să fie vorba despre o familie de această obârşie, venită abia de curând în Dacia. M. Aurelius Secundus trebuie să fie un colonist de dată recentă, care a prosperat la Sarmizegetusa şi a devenit notabil al acestui oraş[34], accedând până în ordinul ecvestru. Nimic nu mai susţine părerea că, la data ridicării inscripţiei, el n-ar mai fi fost în viaţă. Dedicantul, M. Aurelius Secundinus, este un personaj cu o avere ieşită din comun printre aristocraţii daco-romani[35], dar cu siguranţă nu era cavaler – cel puţin încă nu în momentul înălţării inscripţiei. Consemnarea detaliată a poziţiei sociale a tatălui are tocmai acest rol – de a-i conferi un plus de onorabilitate, la care el deocamdată doar aspiră[36].

Credem că inscripţia discutată acum constituie o dovadă pentru evidenţierea unui proces încă greu de pus în lumină, anume continuarea afluxului de elemente etnice occidentale, bine romanizate, în Dacia chiar şi după războaiele marcomanice[37]. Monumentele epigrafice care pot fi invocate în sprijinul acestei realităţi sunt puţine[38] şi se referă mai ales la elita socială. Dar, cu siguranţă, procesul este de mai mare amploare şi profunzime; el trebuie să fi fost important pentru păstrarea caracterului roman occidental al Daciei[39].

Zusammenfassung

Eques Romanus equo publico. Zu einer Inschrift aus Tibiscum

Die Inschrift CIL III 7996 = IDR III/1, 133 von Tibiscum wird nochmals besprochen (siehe Abb. 1). Der Verfasser überprüft die Lesung des Textes und schlägt kleine Verbesserungen vor (siehe Abb. 2). Es ist über eine Weihinschrift die Rede, die von einem prominenten Munizipalaristokraten Dakiens, Sohn eines römischen Ritters, dem *Deus Aeternus* gewidmet wurde. Das Denkmal stammt aus dem ersten Drittel des 3. Jahrhunderts. Der Weiher und sein Vater sind aber, ihren Namen nach, neuere Aristokraten von niedriger Herkunft.

Der ungewöhnliche Titel des Vaters des Widmers (*eques Romanus equo publico*) ist dem Nordwesten Italiens eigen. Wir neigen zu glauben, daß ihre Familie aus dieser Gegend stamme. Die hier besprochene Inschrift beweist die fortgehende Einwanderung mancher abendländischer lateinischsprechender Elementen in die Provinz Dakien sogar nach den Markomannenkriegen.

Note

[1] T. Ortvay, în *Archaeologiai Közlemények*, Buda, X, 1876, fasc. 3, p. 48. Din spusele posesorului, rezulta că piatra fusese găsită în 1876 în hotarul satului Jupa, la moară, „în şanţul castrului".

[2] Th. Mommsen, în *Ephemeris Epigraphica*, Berlin, IV, 1881, p. 75-76, nr. 197. El primise informaţii noi şi fotografia piesei de la T. Ortvay; descoperitorul susţinea acum că inscripţia ar fi fost găsită în 1875, „pe când se aşeza altarul bisericii ortodoxe" (!). De fapt, fotografia cuprindea doar partea principală a monumentului, deteriorat grav pe trei laturi.

Cu multe rezerve, marele savant german citea: *...[patroni / Sarmizeg]etuse et Nap[o/ ce ur]bium filius Mo/[destus ?] Secundio e/[ques equ]o publico et dec(urio) / [coloniae] Sarmizegetu[s(ae) / pro] se v(otum) l(ibens) s(olvit).*

[3] C. Torma, în *Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Oesterreich-Ungarn*, Wien, VI, 1882, p. 117, Nr. 63.

[4] *Gen[i]o / coloniarum Sa[rmi/ze]getuse et Napu/[cen]sium filius Marci/[an]i Secundi q(uaestor) e/[qu]o publico et dec(urio) / c(oloniae) Sarmizegetu/se v(otum) l(ibens) s(olvit).*

De fapt, desenul alăturat dovedeşte că lectura r. 1 este foarte problematică, iar împărţirea pe rânduri nu e totdeauna justificabilă (*Ibidem*).

[5] CIL III 7996. Autorul notează: *descripsi et ectypum sumpsi*. Este primul care redă ceea ce mai subzista din r. 1-2.

[6] *[Deo] aeterno... [Au]r(elius) Sec[undinus ...] coloniarum Sa[rmiz]egetuse et Napu[ce]nsium filius Marc[i Au]r(eli) Secundi q(uondam) e(quitis) [R(omani) equ]o publico et dec(urionis) [col(oniae)] Sarmizegetuse v(otum) l(ibens) s(olvit).*

[7] I.I. Russu, în IDR III/1, p. 153.

[8] IDR III/1, 133 (cu bibliografie amplă, dar ignorând opiniile lui Claude Nicolet – vezi *infra*, nota 22).

[9] Numele dedicantului s-a păstrat în condiţii foarte proaste; lectura propusă este, totuşi, cea mai verosimilă.

[10] Pentru statutul acestor oraşe vezi H. Daicoviciu, în *Apulum*, XIII, 1975, p. 89-91.

[11] Fr. Jacques, *Le privilège de liberté. Politique impériale et autonomie municipale dans les cités de l'Occident romain (161-244)*, Rome, 1984, p. 656-657.

[12] Remarcăm scrierea întreagă a *praenomen*-ului Marcus (MARC, ligatură M+A+R), precum și a cuvântului *filius*.

[13] Despre accesul notabililor locali în ordinul ecvestru și semnificația acestui proces vezi: G. Alföldy, *Römische Sozialgeschichte*, ediția a III-a, Wiesbaden, 1984, p. 106-108; Fr. Jacques, *op.cit.*, p. 149, 162.

[14] Expresia *quondam* se referă la cei decedați (lectură respinsă de Cl. Nicolet, vezi *infra*, nota 27).

[15] *Marcii Aurelii* devin foarte frecvenți după edictul lui Caracalla. Observăm că la Sarmizegetusa foarte puțini aristocrați au asemenea nume. Mai cunoaștem doar cinci siguri: Herculanus (IDR III/2, 7), Ingenuus (IDR III/2, 214), Iulianus (IDR III/3, 249), Laecanius Paulinus (IDR III/1, 137), Valens (IDR III/2, 333); nu e sigur că și Aurelius Valentinus (IDR III/3, 17) a fost decurion ulpian, iar Aurelii Tertius (IDR III/2, 72 și 388) și Candidus (IDR III/2, 389) au alte *praenomina* și nu intră în această categorie.

[16] H. Daicoviciu, în *Apulum*, XIII, 1975, p. 91; idem, în Șt. Pascu (red.), *Istoria Clujului*, Cluj, 1974, p. 25-26; idem, în *ANRW* II/6, 1977, p. 925.

[17] Prezența nu e chiar sigură; piesa a fost găsită la Caransebeș, unde putea fi adusă și de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (IDR III/1, p. 153). Or, dacă o asemenea inscripție își afla locul într-un templu, remarcăm că la Sarmizegetusa există mai multe dedicații pentru *Deus Aeternus*, dar la Tibiscum el rămâne o apariție singulară - S. Sanie, *Cultele orientale în Dacia romană. 1. Cultele siriene și palmiriene*, București, 1981, p. 147-150, 152, 271-272 (nr. 85-90), 273 (nr. 95).

[18] Pentru întemeierea municipiului Tibiscum, vezi H. Daicoviciu, în *Apulum*, XIII, 1975, p. 91, și D. Benea, în *Tibiscus*, Timișoara, V, 1979, p. 145. Noi înclinăm spre părerea primului autor menționat; inscripția votivă IDR III/1, 137 putea fi ridicată la Tibiscum numai pentru că acolo exista templul zeului palmyrean Iahribol.

[19] Vezi *supra*. Lăcașele de cult renumite erau frecventate de oameni din așezări diferite, și chiar din alte provincii. În schimb, o inscripție funerară poate indica domiciliul efectiv și deținerea unei proprietăți funciare acolo (I. Piso, *Le territoire de Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în *Ephemeris Napocensis*, Cluj-Napoca, V, 1995, p. 72, 77, 80-81).

[20] S. Sanie, *op.cit.*, p. 140-144.

[21] *Ibidem*, p. 250; D. Benea, P. Bona, *Tibiscum*, București, 1994, p. 74-75, 113-115.

[22] Cl. Nicolet, în *Hommages à Marcel Renard*, Bruxelles, coll. Latomus 102, 1969, II, p. 547-565.

[23] *Ibidem*, p. 555-560 (vezi și *Fig. 1*).

[24] *Ibidem*, p. 560-565.

[25] *Ibidem*, p. 555-556, nota 4.

[26] *Ibidem*, p. 555, nota 4.

[27] *Ibidem*.

[28] Opinie necunoscută de editorii IDR III/1, 133.

[29] Se pare că Cl. Nicolet nu a văzut piatra niciodată; textul este reconstituit exclusiv după publicațiile anterioare.

[30] Pentru situația din Dacia, vezi R. Ardevan, în D. Alicu, H. Boegli (éd.), *La politique édilitaire dans les provinces de l'Empire romain. Actes du 1er Colloque roumano-suisse (Deva, 1991)*, Cluj-Napoca, 1993, p. 21-27.

[31] CIL III 7996. Vezi și textul desfășurat. Evident, hasta care precede literele SEC trebuie să aparțină literei R din *AVR(elius)*.

[32] Cf. *supra*, nota 27.

[33] R. Ardevan, în *ActaMN*, 31, I, 1994, p. 271 (vezi și notele 20-21).

[34] Despre condițiile necesare pentru a deveni aristocrat municipal vezi: Fr. Jacques, *op.cit.*, p. 325-335, 352-357, 571-572, 589-608, 648-649, 660; G. Alföldy, *op.cit.*, p. 111-112, 127-128.

[35] Cf. *supra*, nota 11.

[36] Are mari șanse să o obțină, dată fiind averea familiei (cf. *supra*). Dar probabil că ea nu ajungea, totuși, pentru a legitima prezența concomitentă a doi membri ai familiei (tatăl și fiul) în ordinul ecvestru.

[37] Proces sesizat corect de M. Macrea, *Viața în Dacia Romană*, București, 1969, p. 253 sq, și N. Gudea, în *SCIVA*, 30, 1979, 3, p. 395-397. Opinii contrare, evident exagerate, la L. Balla, în *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debrecenensis*, Debrecen, X-XI, 1974-1975, p. 140-143; XII, 1976, p. 61-68; XIV, 1978, p. 53-56.

[38] Vezi de exemplu Em. Popescu, în *Studii Clasice*, București, IX, 1967, p. 190-196.

[39] M. Macrea, *op.cit.*, p. 338 sq., 474; E. Chirilă, N. Gudea, în *ActaMP*, VI, 1982, p. 130-136.

Lista ilustrațiilor

Fig. 1: CIL III 7996 (după IDR III/1, 133).

Fig. 2: CIL III 7996 (propunerea noastră).

Verzeichnis der Abbildungen

Abb. 1: CIL III 7996 (nach IDR III/1, 133).

Abb. 2: CIL III 7996 (unser Vorschlag).

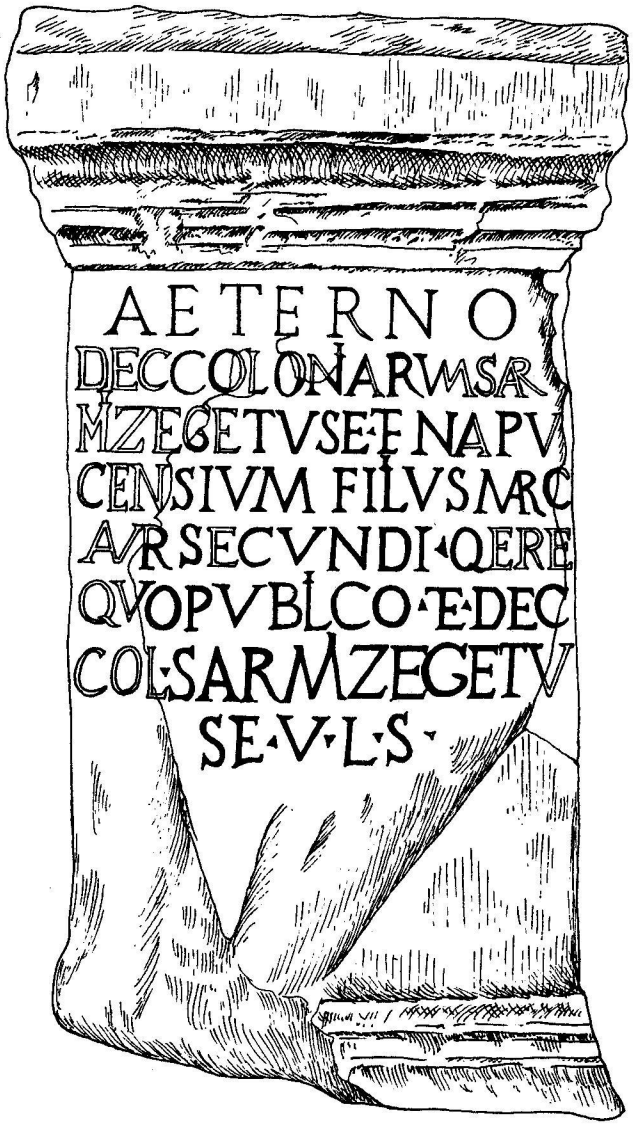
AETERNO
DECCOLONARMSAR
MZEGETVSE·F·NAPV
CENSIVM FILVSMRC
AVRSECVNDI·QERE
QVOPVBLCO·E·DEC
COL·SARMZEGETV
SE·V·L·S·

Fig. 1

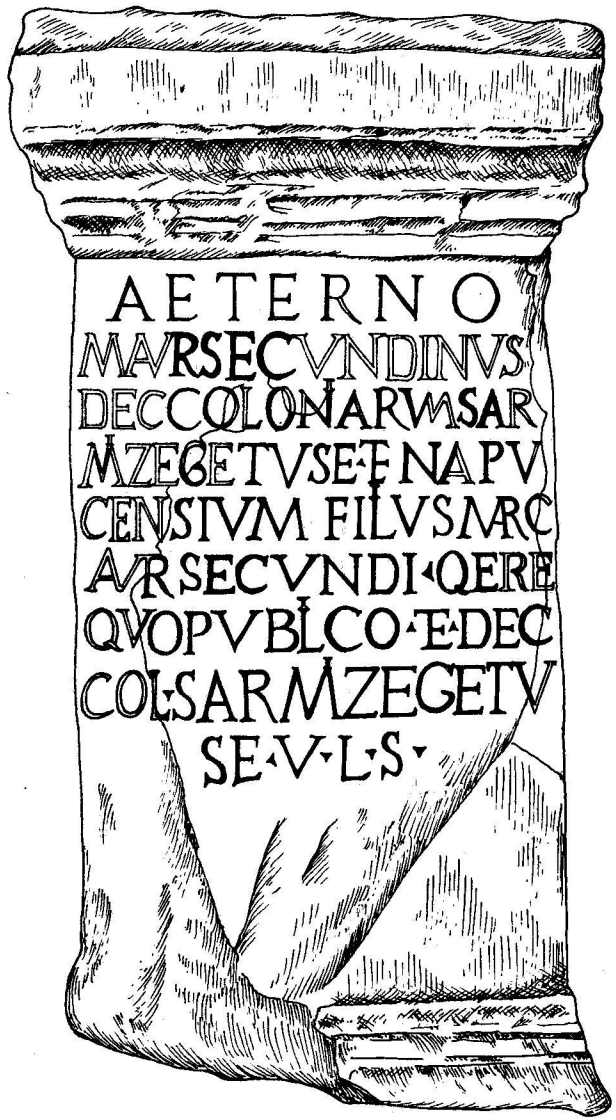
AETERNO
MAVRSECVNDINVS
DECCOLONARMSAR
MZEGETVSE·F·NAPV
CENSIVM FILVSMRC
AVRSECVNDI·QERE
QVOPVBLCO·E·DEC
COL·SARMZEGETV
SE·V·L·S·

Fig. 2

Capsulele de sigilii romane de la Apulum

Daniela Ciugudean

Important centru urban al Daciei, Apulum reprezintă una dintre zonele cele mai bogate în vestigii arheologice din provincia romană, de aici fiind publicate un număr impresionant de piese sculpturale, epigrafice, lucerne, vase ceramice şi din sticlă, monede etc.[1] Cercetarea vechilor colecţii ale muzeului albaiulian ne-a permis identificarea, printre piesele de bronz de mici dimensiuni, a unei categorii de obiecte semnalate deja în câteva situri din Dacia[2], dar rămase inedite în ceea ce priveşte teritoriul apulens. Este vorba despre aşa-numitele capsule pentru protejarea sigiliilor de ceară, ale căror capace, descoperite de obicei izolate, au fost considerate deseori în literatura arheologică mai veche drept pandantive. Aceste mici recipiente de bronz sunt alcătuite dintr-o cutiuţă port sigiliu şi un capac, unite între ele printr-o balama. De cele mai multe ori capacele pentru sigilii erau ornamentate cu email de diverse culori, în tehnica „champlevé", singura cunoscută de altfel în epoca romană imperială.

Capsulele utilizate pentru protejarea sigiliilor cu care se autentificau diverse documente scrise pe papirus, pergament sau tăbliţe cerate erau ataşate acestora prin intermediul unei sfori, ale cărei capete treceau prin orificiile cutiuţei. Pe ceara cu care se fixau capetele şnurului respectiv se amprenta gema inelului celui care emitea sau autentifica documentul. Dacă Nero a impus un nou tip de sigilare pentru toate actele legale, conform căruia firul pe care erau aplicate capsulele de sigilii trebuia să traverseze tăbliţele de lemn, în loc să le înconjoare, Valens a extins obligaţia sigilării şi asupra documentelor diplomatice aduse de ambasadorii populaţiilor străine[3].

Sigiliul roman avea o dublă utilitate: garanţie a provenienţei dar şi a secretului unui document destinat să fie deschis doar o singură dată,

fie el oficial, fie particular: scrisori, contracte, cereri, testamente. Faptul că în inventarul unor morminte au fost descoperite capsule pentru sigilii, a determinat specialiştii să opineze că ele închideau scrisorile depuse de rudele defunctului – conţinând relatări ale cauzei morţii, invocaţii apotropaice, sau având mai probabil menirea unui testament[4].

Asemenea capsule pentru protejarea sigiliilor au fost descoperite în majoritatea provinciilor Imperiului, demonstrând o mare varietate de forme, dimensiuni, sau modalităţi de ornamentare. Cu toate acestea, în bibliografia care ne-a stat la dispoziţie nu am întâlnit decât rare propuneri de tipologizare, una dintre ele fiind realizată pe baza celor aproximativ 200 de capsule descoperite în Britannia[5]. Deşi a dispus de un număr considerabil de exemplare, autorul le analizează destul de sumar, încadrându-le în 5 tipuri generice, fără variante, având ca unic criteriu forma lor geometrică: 1. în formă de lacrimă, petală sau pară; 2. circulare; 3. romboidale; 4. rectangulare; 5. în formă de lacrimă, cu un cap aplicat pe capac (cal sau vacă, deşi aceste descrieri nu sunt totdeauna acceptate). Intervalul cronologic în care se plasează piesele din Britannia este foarte larg, fiind cuprins între jumătatea sec. I şi sec. IV, deşi se pare că cea mai intensă utilizare este atestată de-a lungul sec. II, ca de altfel în majoritatea provinciilor Imperiului.

Un studiu foarte recent oferă o clasificare rezultată din analiza capsulelor de sigiliu semnalate nu numai în Dacia, ci şi în alte provincii ale Imperiului, având la bază tot forma generală a pieselor, din care au rezultat 8 tipuri cu una sau mai multe variante[6]. La încadrarea exemplarelor de la Apulum ne-am orientat după această tipologie, unica realizată până acum la noi şi care constituie un instrument de lucru mult mai util decât cea propusă de autorul britanic. Stadiul actual al cercetărilor întreprinse asupra acestui gen de piese nu permite o tipologizare mai nuanţată, care să elucideze inclusiv cronologia şi problema atelierelor în care au fost executate şi apoi difuzate spre provinciile limitrofe ale Imperiului.

Studierea vechilor colecţii de la Apulum ne-a permis identificarea unui număr de 6 exemplare, care vin să completeze repertoriul descoperirilor de acest gen de pe teritoriul Daciei, introducând în acelaşi timp şi noi variante, atât din punct de vedere al formei, cât şi al motivelor ornamentale.

1. Capsulă de sigiliu. Fragment (*Fig. 1/1*). Se păstrează doar capacul de formă circulară, prevăzut inițial cu patru protuberanțe triunghiulare, din care trei se conservă integral. În partea inferioară capacul prezintă o terminație discoidală, decorată cu o incizie circulară căreia îi corespunde pe revers un mic cep care asigura închiderea etanșă a capsulei. În partea superioară piesa este deteriorată, lipsind și urechea balamalei. Câmpul capacului este divizat în două registre circulare delimitate de o nervură din bronz: în cercul interior se află un ornament în relief fixat prin nituire, pe care se conservă urme de email roșu. Registrul exterior este decorat cu bucăți de email de culoare roșie, de formă aproximativ trapezoidală, dispuse în raze, alternând probabil cu un email de culoare mai deschisă, din care pot fi sesizate vagi urme albicioase. Dimensiuni: D = 2,4 cm; Tip Bajusz V d; sec. II-III. Alba-Iulia - Partoș; Grădina Toth. Săpături Cserni 1912; Muzeul Național al Unirii Alba-Iulia = MNUAI; nr. inv. 3254.

2. Capsulă de sigiliu. Fragment (*Fig. 1/2*). Se păstrează doar capacul cordiform. Urechea balamalei este ruptă. Marginile capacului sunt prevăzute cu o nervură în relief, vârful terminal având forma unui bulb. În câmpul central capacul este ornamentat cu un motiv cordiform, incluzând în interiorul său un decor circular. Deasupra reliefului în formă de inimă este plasat un mic buton din bronz. În interiorul decorului cordiform se mai conservă urme de email de culoare roșie, dar nu se mai poate preciza culoarea emailului aplicat în jurul motivului central. Dimensiuni: L = 3,6 cm; l = 1,9 cm; Tip Bajusz VII f; sec. II-III; Alba-Iulia - Partoș. Săpături Cserni 1912; MNUAI; nr. inv. 3249.

3. Capsulă de sigiliu. Fragment (*Fig. 1/3*). Se conservă doar capacul. Urechea de fixare păstrează urmele unui nit de fier. Marginile capacului sunt prevăzute cu o nervură reliefată, distinctă de câmpul adâncit al capacului ornamentat cu un motiv în formă de palmetă cu volute în interior. Sub decorul palmat se distinge un mic buton din bronz. Câmpul exterior este decorat cu email de culoare albastră. Dimensiuni: L = 3,7 cm; l = 1,8 cm. Tip Bajusz VII f; sec. II-III; Alba-Iulia, f.l.d. MNUAI f.n.

4. Capsulă de sigiliu. Fragment (*Fig. 1/4*). Se păstrează doar capacul. Urechea de fixare a balamalei este deteriorată în partea superioară. Prezintă aceleași caracteristici cu piesa anterioară, cu excepția decorului

palmat care se prelungește în partea inferioară cu o tijă. Câmpul exterior al capacului este decorat cu email albastru, dar nu se poate preciza culoarea emailului încastrat în interiorul palmetei. Dimensiuni: L = 3,6 cm; l = 1,9 cm. Tip Bajusz VII f; sec. II-III; Alba-Iulia, f.l.d. MNUAI f.n.

5. Capsulă de sigiliu. Fragment (*Fig. 1/5*). Se conservă doar capacul de formă circulară, cu bordură, prevăzut cu ureche plată, perforată central. Decorul capacului constă din cercuri concentrice în relief, ultimul fiind ornamentat cu incizii fine, transversale. În zona mediană se observă un orificiu, pe ai cărui pereți interiori se mai păstrează pasta vitroasă de culoare albă. Întreaga suprafață exterioară și canturile capacului prezintă urme de email de culoare roșie, aplicat în strat subțire. Dimensiuni: D = 1,8 cm; gr. = 0,3 cm. Tip Bajusz V a; sec. II-III; Alba-Iulia - Partoș. Săpături Cserni 1912; MNUAI nr. inv 3536.

6. Capsulă de sigiliu. Fragment (*Fig. 1/6*). Se păstrează cutiuța port sigiliu, de formă circulară, cu pereții ușor oblici, deteriorată pe o porțiune mai mare în zona de fixare a capacului. Pe partea exterioară a fundului capsula are un orificiu circular înconjurat de un inel reliefat. Circumferința fundului cutiuței prezintă o nervură în relief, care permitea încastrarea emailului. Urmele de pastă vitroasă sesizabile pe o arie mai extinsă au culoarea galbenă, în câteva puncte conservându-se și urme de email albastru, fără a se putea însă preciza compoziția ornamentală. Dimensiuni: D = 1,8 cm; h = 0,5 cm. Tip Bajusz V a; sec. II-III; Alba-Iulia – vechile colecții; MNUAI nr. inv. 3535.

Dorim să precizăm faptul că analogiile pentru piesele incluse în catalog au luat în considerare nu numai forma geometrică a capsulelor, dar și similitudinea decorului cu care au fost ornamentate în special capacele. Astfel, pentru piesa nr. 1, compoziția ornamentală merge până la identitate cu cea a capacului de proveniență necunoscută din Pannonia[7] sau a celui aflat la Saalburg[8], dar în același timp constituie singurul exemplar de acest tip cunoscut până la ora actuală în Dacia.

Capsulele de tip cordiform (VII f) sunt larg atestate în majoritatea provinciilor Imperiului, diferind doar dimensiunile și motivele ornamentale[9]. Din punct de vedere al compoziției ornamentale, exemplarul nr. 2 își găsește analogii în Pannonia la Brigetio, Aquincum sau Carnuntum[10], la Saalburg[11], în Britannia la Richborough[12], iar în Dacia la

Porolissum[13]. Decorul cu motiv palmat prezent la Apulum pe capacele pieselor nr. 3 şi 4 nu mai apare însă pe nici una din capsulele de sigilii semnalate în Dacia, dar se întâlneşte în Pannonia la Siscia, Brigetio, Carnuntum[14] şi pe un exemplar aflat la Saalburg[15].

Capsulele de formă circulară au cea mai largă răspândire printre descoperirile de acest gen din provinciile Imperiului, fiind produse şi aflându-se în uz pe parcursul secolelor I-III. Ele se regăsesc în Dacia[16], Moesia Inferior[17], Pannonia[18], Germania[19], precum şi în Britannia[20]. Exemplarul nr. 5 de la Apulum, având capacul de forma unei cutiuţe, nu mai apare până la ora actuală în Dacia, dar se cunosc piese similare la Trier[21] şi Rheingönheim[22].

Referitor la piesa nr. 6, trebuie remarcat faptul că din descoperirile arheologice au fost recuperate mai frecvent capace de capsule decorate prin emailare. Acelaşi tratament de ornamentare era aplicat uneori şi cutiuţelor port sigiliu, aşa cum este cazul celor patru exemplare aflate la Guildhal Museum[23]. Piesa noastră se încadrează astfel în această categorie mai rară, dar prezintă în acelaşi timp şi particularitatea unui singur orificiu, având ca analogie o capsulă descoperită la Zülpich[24].

În ceea ce priveşte problema locurilor în care au fost confecţionate capsulele emailate pentru sigilii, considerăm că nu pot fi avute în vedere decât acele ateliere în care este atestată în mod cert practicarea emailării obiectelor de bronz, cum este cazul celor identificate la Bibracte[25], Anthée şi Mainz[26]. Pentru teritoriul Daciei, D. Benea avansează ipoteza posibilităţii fabricării unor piese de bronz emailate, inclusiv capsule pentru sigilii, la Tibiscum, unde au fost descoperite atât ateliere pentru turnarea pieselor de bronz, cât şi de sticlărie[27]. Mai prudent, I. Bajusz înclină spre spre plasarea locului de fabricaţie mai curând în atelierele din Gallia sau Germania, neexcluzând totuşi nici posibilitatea luării în discuţie a unor centre precum Tibiscum sau Porolissum[28].

La Apulum au fost descoperite un număr considerabil de obiecte din bronz şi sticlă, afirmându-se chiar existenţa unei oficine de sticlărie[29]. Cu toate acestea, cercetările efectuate până în prezent atât în zona castrului Legiunii XIII Gemina, cât şi pe teritoriul Coloniei Aurelia Apulensis nu au scos la iveală resturile certe ale unor ateliere, care să ne permită susţinerea fabricării pieselor emailate în acest important centru al Daciei. Pentru unele dintre capsulele de la Apulum, al căror

decor este identic cu cel al unor piese descoperite în alte provincii ale Imperiului, opinăm pentru producerea lor într-unul din atelierele vestice consacrate, care îşi exportau piesele până în bazinul carpatic.

Prin publicarea capsulelor de sigilii de la Apulum, numărul exemplarelor semnalate până în prezent pe teritoriul Daciei depăşeşte cifra de 30, care va creşte cu siguranţă prin punerea în circulaţie a unor piese încă inedite, aflate în colecţiile muzeelor, sau ca urmare a viitoarelor cercetări.

Abstract

Roman Seal Boxes from Apulum

The paper presents a special but neglected category of small bronze objects, namely the ones used for protecting the wax seals. They consist of the proper box, with a hinged lid, often gaily decorated with coloured enamel (red, blue, white, wellow).

6 such fragmentary seal boxes are analysed, discovered in the ancient Roman town of Apulum (Alba-Iulia), belonging to different types. Most of them have good parallels both on the territory of Dacia and in other provinces of the Roman Empire. It is suggested that some pieces were probably produced in one the of the well-known workshops from the western part of the Empire.

Note

[1] *Repertoriul arheologic al judeţului Alba. Bibliotheca Musei Apvulensis*, II, Alba-Iulia, 1995, p. 30-43; vezi şi bibliografia de la notele 12-13.

[2] D. Benea, în *ActaMN*, XIX, 1982, p. 337-343; C. Muşeţeanu, în *SCIVA*, 35, 5, 1984, p. 361-365; Al. Diaconescu şi C. Opreanu, în *SCIVA*, 38, 1, 1987, p. 59, fig. 28; M. Bărbulescu, *Potaissa. Studiu monografic*, Turda, 1994, p. 138. I. Bajusz, în *ActaMP*, XIX, 1995, p. 61-68.

[3] Ch. Daremberg, E. Saglio, E. Pottier, *Dictionnaire des antiquitiés grecques et romaines*, Paris, 1877-1919, V, p. 19, s.v. Tabella cerata.

[4] A. Kolling, în *Germania*, LII, 1974, p. 478-479.

[5] J.D. Bateson, *Enamel-working in Iron Age, Roman and Sub-Roman Britain. The Products and techniques, BAR British* Series 93, 1981, p. 49-50 şi fig. 7 C.

[6] I. Bajusz, *op.cit.*, p. 62-65 şi pl. II.

[7] I. Sellye, *Les bronzes émaillés de la Pannonie romaine*, în *DissPann.*, 2, VIII, 1939, pl. XV/11 a-b.

[8] G. Jacobi, în *Saalb. Jahrb.*, 1924, pl. XXII/24.

[9] I. Sellye, *op.cit.*, p. 85-86, pl;. XV/27, 28, 32; G. Jacobi, *op.cit.*, pl. IX/27-29, XX/9-9a, 10; D., Benea, *op.cit.*, p. 337-338, nr. 2 şi 3; C. Mușețeanu, *op.cit.*, p. 365, fig. 1/5, 11; I. Bajusz, *op.cit.*, p. 67, nr. 15-17.

[10] I. Sellye, *op.cit.*, p. 85, pl. XV/28.

[11] G. Jacobi, *op.cit.*, pl. IX/31.

[12] J. Liversidge, *Britain in the Roman Empire*, London, 1969, fig. 76 b.

[13] I. Bajusz, *op.cit.*, pl. IV/15.

[14] I. Sellye. *op.cit.*, p. 85 şi pl. XV/27.

[15] G. Jacobi, *op.cit.*, pl. IX/30.

[16] D. Benea, *op.cit.*, p. 337, nr. 1, fig. 1; I. Bajusz, *op.cit.*, pl. III/2-5; *ibidem*, nota 24.

[17] C. Mușețeanu, *op.cit.*, p. 363, nr. 1, fig. 1/1.

[18] I. Sellye, *op.cit.*, p. 38, pl. XV/1-6; Zs. Bánki, în *Alba Regia* XV, 1977, p. 167, nr. 94, pl. I/10.

[19] G. Ulbert, în *Limesforschungen*, 1, 1959, p. 94, pl. 21/9-11; A. Kolling, *op.cit.*, p. 479, fig. 1.

[20] J.D. Bateson, *op.cit.*, fig. 7 C/2; J.P. Bushe-Fox, *Fourth Report on the Excavations of the Roman Fort at Richborough, Kent, Report Research Commitee Society Antiquaries London*, nr. XVI, Oxford, 1949, p. 124, nr. 78, A. şi V. Rae, în *Britannia*, V, 1974, p. 194, nr. 4, fig. 14/4.

[21] R. Schindler, *Führer durch den Landesmuseum Trier*, Trier, 1977, pl. 163.

[22] G. Ulbert, *op.cit.*, p. 50, nr. 24.

[23] J.d. Bateson, *op.cit.*, p. 48-49.

[24] P. Hermes, în *Bonner Jh.*, 178, 1978, p. 727, fig. 27.

[25] J.G. Bulliot, *Fouilles du Mont Beuvray (Ancienne Bibracte). De 1887 à 1895*, Autun, 1899, p. 20.

[26] S. Thomas, *Berliner Jahrbuch für Vor und Frühgeschichte*, 6, 1966, p. 123, sqq.

[27] D. Benea, *op.cit.*, p. 342.

[28] I. Bajusz, *op.cit.*, p. 66.

[29] Cl. L. Băluță, în *Apulum*, XVII, 1979, p. 199.

Lista ilustrațiilor

Fig. 1. Capsulă de sigiliu de la Apulum (Alba-Iulia).

The List of the Figures

Fig. 1. Roman seal boxes from Apulum (Alba-Iulia).

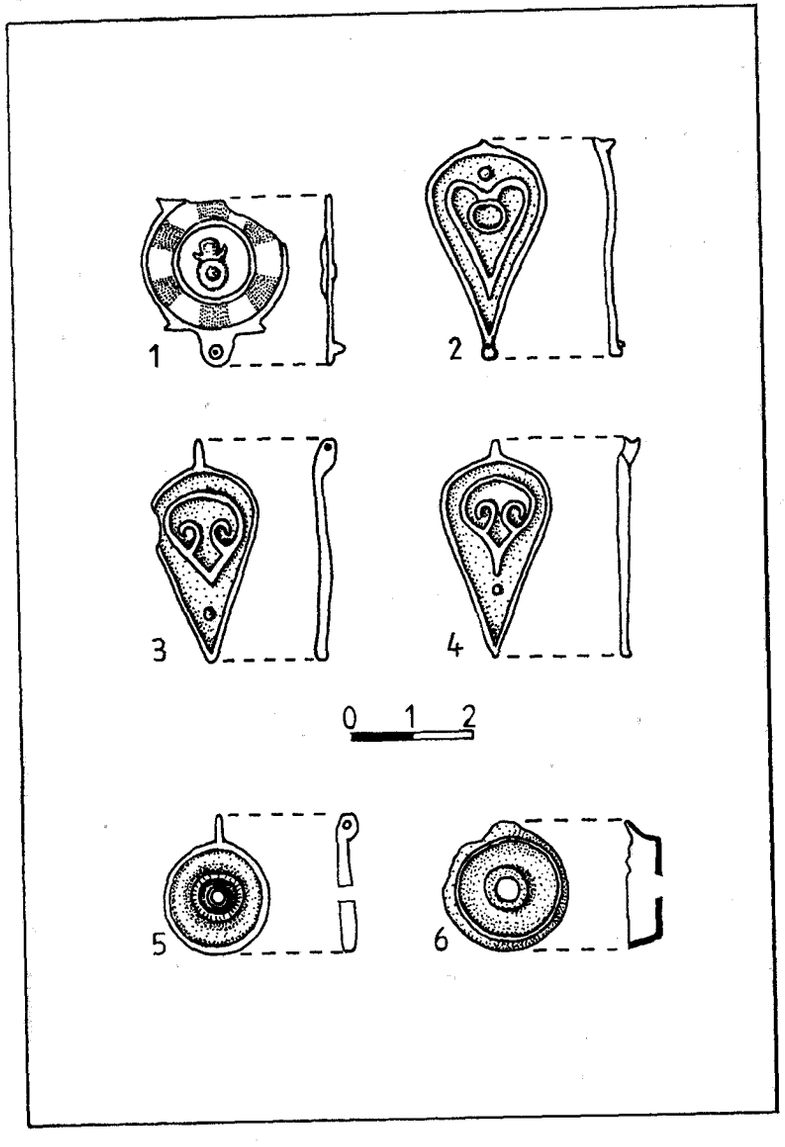

Fig. 1

Iupiter de la Potaissa

Contribuţii la iconografia ioviană în Dacia

LUCIA MARINESCU – MIHAI BĂRBULESCU

În anul 1981, cu prilejul săpăturilor sistematice întreprinse în *principia* castrului Legiunii a V-a Macedonica, pe latura nordică, s-a descoperit în camera 5 o statuetă de bronz, acum expusă în Muzeul de Istorie Turda, inv. 6606. Întrucât este singura statuetă de bronz găsită împreună cu soclul ornamentat până acum în Dacia şi, întrucât, din punctul de vedere al stilului şi al realizării tehnice se detaşează din masa bronzurilor romane, credem că merită o atenţie deosebită, deşi a fost publicată de M. Bărbulescu[1].

Dimensiunile statuetei (*Fig. 1–4*) sunt următoarele: înălţimea, împreună cu soclul: 13,9 cm; înălţimea statuetei, fără soclu: 10 cm; diametrul mic al soclului: 3,8 cm; diametrul mare al soclului: 5 cm. Statueta are patină brună închis şi a fost turnată în trei părţi: braţul cu mantaua, soclul şi restul (cap, corp). Membrele au fost turnate plin, iar bustul gol. Prezintă încrustaţii cu aramă încă vizibile la mamèle şi căzute acum la ombilic şi încrustaţii cu argint, acum căzute, la orbite.

Zeul este reprezentat în picioare, cu draperie, eventual *pallium*, pe umărul stâng, mănunchiul de fulgere în dreapta şi un sceptru sau toiag lung în stânga, atribut astăzi pierdut. Creştetul capului este ascuţit, faţa ovală, nasul lung şi fin, privirea în sus, cu expresie patetică, pungi sub ochi. Părul şi barba despicată în faţă au cârlionţi. Bărbia, sub buza inferioară, pare rasă. Mustaţa atârnă şerpuind de o parte şi de cealaltă a gurii întredeschise. Barba şi părul sunt stufoase. Părul face pe creştet un vârtej de unde şuviţele pornesc în spirală lateral şi spre ceafă. Buclele înconjoară fruntea ca o cunună, iar câte o buclă lungă atârnă de la tâmplă până la ureche şi patru bucle lungi atârnă pe ceafă. Un cerc torsionat îngust – diademă[2] – separă partea netedă a părului de cea

cârlionţată. Greutatea corpului este în sprijin exclusiv pe piciorul drept, genunchiul fiind în extensie completă, iar musculatura fesieră este puternic reliefată pe dreapta, la fel musculatura anterioară a coapsei. Capul este uşor întors spre umărul drept, pe când corpul este uşor întors spre stânga. Contrapost perfect. Deşi figura este a unui om vârstnic, corpul, chiar dacă nu mai este al unui om tânăr, fapt vizibil la muşchii pectorali căzuţi, îşi păstrează încă vigoarea. Umerii sunt relaxaţi. Braţul stâng este îndoit, iar articulaţia pumnului în flexie palmară, cu degetele mâinii în poziţie de susţinere a unui obiect, astăzi pierdut. Braţul drept cade pe lângă corp, iar în mână ţine mănunchiul de fulgere torsionat, cu partea din spate ruptă. Musculatura gât - umăr, în speţă muşchiul trapez, este deosebit de bine dezvoltată. Se disting lesne muşchii pectorali, abdominali şi linia inghinală. În spate omoplaţii sunt bine conturaţi. Sub omoplaţi, musculatura este clar şi net delimitată de zona fesieră. Zeul nu stă în repaus, ci are o poziţie intermediară a pasului drept, cu întreaga talpă a piciorului drept atinge solul în sprijin stabil, în timp ce membrul inferior stâng este uşor îndoit din genunchi. Sprijină solul prin primele trei degete ale piciorului rotat extern. Pe umărul stâng are veşmântul care se înfăşoară pe braţ şi cade în falduri în zig-zag până mai jos de genunchi în faţă, iar în spate se observă capătul părţii înfăşurate în jurul braţului. Veşmântul are la poale trei greutăţi conice, una în faţă, alta la spate şi una lateral, care să permită căderea draperiei în falduri ample. Iupiter poartă în picioare sandale care acoperă călcâiul, o parte din laba piciorului şi lasă degetele libere. Trei cureluşe fixează încălţămintea de gleznă.

Statueta face corp comun cu un soclu în formă de mosor, mai lat la partea inferioară, decorat sus cu palmete stilizate şi un brâu profilat, la mijloc cu motiv floral stilizat înscris într-un cerc, cu incrustaţii de aramă şi argint şi la partea inferioară brâu profilat şi kymation lesbic, decorat tot cu palmete. Socluri de această formă, dar cu decorul mai puţin elaborat sau lipsite de decor, s-au găsit la Augst[3], Avenches[4] sau la Weissenburg[5].

Tipul iconografic în care se încadrează Iupiter de la Potaissa a fost denumit „Iupiter en majesté“[6]. Dintre analogiile sale vom aminti câteva mai semnificative.

1. Iupiter de la Bree. Muzeele Regale din Bruxelles.

I: 54 cm, cu soclu: 59 cm.

G. Faider-Fetymans, *Les bronzes romains de Belgique*, Mainz, 1979, p. 49 sqq, nr. 1, pl. 1-4.

Pe lângă înălţimea diferită între cele două statuete, sunt şi alte deosebiri. Capul statuetei de la Bree este mai expresiv şi mai bine realizat, draperia cade în falduri mai dese, mai naturale şi mai elegante, iar braţul stâng este mai îndepărtat de corp. În schimb, sunt asemănătoare părul şi barba, maniera policletiană de redare a musculaturii, poziţia braţului şi mâinii drepte cu mănunchiul de fulgere. Statueta a fost datată în sec. I d.Chr.

2. Iupiter de la Florenţa. Muzeul Arheologic din Florenţa.

I: 28 cm.

A.B. Cook, *Zeus. A Study in Ancient Religion*, II/1, New York, 1965, p. 745-746, pl. XXXI.

Faţă de Iupiter de la Potaissa, cel din Muzeul florentin are musculatura mai puternic profilată şi faţa fără expresie patetică. Diferit este şi modul în care se înfăşoară draperia pe braţul stâng.

3. Iupiter de la Besançon. Muzeul din Chantilly.

I: 14,7 cm.

L. Curtius, în *RM*, 45, 1930, p. 1-28, pl. 7.

Expresia feţei, poziţia corpului uşor dat spre spate, ca şi a braţului drept fac din statueta de la Besançon cea mai bună analogie pentru piesa de la Potaissa, în ciuda faptului că forma capului, poziţia piciorului stâng şi soclul sunt diferite.

4. Iupiter de la Pompei. Muzeul Arheologic din Napoli.

I: 18,8 cm.

H. Menzel, *Toreutik und figürliche Bronzen römischer Zeit. Akten der 6. Tagung über antike Bronzen*, Berlin 13-17 Mai 1980 (1984), p. 193, fig. 27.

Suprafaţa statuetei este corodată. Pare mai îngrijit lucrată decât statueta de la Potaissa. Cea mai mare deosebire între cele două statuete constă în modul de reprezentare şi poziţia capului, în poziţia braţului stâng. În schimb, este asemănătoare forma soclului, poziţia braţului şi a piciorului drept, ca şi draperia cu greutăţi conice.

5. Iupiter de la Zoolfeld. Proprietate particulară. Dr. R. Friedinger-Pratner, Viena 1, Stalburggasse 4.

I: 15,1 cm.

R. Fleischer, *Die römischen Bronzen aus Österreich*, Mainz, 1967, p. 7, nr. 1, pl. I.

Deosebirea frapantă între Iupiter de la Potaissa şi cel de la Zoolfeld se remarcă în modul de redare a trăsăturilor feţei, privirii, părului şi bărbii. Sunt mult asemănătoare poziţia braţului şi piciorului drept, ca şi draperia cu greutăţi conice la poale.

Mai sunt de amintit două statuete care îl reprezintă pe Iupiter fără manta, dar care stilistic sunt analoage celei de la Potaissa. Este vorba despre o piesă păstrată la Luvru[7] şi alta la Boston, datate în sec. I-II d.Chr.[8].

Printre analogiile lui Iupiter de la Potaissa este de amintit şi o statuetă, înaltă de 26,4 cm, provenind din ascunzătoarea de la Bavay. Ea l-ar reprezenta mai degrabă pe Neptun decât pe Iupiter, pentru că în palma deschisă dreaptă nu pare să fi ţinut fulgerul, ci un peşte sau un delfin, cred editorii piesei şi datează statueta în sec. I d.Chr.[9]. Ni se pare că statueta îl reprezintă totuşi pe Iupiter, poate cu o pateră în mână, atribut pe care pare să-l fi avut şi Iupiter de la Auvernier[10]. Stilistic şi ca manieră de redare a anatomiei corpului, capilaturii şi a expresiei, piesa se aseamănă cu cea de la Potaissa. Asemănătoare sunt şi soclurile statuetelor de la Bavay şi Potaissa.

Din cele prezentate mai sus, rezultă că mantaua este un accesoriu care, fără să definească tipul statuar, permite o ordonare tipologică mai precisă şi că statuetele menţionate, deşi asemănătoare, nu par să provină din acelaşi atelier.

Pe baza stilului şi execuţiei îngrijite, ca şi pe baza analogiilor datate, credem că Iupiter de la Potaissa datează din a doua jumătate a sec. I d.Chr.[11]. Este posibil ca piesa să fi fost lucrată într-un atelier din Italia centrală sau din Gallia. O statuetă a lui Mercurius, descoperită lângă Lyon, la Pierre en Luiset, păstrată la British Museum[12], prin forma corpului, draperie şi încălţăminte, dar mai cu seamă prin decorul cu incrustaţii de argint şi aramă al soclului, este analoagă lui Iupiter de la Potaissa. Statueta de la Pierre en Luiset a fost datată în al treilea sfert

al sec. I d.Chr. În ceea ce privește originea tipului iconografic, – Iupiter seminud cu fulger în dreapta și sceptru în stânga –, cei mai mulți dintre exegeții artei romane au găsit-o în arta greacă. Astfel, W. Amelung[13], A. Furtwängler[14], L. Curtius[15], R. Fleischer[16] atribuie prototipul unuia dintre urmașii lui Phidias din a doua jumătate a sec. V î.Chr.; E. Berger[17] lui Myron; J. Dörig[18] leagă prototipul de opera *Zeus din Tarent* a lui Lyssip, în timp ce K.A. Neugebauer[19], H. Menzel[20] și A. Leibundgut[21] consideră că este vorba despre o creație romană eclectică, cu elemente preluate din clasicismul grec, dar de la artiști diferiți. Ne raliem acestei din urmă păreri.

Statueta lui Iupiter de la Potaissa nu este singura din repertoriul bronzurilor romane descoperite în Dacia care să-l reprezinte pe zeul suprem. În cele ce urmează le vom analiza și pe celelalte.

2. *Iupiter fulminans seminud* (*Fig. 5*).

Muzeul Regiunii Porților de Fier. Drobeta-Turnu Severin.

Inv. II 7092.

Locul descoperirii: Drobeta-Turnu Severin.

Starea de conservarea a statuetei este bună, lipsește doar antebrațul stâng. Statueta este turnată plin. Între picioare până în dreptul genunchilor și la axile se observă resturi din turnare. Este posibil să fi fost capul turnat separat, deoarece din punctul de vedere al stilului este mai bine realizat decât corpul. Un capăt al mantalei este rupt. Suprafața corodată. I: 12 cm.

Zeul, cu mantaua înfășurată pe brațul stâng, ține în dreapta întinsă înainte mănunchiul de fulgere, iar în stânga ridicată sceptrul. Greutatea corpului cade pe piciorul drept, stângul fiind ușor tras înapoi și atingând solul doar cu vârful degetelor. Cutia toracică este reprezentată printr-o linie verticală, adâncită între sâni, linie care ajunge până la ombilic, marcat și el. Sunt marcate pliul pectoral, talia și pliul inghinal. Figura este aceea a unui om în vârstă, care privește patetic în sus. Ochii sunt adânciți în orbite. Barba bogată este separată de părul care cade în plete până la umeri. Are sprâncenele ridicate și nasul drept. Pe cap poartă o cunună din frunze așezate simetric, dintre care două sunt dispuse paralel pe creștet și cu vârfurile reunite. Cele două capete ale cununii se încrucișau la spate, fără să fi fost legate cu o panglică. Modul

în care este redată capilatura se aseamănă cu acela al unei Venere de bronz, descoperită tot la Drobeta[22], ceea ce ar putea să însemne că cele două statuete au fost lucrate în același atelier sau au ieșit din mâna aceluiași meșter.

Iupiter cu cunună, draperie, mănunchiul de fulgere în dreapta și sceptrul în stânga este răspândit ca tip iconografic pe largi spații geografice. În mod obișnuit, zeul ține brațul pe lângă corp. Mișcarea alertă îl apropie pe Iupiter de la Drobeta de Iupiter fulminans cu hlamidă în jurul gâtului și atârnând pe brațul stâng (*chlamyde en sautoir*). Dintre analogiile statuetei de la Drobeta amintim câteva: în Biblioteca Națională, Cabinetul de Medalii de la Paris[23], o piesă în Muzeul din Stuttgart[24], în Muzeul din Verona[25], în Muzeul de Istoria Artei din Viena[26], în Muzeul Național Arheologic din Sofia[27], în Museum Carnuntinum din Austria[28] sau în Muzeul Național Maghiar din Budapesta[29].

Statuetele de bronz care îl reprezintă pe Iupiter cu cunună pe cap sunt mai răspândite decât cele care îl reprezintă cu diademă circulară. Cununa este asemănătoare la mai toate reprezentările. Sunt frunze ascuțite considerate a fi de măslin, laur sau stejar. Unii cercetători cred că este vorba despre o cunună radiară[30]. Adevărul este că frunzele fiind foarte stilizate denumirea lor nu poate fi decât convențională.

A doua jumătate a sec. II d.Chr.

Al. Bărcăcilă, în *Arhivele Olteniei*, XIII, 1934, p. 84-85, fig. 18, nr. 6 A; D. Tudor, *Drobeta*, 1965, fig. 32/1; I. Miclea – R. Florescu, *Strămoșii românilor. Daco-romanii*, I, nr. 355, p. 111, cred că piesa datează de la sfârșitul sec. II și că reproduce un model grecesc care se înscrie în tradiția operelor lisipiene de la sfârșitul sec. IV î.Chr., cum ar fi Poseidon din Melos.

3) *Iupiter fulminans nud* (*Fig. 6*).

Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei Cluj-Napoca, inv. IN 19075.

Locul descoperirii: POTAISSA (Turda, jud. Cluj). Piesa a fost descoperită întâmplător în curtea Fabricii de ciment la –2 m, lângă baza unei coloane romane, împreună cu un as de bronz și fragmente ceramice romane.

Statueta, cu membrele turnate plin şi corpul cu capul turnate gol, are în urma curăţirii patină argintie. Lipsesc picioarele de la genunchi în jos. I: 13,5 cm.

Zeul nud, în picioare, cu mănunchiul de fulgere în mâna dreaptă întinsă, ţinea în stânga sceptrul care acum lipseşte. Faţa ovală este expresivă, privirea patetică. Părul şi barba cu câte două rânduri de bucle se unduiesc cu naturaleţe. Ţine capul uşor aplecat spre umărul drept. Pe cap poartă o cunună cu frunzele aşezate simetric şi o rozetă pe creştet, prinsă cu o panglică ale cărei capete cad pe umeri. Forma corpului respectă canoanele clasice, fiind evidenţiaţi muşchii fesieri şi pliul inghinal. Greutatea corpului cade pe piciorul drept, stângul, uşor flexionat, este tras înapoi. Ţine braţul drept întins înainte, iar stângul ridicat în unghi drept într-o mişcare elegantă. Palma stângă are degetele îndoite, semn că ţinea iniţial un sceptru, lance lungă sau toiag. Privirea patetică şi corpul cu pieptul uşor flasc indică un prototip elenistic. Capul, mai ales expresia feţei, se aseamănă cu unul de provenienţă necunoscută, în Muzeul Calvet din Avignon[31].

A doua jumătate a sec. II d.Chr.

C. Pop, în *ActaMN*, III, 1966, p. 465-466; *Civiltà romana in Romania*, Roma 1970, p. 200, F 3, pl. XIX; M. Bărbulescu, *Potaissa*, p. 157 şi pl. XV/1.

4) *Iupiter fulminans nud* (*Fig. 7-8*).

Muzeul de Istorie Turda. Inv. 5508.

Locul descoperirii: POTAISSA (Turda, jud. Cluj) în *principia* castrului roman, curte, colţul sud-estic, într-o groapă.

Statueta este bine păstrată, cu excepţia mâinii stângi, acum ruptă. Spatele statuetei este mult tras înapoi, contrapostul neizbutit. Patină verzuie. Statueta este turnată plin. I: 9,6 cm.

Iupiter nud, cu cununa de frunze pe cap, în dreapta cu mănunchiul de fulgere. Se remarcă o disproporţie între cap şi corp, mai ales datorită cununii înalte. Capul este al unui om bătrân, cu riduri pe frunte şi obraji căzuţi, pe când corpul este al unui bărbat tânăr. Părul bogat cu bucle mari în formă de rulouri înconjoară capul. Pe frunte se observă o buclă ca un „breton", alte bucle se observă la tâmple, peste urechi şi la spate. Şuviţele de păr redate sub forma unor striuri uşor spiralate sunt

vizibile mai ales la spate şi au fost realizate, probabil, după turnare. Are barba stufoasă despicată în dreptul bărbiei şi o mustaţă care atârnă de o parte şi de cealaltă a gurii întredeschise. Are ochi mari cu pupila incizată, sprâncene arcuite, nasul drept, priveşte înainte. Pe cap are o cunună din frunze, care par să fie de măslin, ale cărei capete se petrec deasupra celor patru bucle de la ceafă, fără să fi fost legate cu o panglică. Greutatea corpului cade pe piciorul drept, stângul fiind uşor îndoit din genunchi şi tras în spate. Muşchii pectorali şi cutia toracică sunt reliefaţi, la fel muşchii abdominali şi cei fesieri. Pliul pectoral, zona inghinală, mamelele şi ombilicul sunt marcate prin linii incizate. Musculatura umerilor, surprinsă în contracţie, este justificată de poziţia braţelor: dreptul întins înainte şi stângul ridicat în unghi drept. În mâna dreaptă, pe palma deschisă, ţine mănunchiul de fulgere prins cu două cercuri. Musculatura copaselor este evidentă, numai că cea dreaptă s-ar fi cerut mai proeminentă, dat fiind sprijinul pe piciorul drept. Musculatura gambei în contracţie este exagerat pronunţată faţă de efortul propus. În picioare poartă sandale care lasă libere vârfurile degetelor.

A doua jumătate a sec. II d.Chr.

Piesă inedită.

5) *Iupiter fulminans nud.*

Muzeul Regiunii Porţilor de Fier. Inv. II 9448.

Piesă inedită.

Dintre statuetele înfăţişându-l pe Jupiter cu mănunchi de fulgere, într-o mână, şi lance, sceptru sau toiag lung în cealaltă, amintim câteva analoage celor din Dacia de la Köln[32]; Maligny[33]; din Muzeul Kassel[34]; de la Schwäbisch Gmünd[35]; Carnuntum[36]; Novae[37].

6) *Iupiter fulminans cu chlamida pe umeri.*

Muzeul Banatului Timişoara. Inv. 1595. Piesa a fost furată.

LD: DIERNA (Orşova, azi sub apele Dunării).

Piesa turnată plin, cu suprafaţa corodată, este primitiv executată. Lipseşte atributul din mâna stângă. I: 9,5 cm.

Iupiter, cu hlamida acoperindu-i spatele până la nivelul coapselor şi cu capetele veşmântului înfăşurate în jurul braţelor, stă în echilibru instabil. Trăsăturile feţei, părul, barba şi mustaţa sunt redate schematic. Părul pieptănat în bucle simetrice, artificiale, cade pe umeri. Pe frunte

se observă trei bucle. Nasul este lung, gura cu buze subţiri, mare şi întredeschisă, ochii oblici. Corpul este redat schematic, fără să fie pusă în evidenţă musculatura. În schimb, sunt marcate prin cercuri incizate mamelele şi printr-un orificiu ombilicul. Greutatea corpului cade pe piciorul drept, stângul fiind uşor flexionat. Braţele sunt ridicate printr-o mişcare forţată la înălţimea capului. În mâna dreaptă, cu dosul palmei întors spre privitor, ţinea mănunchiul de fulgere. Stilistic, se aseamănă cu o statuetă a lui Sucellus de la Avignon[38].

Sec. II-III d.Chr.

I. Miloia, în *Analele Banatului*, III, 2, fasc. 5, 1930, p. 62, semnalează piesa crezând că îl reprezintă pe Jupiter Dolichenus. D. Isac, în *Banatica*, I, 1971, p. 116-117, fig. 2a-b, interpretează şi descrie corect piesa, dar îşi exprimă unele îndoieli în privinţa autenticităţii ei.

7) *Fragmente dintr-o statuie de mari dimensiuni reprezentându-l pe Iupiter fulminans.*

Institutul de Arheologie Bucureşti – Muzeul Naţional de Antichităţi; inv. III 5670; III 5672; III 4270; III 5675; III 5673; III 5676; III 5677; III 5671; III 4268.

Se păstrează 9 fragmente din bronz aurit: fulger = 40 cm; fragment de antebraţ şi mâna stângă = 34 cm; deget = 0,7 cm; deget îndoit = 0,9 cm; parte din corp cu draperie = 2,7 x 1,4 x 0,9 cm; fragment = 0,85 x 0,15 cm; fragment = 0,7 x 0,6 cm; laba piciorului = 21,5 cm; fragment din draperie = 12,5 x 8,5 cm.

Sec. II-III d.Chr.

D. Tudor, *Sucidava*, 1966, fig. 5; idem, *Sucidava*, 1974, p. 42, fig. 50; C. Petolescu, *Religiile din Dacia Inferior*, teză de doctorat, ms.

Există diverse încercări de încadrare tipologică a statuetelor de bronz reprezentându-l pe Iupiter din care le reţinem pe ale lui S. Boucher pentru bronzurile din Gallia[39] şi pe a lui A. Kaufmann-Heinimann pentru bronzurile de la Aŭgst[40]. Este de subliniat faptul că tipurile de statuete ale lui Iupiter atestate în Dacia se găsesc şi în alte provincii romane, dar că până acum nu este atestat tipul cu hlamidă în jurul gâtului şi cel al lui Iupiter şezând. Poate nu este lipsit de semnificaţie faptul că 3 din cele 7 reprezentări în bronz ale lui Iupiter provin de la Potaissa, unde zeului suprem îi sunt dedicate nu mai puţin de 40 de altare[41].

Statuetele din bronz ale lui Iupiter descoperite până acum în Dacia se împart în următoarele tipuri:

I. Zeul nud, mănunchi de fulgere în mâna dreaptă, sceptru lung în stânga:

- varianta a: cunună pe cap (Iupiter de la Potaissa, nr. 3; Iupiter de la Potaissa, nr. 4);
- varianta b: fără cunună pe cap (Iupiter de la Drobeta, nr. 5).

II. Zeul seminud, draperie pe umărul stâng, mănunchi de fulgere în dreapta, sceptru lung în stânga:

- varianta a: diademă circulară, mâna cu fulgerul atârnând pe lângă corp (Iupiter de la Potaissa, nr. 1);
- varianta b: cunună pe cap, mâna dreaptă cu fulgerul întinsă în faţă (Iupiter de la Drobeta, nr. 2).

III. Zeul seminud cu hlamidă pe spate şi capete înfăşurate pe braţe, mănunchi de fulgere în dreapta ridicată (Iupiter de la Dierna, nr. 6).

În ceea ce priveşte originea tipurilor, chiar dacă am fi admis părerea după care sunt creaţii eclectice şi nu cópii fidele, dar de proporţii reduse ale unor opere de artă majoră, credem, totuşi, că ele sunt ecoul unor opere celebre din antichitatea greacă, cunoscute prin replicile lor romane. Dacă Iupiter nud, cu fulgere în mâna dreaptă şi sceptru sau toiag lung în mâna stângă, are ca arhetip pe Zeus Bromtaios al lui Leochares[42], cel cu draperie pe umărul şi braţul stâng pare mai îndepărtat de prototip şi mai eclectic[43], dar sugerează un arhetip din sec. V î.Chr.

Resumé

Jupiter de Potaissa

À l'occasion des fouilles archéologiques entreprises dans le camp de la *Legio V Macedonica* de Potaissa (aujourd'hui Turda, dép. de Cluj) on a découvert une statuette de bronze représentant Jupiter. C'est la seule statuette avec socle ornamenté qu'on a trouvée jusqu'à présent en Dacie.

La pièce haute de 13,9 cm (statuette: 10 cm; socle: 3,9 cm) a une patine brune, avec des incrustations en argent et en cuivre, à fonte creu-

se le corps et pleine les membres, est conservée au Musée d'Histoire de Turda, inv. 6606.

Le dieu debout, draperie sur l'épaule et le bras gauche replié s'appuie sur la jambe droite. Il tient le foudre de la main droite et une hampe (aujourd'hui perdue) de la main gauche. Le modèle de la musculature est précis, l'équilibre parfait. La tête tournée légèrement vers la droite, les yeux incrustés d'argent à l'origine, le regard levé donnent une expression pathétique au visage. La chevelure, de même que la barbe est fournie, le menton rasé. Le dieu porte un diadème torsionné sur la tête et est chaussé de sandales. Le socle a un décor floral et géometrique, incrusté en argent et en cuivre.

Jupiter de Potaissa s'inscrit dans le type iconographique denommé „Jupiter en majesté" et fait partie de la même série que Jupiter de Bree, Jupiter de Florence et Jupiter de Besançon. D'autres pièces analogues proviennent de Pompeji et de Zoolfeld. Jupiter de Potaissa est une création éclectique, due a un atelier de l'Italie centrale ou de la Gaulle, du Ier siècle et qui garde les echos d'une ouevre grecque du IVème siècle.

La statuette de Potaissa n'est pas la seule image en bronze trouvée en Dacie. Il y a encore 5 statuettes pour lesquelles nous proposons la typologie suivante:

I. Le dieu nu, le foudre à la main droite, l'hampe à la main gauche;

variante a: couronne sur la tête

– Jupiter de Potaissa. Fig. 6.

Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei (Musée National d'Histoire de la Transylvanie) Cluj-Napoca. Inv. IN 19075.

C. Pop, *ActaMN*, III, 1966, p. 465-466; *Civilità romana in Romania*, Roma, 1970, p. 200, F 3, pl. XIX.

– Jupiter de Potaissa. Fig. 7-8.

Muzeul de Istorie Turda (Musée d'Histoire de Turda). Inv. 5508. Pièce inedite.

variante b: sans couronne

Jupiter de Drobeta.

Muzeul Regiunii Porților de Fier (Musée de la Region Portes de Fer. Drobeta-Turnu Severin, Inv. II 9448. Pièce inedite.

II. Le dieu, manteau sur l'epaule et le bras gauche, foudre à la main droite, l'hampe à la main gauche;

variante *a*: diadème sur la tête

– Jupiter de Potaissa. Fig. 1-4.

Muzeul de Istorie Turda (Musée d'Histoire de Turda). Inv. 6606.

variante *b*: couronne sur la tête

– Jupiter de Drobeta. Fig. 5.

Muzeul Regiunii Porților de Fier (Musée de la Region Portes de Fer. Drobeta-Turnu Severin, Inv. II 7092.

Al. Bărcăcilă, *Arhivele Olteniei*, XIII, 1934, p. 84-85.

III. Le dieu, hlamyde autour du cou et sur les épaules, foudre à la main droite élevée.

– Jupiter de Dierna.

Muzeul Banatului (Musée de Banat). Timișoara. Inv. 1595.

D. Isac, *Banatica*, I, 1971. p. 116-117, fig. 2 a-b.

À cette liste il faut ajouter des fragments d'une statue de grandes dimensions (9 pièces) conservée à l'Institut d'Archéologie. Musée National des Antiquités – Bucarest (inv. III 5670; III, 5672; III 4270; III 5673; III 5676; III 5677; III 5671; III 4268).

Note

[1] Piesa a fost menționată în *Interferențe spirituale în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 1984, p. 100, pl. XI, coperta I și IV; în *Antike Welt*, 22, 1, 1991, p. 29, fig. 12-13, și sumar descrisă și interpretată în *Potaissa. Studiu monografic*, Turda, 1994, p. 157, pl. XIV/1.

[2] Vezi pentru forma diademei Cl. Rolley, *Une couronne et un diadème sur la tête d'Alexandre*, în *Griechische und römische Statuetten und Grossbronzen. Akten der 9. Internationalen Tagung über antike Bronzen*, Wien 21-25 April 1986 (1988), p. 88-94.

[3] A. Kaufmann – Heinimann, *Die römischen Bronzen der Schweiz. I. Augst und das Gebiet der Colonia Augusta Raurica*, 1977, nr. 18, pl. 11; nr. 26, pl. 15-16; nr. 31, pl. 21-22; nr. 52, pl. 52-53; nr. 156-159, pl. 104.

[4] A. Leibundgut, *Die römischen Bronzen der Schweiz. II. Avenches*, nr. 15, pl. 14-15; nr. 30, pl. 33-34.

[5] H.J. Kellner - G. Zahlhaas, *Der römische Schatzfund von Weissenburg*, 1983, p. 18 sq, fig. 18, 19.

[6] Vezi: S. Boucher, *Recherches sur les bronzes figurés de Gaule pré-romaine et romaine*, Bibliothèque des Ecoles françaises d'Athènes et de Rome 220, 1976, p. 84-86.

[7] A. de Ridder, *Les bronzes antiques du Louvre. 1. Les figurines*, 1913, p. 75, nr. 505.

[8] M. Comstock - C.C. Vermeule, *Greek, Etruscan and Roman Bronzes in the Museum of Fine Arts*, Boston, 1971, p. 114.

[9] S. Boucher - H. Oggiano-Bitar, *Les bronzes divins de la cachette de Bavay (Nord)*, în *Bronces y religion romana. Actas del XI. Congresso Internacional de bronces antiguos*, Madrid, Majo-Junio 1990 (1993), p. 86 şi 95, fig. 15; S. Boucher - H. Oggiano-Bitar, *Le trésor des bronzes de Bavay*, în *Revue du Nord*, hors série, Collection Archéologie, no. 3, Lille, 1993, nr. 15.

[10] A. Leibundgut, *Die römischen Bronzen der Schweiz. III. Westschweiz, Bern und Wallis*, 1980, p. 9, nr. 1, pl. 1-2.

[11] Iniţial am datat statueta în epoca antoninilor (L. Marinescu, *Typen römischer Bronzestatuetten aus Dakien, Akten der 10. Tagung über antike Bronzen*. Freiburg 18-22 Juli 1988 (1994), p. 276 = *Sargetia*, XXI-XXIV, 1988-1991, p. 68). O datare mai timpurie a lui Iupiter de la Potaissa este îndreptăţită de analogiile din sec. I d.Chr. ca şi de încadrarea cronologică mai timpurie a statuetei cu soclu reprezentându-l pe Apollo din tezaurul de la Weissenburg, propusă recent. Vezi: A. Kaufmann - Heinimann, *Die römischen Bronzen der Schweiz, V. Neufunde und Nachträge*, 1994, p. 7, nota 7.

[12] A. Leibundgut, *Polykletische Elemente bei späthellenistischen und römischen Kleinbronzen: zur Wirkungsgeschichte Polyklets in der Kleinplastik*, în *Polyklet. Der Bildhauer der griechischen Klassik*. Ausstellung im Liebighaus aus Frankfurt am Main, 1990/1991, nr. 191, p. 656-657.

[13] *Florentiner Antiken*, 1893, p. 7 sqq.

[14] *Über Statuenkopien im Altertum*, 1897, p. 551 sqq.

[15] *Bronzen aus der Sammlung Goethes*, în *RM*, 45, 1930, p. 1-26.

[16] *Antike Bronzestatuetten aus Carnuntum*, 1966, p. 7; idem, *Bronzen Österreich*, p. 25.

[17] *Zum Samischen Zeus des Myron in Rom*, în *RM*, 76, 1969, p. 75 dă şi o listă a pieselor care se încadrează în acest tip iconografic.

[18] *JdI*, 79, 1964, p. 257-258.

[19] *Antike Plastik. W. Amelung zum 60. Geburtstag*, 1928, p. 159 sqq.

[20] *Die Jupiterstatuetten von Bree, Evreux und Dalheim und verwandete Bronzen*, în *Toreutik und figürliche Bronzen römischer Zeit. Akten der 6. Tagung über antike Bronzen*, Berlin, 13-17 mai 1980 (1984), p. 186-196. Vezi şi H. Menzel, *Observations on selected Roman Bronzes, Artl and Technology. A Symposium on Classical Bronzes*, 19, p. 221-234 şi R. Stupperich, *Untersuchungen zu den figürlichen römischen Metallarbeiten anhandol er Importfunde aus dem freien Germanien*. Unveröffentliche Habil. Schrift, Münster 1988, p. 66-67.

[21] *Bronzes Schweiz. III. Westschweiz, Bern und Wallis*, p. 9-13.

[22] Piesa se află în Muzeul Regiunii Porţilor de Fier din Drobeta-Turnu Severin, inv. II 7084 şi a fost publicată de Al. Bărcăcilă, în *Arhivele Olteniei*, XIII, 1934, 71-73, p. 89, nr. 9, fig. 26.

[23] E. Babelon - J.A. Blanchet, *Catalogue des bronzes antiques de la Bibliothèque Nationale*, 1895, p. 7, nr. 12, fig. 12, p. 5-6, nr. 9, fig. 9.

[24] G. Hafner, *Die Bronzen der Sammlung Dr. Heinrich Scheufeln in Oberlenningen*, 1958, p. 30, nr. 244, fig. 244.

[25] L. Franzoni, *Bronzetti romani del Museo Archeologico di Verona*, 1973, nr. 6 crede că este o contaminare între tipul lui Zeus şi al lui Herakles inspirate ambele din prototipul lui Zeus de la Florenţa, întrucât hlamida, prin modul în care se înfăşoară, aduce cu pielea de leu a lui Herakles.

[26] K. Gschwantler şi colab., *Kunsthistorisches Museum Wien. Guss und Form. Bronzen aus der Antikensammlung*, 1966, p. 87, nr. 101, fig. 168 remarcă faptul că statueta are un prototip grecesc din a doua jumătate a sec. V, modificat eclectic, ea datând din sec. II d.Chr.

[27] L. Ognenova-Marinova, *Statuettes en bronze du Musée National Archéologique de Sofia*, 1975, p. 70, nr. 61; p. 71, nr. 62 şi 63. Aceste statuete sunt cele mai bune analogii pentru piesa de la Drobeta.

[28] R. Fleischer, *Bronzestatuetten aus Carnuntum*, p. 7, nr. 1, pl. I, fig. 1 şi p. 8, nr. 2, pl. I, fig. 2.

[29] K. Szirmai, *Bronzestatuetten aus Aquincum*, s.a., p. 4, nr. 1, fig. 1, datează statueta în sec. II şi o consideră un import din Gallia.

[30] Pentru forma cununii vezi: M. Schleiermacher, în *Kölner Jahrbuch für Vor - und Frühgeschichte*, 23, 1990, p. 249-254.

[31] H. Rolland, *Bronzes antiques du Haute Provence*, XVIIIème Suppl. à *Gallia*, 1965, p. 31, nr. 11.

[32] *Römer am Rhein*, 1967, p. 211, C 49 şi p. 1211, C 51.

[33] P. Lebel - S. Boucher, *Musée Rolin. Bronzes figurés antiques*, 1975, p. 38, nr. 46.

[34] U. Höckmann, *Staatliche Kunstsammlungen Kassel. Antike Bronz en*, 1972, p. 33, nr. 68, pl. 19 datează piesa în sec. III d.Chr.

[35] H. U. Huber, *Antike Bronzen aus Barden - Württemberg*, 1988, p. 94, fig. 16.

[36] Cea mai apropiată analogie a statuetei nr. 3 de la Potaissa este o statuetă descoperită la Carnuntum. R. Fleischer, *Bronzen Österreich*, p. 29 sq, nr. 10, pl. 6, arată că piesa provine din acelaşi atelier cu un bronz reprezentându-l tot pe Iupiter de la Wergersheim-Strasboug (J.J. Hatt, în *RAE*, 12, 1961).

[37] A. Dimitrova - Milceva, *Bronzene Statuetten aus Novae. Studien zu den Militärgrenzen Roms, III, 13 Internationaler Limeskongress*, Aalen 1983 (1986), p. 471, fig. 1a-b datează statueta la sfârşitul sec. I şi începutul sec. II şi crede că aminteşte de un arhetip din sec. V î.Chr.

[38] Muzeul Calvet din Avignon, inv. J 147. Cf. H Rolland, *op.cit.*

[39] *Recherches*, p. 67-86.

[40] *Bronzen Schweiz. I. Augst*, p. 17.

[41] M. Bărbulescu, *Potaissa*, p. 160.

[42] Vezi St. Boucher, *Recherches*, p. 67, sq; A. Kaufmann-Heinimann, *Bronzen Schweiz. I. Augst*, p. 17, notele 1-9; A.N. Zadoks - Josephus Jitta, în *Alba Regia*, XXI, 1984, p. 10-16.

[43] A. Leibundgut, *Polyclet*, p. 672, nr. 215, analizează o statuetă a lui Iupiter de la Staatliche Antikensammlung - München şi constată că forma corpului este polycletiană amintind de Doryphoros, în timp ce poziţia picioarelor şi mişcarea sunt ale lui Diskophoros, iar capul şi mişcarea mâinii de opere din sec. IV î.Chr.

* Adresăm mulţumiri doamnei dr. Annemarie Kaufmann-Heinimann pentru discuţiile asupra lui Iupiter de la Potaissa şi pentru xerocopii ale unor lucrări indispensabile şi domnului dr. Dan Noveanu, medic ortoped, pentru detalii anatomice în descrierea figurilor.

Lista ilustraţiilor

Fig. 1-4. Iupiter de la Potaissa. Muzeul de Istorie Turda. Inv. 6606.

Fig. 5. Iupiter de la Drobeta. Muzeul Regiunii Porţilor de Fier. Drobeta-Turnu Severin. Inv. II 7092.

Fig. 6. Iupiter de la Potaissa. Muzeul de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca. Inv. IN 19075.

Fig. 7-8. Iupiter de la Potaissa. Muzeul de Istorie Turda. Inv. 5508.

Liste des illustrations

Fig. 1-4. Jupiter de Potaissa. Musée d'Histoire de Turda. Inv. 6606.

Fig. 5. Jupiter de Drobeta. Musée de la Region Portes de Fer, Drobeta-Turnu Severin. Inv. II 7092.

Fig. 6. Jupiter de Potaissa. Musée d'Histoire de la Transylvanie. Cluj-Napoca. Inv. IN 19075.

Fig. 7-8. Jupiter de Potaissa. Musée d'Histoire de Turda. Inv. 5508.

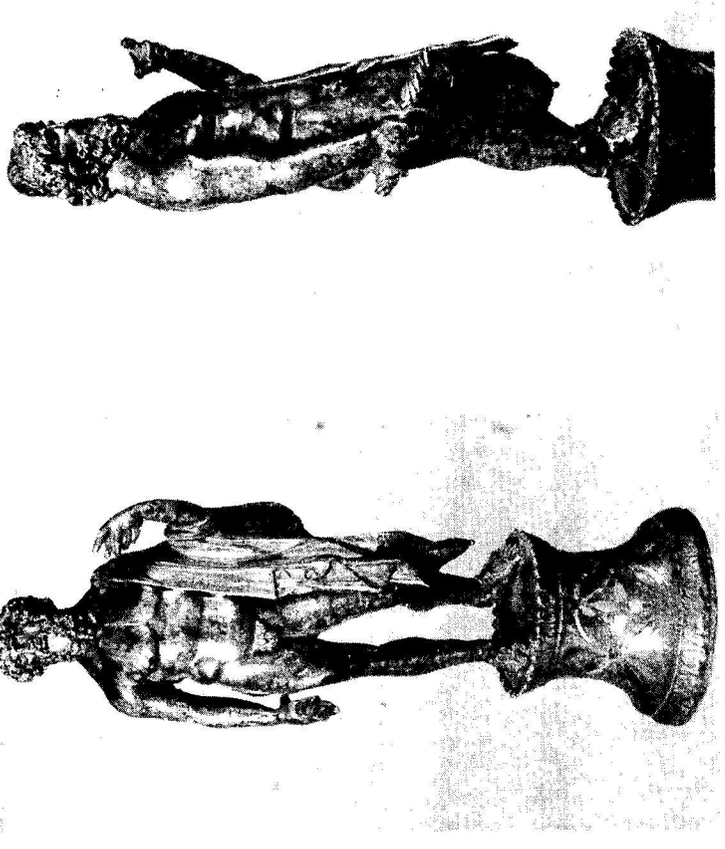

Fig. 1+2

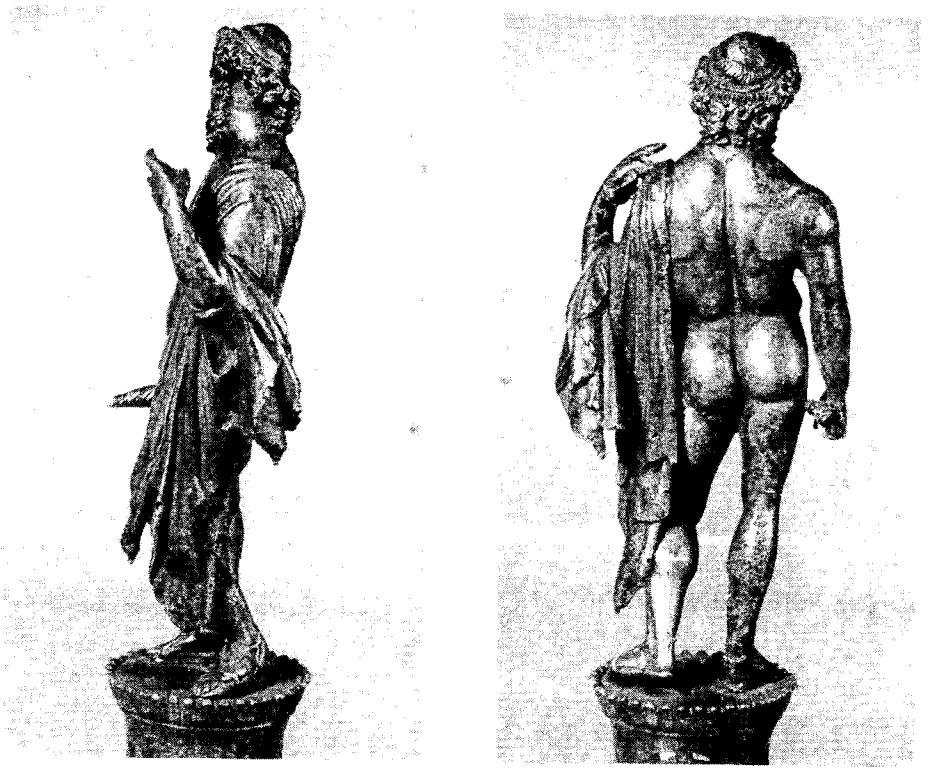

Fig. 3+4

Fig. 5+6

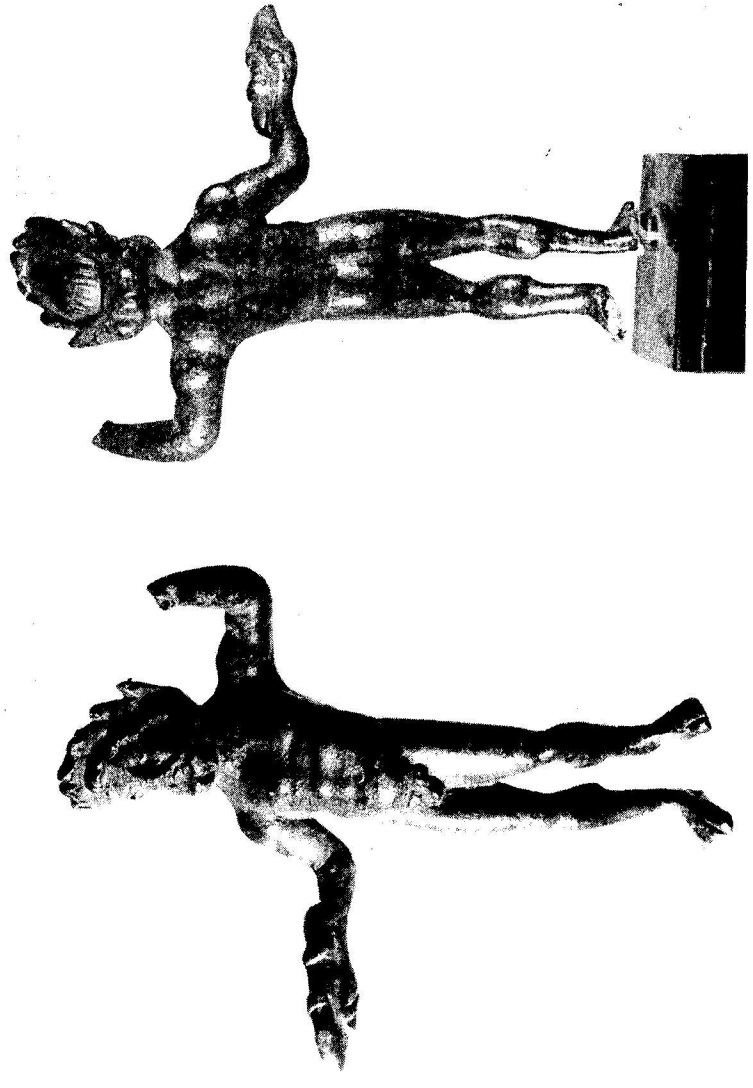

Fig. 7+8

Date noi despre „Sfinxul" de la Turda

Nicolae Gudea

Într-un foarte doct articol apărut în Revista Muzeului de Istorie din Turda, regretatul nostru coleg N. Vlassa (*Vlassa 1980*) ne prezenta istoria unui cap de stindard din bronz, despre care se credea că a fost găsit la Turda. Concluziile la care ajungea mai sus amintitul autor, după ce în stilu-i caracteristic epuizase literatura istorică referitoare la obiectul în cauză, erau: a) obiectul este un vârf de stindard, eventual un vârf de sceptru; b) piesa este autentică; c) este încă o piesă care atestă răspândirea cultelor egiptene; d) probabil că aparţinea unui templu; e) a fost confecţionată în Egyptus şi a ajuns în Dacia prin secolul III d.Chr.; f) a fost folosită la ceremoniile religioase; g) inscripţia este fie în greacă, fie în egipteană constituind probabil o listă de divinităţi; literele sunt greceşti, iar cuvintele „sunau" aşa cum se pronunţau în limba egipteană (*Vlassa 1980*, p. 150-152).

N. Vlassa a pornit de la lucrarea despre Dacia a consulului Prusiei la Bucureşti, J.F. Neigebaur, apărută la 1851 (*Neigebaur 1851*). La rândul său, acesta avea ca bază de informaţie un articol scris de cărturarul sas Anton Kurz în gazeta *Illustrierte Zeitung* din Leipzig, nr. 188, din 1847, p. 91-92, şi nr. 200 din 1947, p. 278-279. În ambele lucrări, se expunea teoria despre piesă a părintelui iezuit Talson de la Alba-Iulia.

Şi, totuşi, piesa a fost publicată cu un an înainte (1846) într-o revistă românească din Transilvania şi anume în *Foae pentru minte, inimă şi literatură* (nr. 46, luni 11 noiembrie 1846, p. 363-366). Titlul articolului este „Un câştig arheologic", iar autorul este anonim. Articolul cu pricina este plasat între două lucrări semnate de V(el)is T(inc)u, respectiv V(el)is Tincu. După stil, am putea bănui că articolul a fost scris chiar de George Bariţ, redactorul revistei. Textul românesc a fost scris cu litere chirilice (*anonimus* 1846).

Constatările autorului anonim român sunt următoarele:

a) este un Sphinx grecesc (cf. *Vlassa 1980*, p. 134); b) acceptă părerea părintelui iezuit Talson de la Alba-Iulia că textul a fost scris în dialectul ionic, pe care l-a și tradus în limba română astfel: „Biciuri sergete, bucurie răutăcioasă. Aspra Temis sfarmă lărgitele lanțuri ale lui Aurelian"; c) interpretarea textului (care pare și ea moștenită de la Talson cf. *Vlassa 1980*, p. 134), dar preluată și dezvoltată de autorul nostru este fantastică: inscripția este o dovadă că retragerea lui Aurelian nu s-a datorat barbarilor, ci nemulțumirii locuitorilor provinciei! Voi reda pe scurt câteva citate mai importante:

1. Iată cum a fost tradus textul lui Flavius Vopiscus și Eutropius din *Historia Augusta*: „După ce văzu Illiricul depredat și provincia Moesia (Bulgaria de astăzi) perdută, desperând a mai putea ține Dacia, o lăsă provincialilor scoțând de acolo pe leghioane și ducându-le în Moesia" (*anomimus 1846*, p. 364).

2. Interpretarea vine ca o urmare firească: „Aici inscripția își revarsă lumina dorită. Koloniștii lăcuitori în Dacia ne mai putând suferi cruzimea lui Aurelian, revoltează asupra lui cu toată puterea, varsă sânge mult (...) silesc pe leghioane a părăsi Dacia și a trece peste Dunăre" (*anonimus 1846*, p. 364).

3. „așa dar biciuri daco-romane sau mai bine zis lăncile acelora fuseră care în lupte furioase aduseră pe tiranul Aurelian de deznădejde și pe leghioane, care alminterea era dedate foarte bine a macela și a sugruma pe popoară, le alungară și le siliră a se retrage din Dacia ca să nu pățiască și mai rău" (*anonimus 1846*, p. 365).

4. „În adevăr acele lupte trebuie să fi fost crâncene foarte și fizionimia Daciei pe atunci cu totul fioroasă, cum puteau ei părăsi o țară așa de bogată în aur, fără cea mai furioasă apărare? iarăși lăcuitorii Daciei cum să nu spele cu răzbunare crâncenă umilire făcută lor de la Gallien încoace?"

„În adevăr, cine se rușinează a fi urmaș ori al dacilor ori al coloniștilor din Dacia este un bastard în sufletul său" (*anonimus 1846*, p.365).

5. „«Sphinx»-ul D-lui graf Kemeni ar adeveri și atâta că scrisoarea și limba administrației în Dacia liberată de romani ar fi fost elina, căci

adică limba dacică oricare va fi fost aceea nu se scria, cel puțin nu avem nici o urmă de asemenea limbă scrisă" (*anonimus 1846*, p. 365).

6. „D. Talson mai află că limba noastră română cum se vorbește în Moldavia, cu Basarabia, în Țara Românească, în Transilvania, Bucovina și Banat ar fi un viu profil (fisionomie, față) a sarmaților, geților și a românilor, carii viețuind împreună atâtea veacuri își formară această limbă nouă" (*anonimus 1846*, p. 365).

7. „Limba română nu se află în Mesia (n.n. = Bulgaria de astăzi!). Dacă poporul roman ar fi trecut din Dacia în Mesia, românii și limba lor ar trebui să se afle acolo, iar nu aici" (*anonimus 1846*, p. 365-366).

Textul este surprinzător din două puncte de vedere: a) mai întâi se pare că autorul nu știe sau nu ține cont de părerile exprimate de corifeii Școlii Ardelene; b) în al doilea rând se pare că avem de a face cu unul din primii „strămoși" ai tracomanilor, respectiv dacomanilor din zilele noastre sau mai de demult. „Teoria" acestui anonim poate fi întâlnită în produsele poluante din ultimii zece ani ale cercurilor dacomane din București și la „mercenarii" domnului Iosif Constantin Drăgan de prin toată lumea.

Părăsirea Daciei (care, fie vorba între noi, a fost o catastrofă care a întârziat cu trei secole formarea poporului nostru) este privită de autor ca un rezultat al luptei de „eliberare" a dacilor și coloniștilor. Ideea antiromană este atât de „mare" încât autorul admite că „dacii și coloniștii" eliberați vorbeau limba greacă.

Scopul elaborării acestei notițe a fost triplu. Cea dintâi intenție a noastră a fost aceea de a arăta *că intelectualitatea românească din prima jumătate a secolului trecut se afla la curent cu toate problemele cultural-istorice care se petreceau în Transilvania.* Ca o urmare imediată a acestei intenții, este o alta, anume că istoriografia românească actuală este datoare să cerceteze mai intens produsele scrise ale înaintașilor care au făcut, cum se vede, referiri la principalele probleme ale istoriei noastre vechi. Nu în ultimul rând, am vrut să arăt că „extremismul istoric" nu este nou în istoriografia noastră (ca și în istoriografiile altor popoare), că el are rădăcini vechi și că este, într-un fel, ciclic.

Abstract

New Data About the Sphinx from Turda

In 1980, N. Vlassa published an article about a bronze banner representing a Sphinx found at Turda (Potaissa). The author's conclusions were the following: a) the piece had been the top of a banner stick: b) it is authentic; c) it attests the spread of Egyptian cults in Dacia; d) it belonged to a temple; e) it had been made in Egyptus and reached Dacia in the 3rd century; f) it was used in religious ceremonies.

The information about this piece was taken by N. Vlassa from J.F. Neigebaur (*Neigebaur 1851*), who, in his turn, relied on written information by Saxon scholar Anton Kurz published in a cultural review in Germany (*Illustrierte Zeitung*), Leipzig, nr. 188, 1847, p. 91-92; nr. 200, 1847, p. 278-279).

But the item had been published early by an unknown writer already in the year 1846 in the Romanian review *Foae pentru inimă, minte și literatură* (Nr. 46, from November 11th, pp. 363-366).

The historical interpretation is very interesting. From the translation from Greek into Romanian of the inscription existing on the basis of the banner the anonymous author concludes that it speaks about the „struggle for liberty" of the Daco-Romans from Dacia, struggle that would cause the withdrawal of Aurelianus (the retreat of the administration and the troops of the three Dacias).

The article published by the anonymous author is especially important from a historiographical point of view. It shows that the Romanian intellectuals from Transylvania, in the first half of the 19th century, were at the top of the cultural movement from the province, and that the present historiographers should check the content of this review in order to reveal the beginnings of modern Romanian historiography following the Școala Ardeleană (Romanian Enlightement). Further, the article reveal that the excentric idea about the Roman retreat from Dacia, were present even in this initial phase of development of the Romanian historiography.

Abrevieri și bibliografie

• *anonimus 1846* (anonimus), *Un câștig arheologic*, în *Foae pentru minte, inimă și literatură*, nr. 46, luni, 11 noiembrie 1846, p. 363-366.
• *Neigebaur 1851*, J.F. Neigebaur, *Dacien aus den Überresten des klassischen Alterthums mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen*, Kronstadt, 1851.
• *Vlassa 1980*, N. Vlassa, *Sfinxul de bronz de la Potaissa*, în *Potaissa. Studii și comunicări*, II, 1980, p. 133-153.

Decorația arhitecturală în stuc de la Potaissa

Claudia Luca, Doina Boroș

Potaissa a furnizat o cantitate apreciabilă de elemente arhitectonice în piatră, care reușesc să ilustreze, parțial, aspectul edificiilor publice din acest oraș roman. Un studiu mai vechi a asamblat 12 capiteluri dorice, tot atâtea corintice și trei capiteluri ionice[1]. Ulterior, săpăturile din castru au scos la iveală vreo 12 fragmente de capiteluri, majoritatea corintice[2]. Acestora li se adaugă fusurile de coloană descoperite în oraș și în castrul Legiunii V Macedonica, toate dorice sau toscane, monolite și lise, cu galbul destul de pronunțat. Câteva baze de coloană, socluri profilate, baze de pilaștri, ancadramente și cornișe completează gama acestor monumente.

Un alt element, abia amintit în literatura noastră de specialitate[3], este decorația în stuc, fie elemente arhitectonice ca atare, fie decor aplicat pe plăci care imită frizele.

De curând au fost publicate fragmentele de stuc ornamentale provenind de la locuințe din canabele răsăritene de la Poetovio[4].

Descoperiri de acest fel au fost remarcate la Potaissa în secolul trecut și la începutul veacului nostru. Ele au fost înregistrate sumar în inventarele colecției lui Téglás, după cum urmează:

- (50) fragment de chenar de ușă, ghips (Valea Sândului);
- (51) fragment de cornișă din ghips (Valea Sândului);
- (275) cornișă de ghips cu ornamentație (dintr-o clădire găsită în Piața de Lemne);
- (276) fragment dintr-o cornișă ornamentată de ghips (din ruinele clădirii descoperite în Piața de Lemne, în 1908);
- (629) cornișă de ghips cu ornamentație vegetală stilizată (din clădirea găsită în Valea Sândului);

- (630) cornișă de ghips cu ornamentație vegetală și ove (același loc);
- (631) cornișă arcuită din ghips cu ornamentație în relief (același loc);
- (632) fragment de capitel de coloană din ghips cu ornamentație vegetală (același loc);
- (633) două baze de coloană din ghips cu ornamentație tocită (același loc);
- (634) fragment de bază de coloană din ghips cu urma fusului (același loc);
- (635) fragment de chenar din ghips cu ornamentație tocită (același loc);
- (636) piesă asemănătoare cu urme de vopsea verde într-una din caneluri (același loc);
- (637) fragmente de ghips cu urme de vopsea roșie (același loc);
- (671) tencuială de ghips, cu urme de vopsea roșie, din clădirea romană găsită în iunie 1911 în Valea Sândului.
- (1062) fragmente de cornișă și ornament din ghips (partea sudică a Pieței de Lemne, str. Nouă; clădire romană găsită în iunie 1913).

Din păcate, nici unul din aceste fragmente nu se mai păstrează. Ele au fost descoperite în orașul antic, în ruinele unei construcții romane apărute în 1911 în Valea Sândului și în ruinele a două construcții apărute în fosta Piață de Lemne (azi Piața Romană) în anul 1908, respectiv în 1913. Din descrierile foarte sumare făcute de Téglás rezultă că din ghips se confecționau capiteluri și baze de coloană, acestea, probabil, cu rol mai degrabă ornamental decât portant, precum și cornișe al căror decor e descris ca vegetal stilizat, ove și caneluri. Câteva fragmente păstrau urme de vopsea roșie și verde.

În Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca au intrat, înainte de anul 1878, cinci fragmente de stuc decorat, a căror proveniență este Potaissa, fără alte precizări. Mulți arheologi dau pentru stuc o compoziție de ghips (sulfat de calciu hidratat cu două molecule de apă), probabil de la italienescul *stuco*, ce înseamnă decorație pe perete sau tavan imitând marmura. La o primă examinare a fragmentelor, am constatat că nu este vorba de o tencuială de ghips, de aceea am continuat cercetările. În plus, ghipsul este o sare parțial solubilă în apă, folosirea

lui la tencuieli fiind limitată la regiunile cu climă uscată sau la unele lucrări de interior[5]. Conform *Micului Larousse*, stucul este o decorație murală în relief realizată din ghips, praf de marmură sau cretă[6].

În cazul nostru, pentru toate cele cinci fragmente, stucul a fost realizat dintr-o tencuială albă, omogenă, consistentă, foarte dură, lucioasă, aplicată în trei straturi, fiecare strat fiind bine lustruit înaintea aplicării următorului strat. Descrierea lor o facem utilizând terminologia propusă de Réne Ginouvés și Roland Martin în *Dictionnaire méthodique de l'architecture grecque et romaine*, vol. I, Paris, 1985, iar pentru rezultatele investigațiilor chimice și mineralogice mulțumim dlui prof. univ. I. Mârza de la Facultatea de Geologie a Universității din Cluj pentru studiul microscopic (secțiune subțire) efectuat asupra unei probe din fragmentul de stucatură cu nr. inv. 4598.

I. Inv. 4598; fig. 1/a; dimensiunea fragmentului: 47 x 20 cm; descriere: registrul superior: floare de lotus stilizată și amplificată cu 7 petale, fără punct de pornire; registrul inferior: frunze cordiforme alungite cu nervura mediană pronunțată, separate de câte un buton la partea inferioară și câte trei butoni sus. Tencuiala de stuc: număr straturi 3; grosimea straturilor: S_1 - 0,8 cm, S_2 - 0,9 cm, S_3 - 0,8 cm, total 2,5 cm; compoziție: liant de carbonat de calciu și argilă cu microlamele de muscovit și microgranulare de cuarț[7], granule de marmură de 2-4 mm, a cărei granulație scade spre stratul exterior, noduli de ghips, praf fin de cărămidă, câlți și paie în stratul inferior și numai câlți în cele superioare. Dimensiunea tiparului: registru superior: 6,5 x 5,5 cm, cuprinde câte o floare de lotus; registru inferior: 8,7 x 6,4 cm, cuprinde trei frunze cordiforme.

Se observă urme de culoare roșie; pigmentul este un pământ roșu.

II. Inv. 4600; fig. 1/b; dimensiunea fragmentului: 24 x 23 cm; descriere: decor identic cu decorul registrului inferior de la fragmentul cu nr. inv. 4598; presupunem că fac parte din aceeași friză; tencuiala de stuc: număr straturi: 3; grosimea straturilor: S_1 - 0,5 cm, S_2 - 0,7 cm, S_3 - 1,6 cm, total 2,8 cm; compoziție: liant de carbonat de calciu și argilă în masa căruia apar granule de marmură, noduli de ghips, câlți și paie în stratul inferior și numai câlți în cele superioare. La suprafață prezintă

un strat de spoială din var carbonatat, ghips și câlți; dimensiunea tiparului: 8,7 x 6,4 cm ca la fragmentul cu nr. inv. 4598.

III. Inv. 4602; fig. 2; dimensiunea fragmentului: 31 x 12,5 cm; descriere: registrul superior: palmetă deschisă cu patru petale cu dublu arc înconjurător. Spațiul superior dintre două modele este ocupat de chenare triunghiulare; registrul inferior: fals godrou concav (motiv decorativ în formă de ou alungit) cu semilună despărțite prin bastonașe și butoni; tencuiala de stuc: număr straturi: 3; grosimea straturilor: S_1 - 3,1 cm, S_2 - 0,9 cm, S_3 - 0,7 cm, total 4,7 cm; compoziție: stratul inferior este mult mai gros, format din mortar de var și argilă cu nisip de 2-3 mm., paie tocate, praf de cărămidă. Straturile superioare au ca liant carbonat de calciu și argilă în masa cărora apar granule de marmură fin divizată, noduli de ghips, praf fin de cărămidă, câlți; dimensiunea tiparului: registrul superior: 10,9 x 8 cm, iar la registrul inferior nu se delimitează.

IV. Inv. nr. 4599; fig. 3/a; dimensiunea fragmentului: 25 x 12,2 cm; descriere: decor din ove tăiate înconjurate de câte două brâie, cel exterior având extremitățile deschise. Între ove nu există element intermediar; tencuiala de stuc: număr de straturi 3; grosimea straturilor: nu se poate măsura; compoziție: liant de carbonat de calciu și argilă în a cărui masă apar granule de marmură, ghips, praf de cărămidă și câlți; dimensiunea tiparului: 5 x 5,5 cm și cuprinde câte o ovă.

V. Inv. 4601; fig. 3/b; dimensiunea fragmentului: 34 x 5,12 cm; descriere: registrul superior, compoziție vegetală cu palmete cu patru frunze, cele superioare închise, cele inferioare (2) deschise. În centru un pistil cu îngroșare la mijloc. Palmeta este flancată de doi delfini; registrul inferior este decorat cu perle și piruete; tencuiala de stuc: număr straturi 3; grosimea straturilor nu se poate delimita; compoziție: liant de carbonat de calciu și argilă cu granulație de marmură, noduli de ghips, praf fin de cărămidă, câlți și paie în stratul inferior și câlți în cele superioare; dimensiunea tiparului: registrul superior: 9 x 4,2 cm și cuprinde palmeta și delfinii care o flanchează; tiparul registrului inferior nu se poate delimita.

Se observă că decorul este parțial similar cu al fragmentelor arhitectonice în piatră: ovele, astragalul de perle și piruete. La Potaissa palme-

tele lipsesc, deocamdată, în decorul sculptat în piatră. Un element de similitudine cu decorul în piatră îl constituie ovele de pe fragmentul patru. Înconjurarea ovelor cu unul sau două brâie reliefate a fost remarcată ca element specific în decorul caitelurilor dorice de tip roman de la Potaissa[8]. Tiparele sunt de mici dimensiuni, ceea ce implică mai multă grijă în aplicarea lor, pentru a se crea frize continue. La nici unul din fragmentele păstrate nu se observă suportul de *tegulae*.

Din rezultatele investigaţiilor chimice şi mineralogice se desprind următoarele: probele de stucatură au toate aceeaşi compoziţie, micile variaţii de concentraţie ce apar se datorează neomogenităţii unui astfel de material; de aici, ideea că au fost realizate de aceiaşi meşteri, probabil pentru aceeaşi clădire.

Liantul acestor tencuieli este carbonatul de calciu, varietate de calcar provenind din carbonatarea laptelui de var din tencuiala proaspătă sub acţiunea dioxidului de carbon din atmosferă, conform reacţiei $Ca(OH)_2 + CO_2 \rightarrow CaCO_2 + H_2O$. La acest liant artificial s-a adăugat o cantitate de liant natural de natură argiloasă, în proporţie considerabilă, 55-40%, faţă de masa tencuielii. Argila folosită putea fi adusă de la Cheile Turzii, unde există betonite de culoare albă[9]. În loc de nisip fin (urmele de cuarţ semnalate la analiza microscopică pe secţiuni subţiri fiind nesemnificative) s-a folosit marmura pisată, a cărei granulaţie scade spre stratul exterior. S-a folosit şi ghips 14 - 20%, confirmându-se astfel informaţiile moderne[10], spre deosebire de cele relatate de Vitruviu[11], potrivit căruia pentru stuc se face o tencuială cu var din cel mai bun, gras şi bine macerat, fără cocoloşi nestinşi, cu marmură pisată şi cernută, fără ghips (care face uscarea prea rapidă), în cinci straturi de mortar cu nisip şi trei straturi cu marmură.

Compoziţia chimică şi aspectul fragmentelor noastre de stuc confirmă tehnica de execuţie a stucaturii descrisă de Giorgio Vasari[12], care propune o pastă de stuc formată din două părţi de var din cel mai alb, făcut din fărâmituri de marmură sau travertin, şi o parte marmură în loc de nisip, pisată în piua de piatră şi cernută ce se aplica în trei straturi. Se şlefuieşte bine suprafaţa înaintea aplicării stratului următor, iar când ultimul strat este destul de vâscos, dar nu uscat de tot, se aplică tiparul scobit în lemn prăfuit cu pulbere de marmură şi lovit cu lovituri constante, apoi curăţat şi şlefuit.

În unele cazuri, peste ornamentaţia în relief se aplicau straturi de culoare[13]: este cazul fragmentului cu nr. inv. 4598, care reprezintă extremitatea dreaptă a unei frize şi are pe bordura de margine urme de culoare roşie. Este vorba de un pigment natural, un pământ roşu (bolus).

Fragmentele descrise în prezentul studiu provin, probabil, de la edificii civile. Ele ornamentau interioarele, dar, în anumite condiţii, puteau fi utilizate şi la exteriorul clădirii.

Cercetarea interdisciplinară realizată în prezentul studiu pentru cele cinci fragmente de stucatură confirmă informaţiile din literatura de specialitate privind tehnica meşterilor antici în realizarea lucrărilor de stucatură.

Résumé

La décoration architectonique en stuc de Potaissa

Un élément architectonique à peine relevé dans la littérature de spécialité est la décoration en stuc. On a remarqué des découvertes pareilles à Potaissa pendant le siècle dernier et au début de notre siècle. Elles ont été enregistrées sommairement dans les inventaires de la collection Téglás.

On a presenté cinq fragments de stuc décoré se trouvant dans les collections du Musée National d'Histoire de la Transylvanie de Cluj-Napoca, qui proviennent de Potaissa, sans autres précisions.

On observe que le décor est, partiellement, similaire aux fragments architectoniques en pierre: oves, astragale de perles et pirouettes. Les moules (matrices) sont de petites dimensions, ce qui implique plus de soin dans leur application pour qu'on crée des frises continues. On ne peut observer à aucun des fragments conservés le support de *tegulae*.

Les fragments présentés proviennent, probablement, des constructions civiles. Ils ornaient les intérieurs, mais, dans certaines conditions, on pouvait les utiliser aussi à l'extérieur de l'édifice.

La recherche interdisciplinaire réalisée dans cette étude confirme les informations relatives à la technique des artisans antiques dans la réalisation des travaux en stucature.

Note

[1] Z. Milea, M. Bărbulescu, *ActaMN*, IX, 1972, p. 477-480.

[2] M. Bărbulescu, *Potaissa*. Studiu monografic, Turda, 1994, p. 80.

[3] M. Bărbulescu, *op.cit.*, p. 81, 136.

[4] Christine Ertel, în *Ptujski Arheoloski Zbornik*, 1993, p. 341-356.

[5] P. şi L. Mora, P. Philippot, *Conservarea picturilor murale*, Bucureşti, 1986, p. 65.

[6] *Le petit Larousse*, Paris, 1995, p. 966.

[7] Informaţii primite de la prof. univ. I. Mârza; numerotarea straturilor stucaturii s-a făcut de la perete spre exterior.

[8] M. Bărbulescu, *Sargetia*, XIII, 1977, p. 241.

[9] Betonita este o rocă de natură argiloasă şi se găseşte la Cheile Turzii, informaţie primită de la prof. univ. Ion Mârza.

[10] *Enciclopedia dell'Arte Antica, Classica e Orientale*, Roma, 1966, p. 524.

[11] Vitruviu, *Despre arhitectură*, Bucureşti, 1964, p. 310-313.

[12] G. Vasari, *Vieţile celor mai de seamă pictori, sculptori, arhitecţi*, vol. I, Bucureşti, p. 81-110.

[13] P. şi L. Mora, P. Philippot, *op.cit.*, p. 108.

Lista ilustraţiilor

Fig. 1. a. fragment de stuc I; b. fragment de stuc II

Fig. 2. fragment stuc III

Fig. 3. a. fragment stc IV; b. fragment stuc V

Liste des illustrations

Fig. 1. a. fragments de stuc I; b. fragments de stuc II

Fig. 2. fragments de stuc III

Fig. 3. a. fragments de stuc IV; b. fragments de stuc V

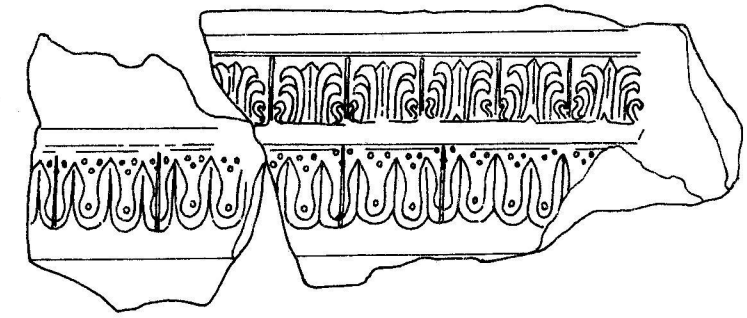

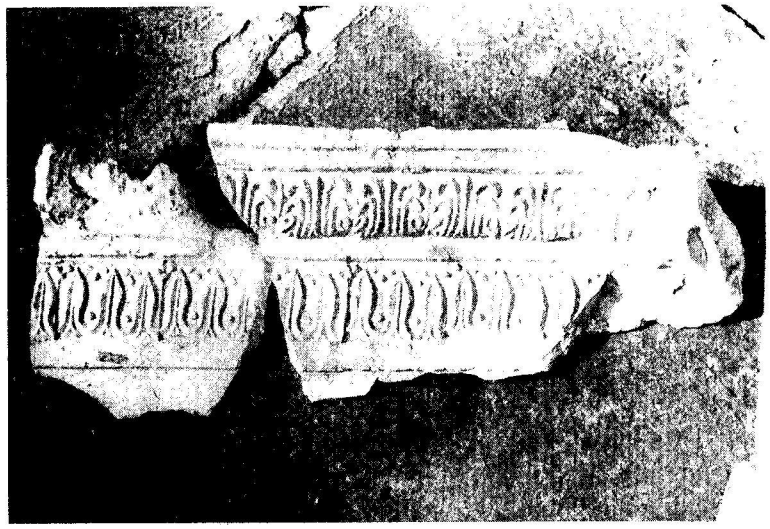

Fig. 1

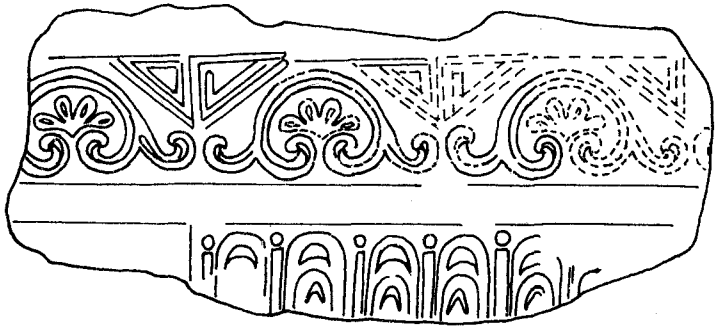

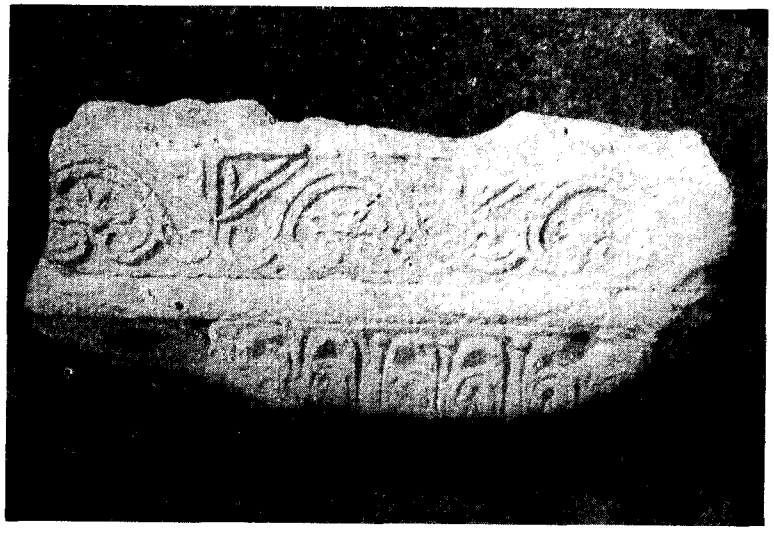

Fig. 2

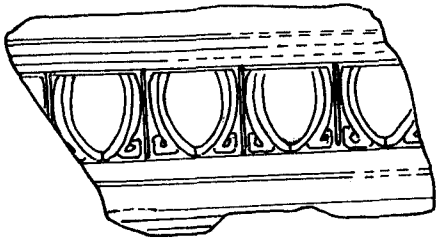

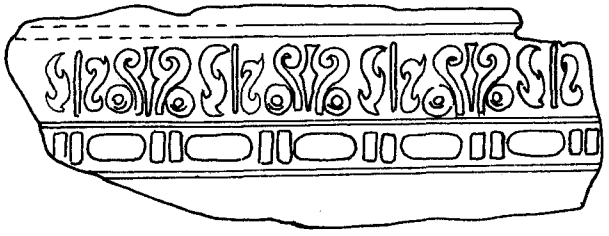

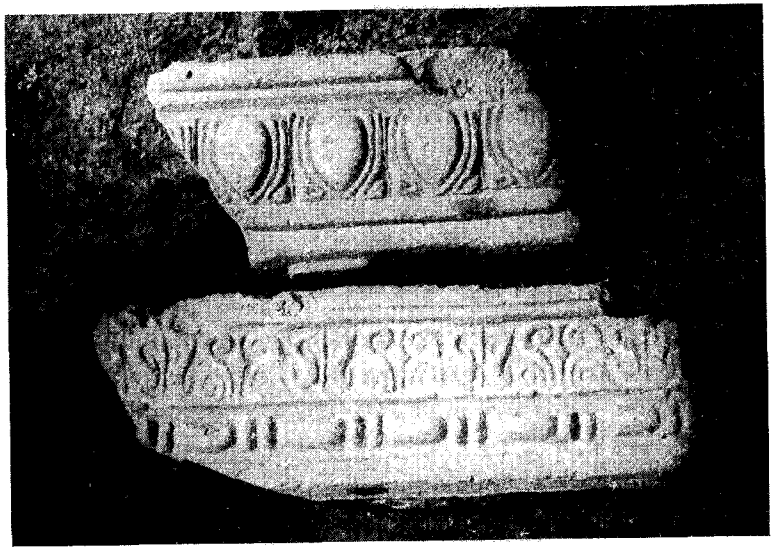

Fig. 3

Opaițe din colecția Téglás

ANA CĂTINAȘ

Continuăm acțiunea începută în urmă cu doi ani, de valorificare științifică a ceea ce predecesorii noștri ne-au lăsat, și anume prezentarea detaliată a unei importante colecții turdene, aceea a lui Téglás István. După prezentarea pieselor ceramice din colecție și a plasticii în lut, de această dată ne vom opri asupra opaițelor. Punctul de plecare îl constituie inventarul colecției publicat de Bajusz István. Acesta însă este insuficient pentru prezentarea pe care ne-am propus-o. De aceea am folosit însemnările din jurnalele lăsate de Téglás și, bineînțeles, desenele de aici. Fotografiile cu o parte din piesele colecției nu ne ajută să identificăm decât exemplarele deosebite pentru care avem și desene.

Téglás István are meritul nu numai de a fi adunat în colecția sa de obiecte romane piese descoperite în zona Turzii, că le-a desenat, fotografiat, dar prin desenele din jurnalele sale luăm cunoștință de existența unor piese similare provenite din diferite puncte ale orașului, el introducându-le astfel în circuitul științific al antichităților. Grație lui aflăm date despre asemenea piese și ne completăm repertoriul descoperirilor romane de la Potaissa. Jurnalele ne oferă informații prețioase referitoare la colecție în general, la componentele ei, dar, în același timp, la tot ce s-a săpat în acei ani la Turda.

În decursul anilor, Téglás a publicat rezultatele săpăturilor întâmplătoare din zona Turzii și nu numai, prezentând și comentând aceste descoperiri. De puține ori însă el descrie un anumit obiect, și atunci fără a da fotografia sau desenul lui. El spune: „s-au găsit opaițe sau fragmente de opaițe, fragmente ceramice" sau vase romane etc. În cazul de față, al opaițelor, dacă nu sunt date dimensiunile, culoarea pastei și alte detalii, este greu de identificat în inventar despre care opaiț e vorba. Marea majoritate a pieselor au rămas până acum inedite.

De reținut că în colecție, pe lângă opaițele din Potaissa, sunt înregistrate un număr de 16 opaițe descoperite în alte localități și care au fost achiziționate de Téglás. Cum subliniam și cu altă ocazie, conștiinciozitatea și exactitatea relatării sunt dublate de talentul în desenare nu numai în cazul opaițelor, dar și al altor categorii de piese.

Colecția Téglás cuprindea un număr de 41 de opaițe care proveneau din Potaissa. Dintre acestea, 2 sunt din bronz, 1 din fier și 38 din lut. Conform inventarului colecției Téglás publicat de I. Bajusz doar câteva sunt desenate. Răsfoind jurnalele lui Téglás, am avut surpriza să găsim desenate mai mult de jumătate din opaițele descoperite la Potaissa, evident cele deosebite și cele decorate, menționând locul de descoperire și dimensiunile lor. Acolo unde înregistrarea în inventar s-a făcut în mod corespunzător, descriindu-se fiecare obiect cu dimensiunile sale, ne-a fost facilitată recunoașterea piesei, chiar dacă numărul de inventar nu corespunde cu cel de lângă piesă.

În jurnalele lui Téglás am găsit opaițe desenate care nu au putut fi identificate, căci numărul lor din inventar nu corespunde cu numărul aflat lângă desen, iar însemnările din inventar și cele din jurnal nu sunt suficiente pentru identificare. Poate parcurgerea atentă a notițelor din toate jurnalele ar mai putea clarifica ceva.

Vom începe prezentarea opaițelor din colecție cu cele din metal. În colecția Téglás figurează două opaițe din bronz. Unul, inv. 156, a fost descoperit în castru, iar pentru el avem notate în inventar următoarele: „opaiț cu ornamente stilizate, piesă de rară frumusețe", fiind și desenat aici. De la Téglás s-a păstrat și o fotografie a acestui opaiț (*Pl. III, 1*). Datorită ei am putut să aflăm o parte din istoria unei importante piese a colecției și ce s-a întâmplat cu ea. Aceasta cu atât mai mult cu cât în jurnalele lui Téglás nu am găsit nici o referire la acest opaiț de bronz. Comparând fotografia lui cu cea publicată și comentată în 1912 de Téglás Gábor, despre colecția Botár ajunsă în străinătate, am constatat că este vorba de aceeași piesă (*Pl. III, 2a, b*). Descoperit după 1897 – data fotografierii colecției Botár, a alcătuirii listei cu obiectele componente, care nu-l cuprinde - opaițul apare abia în fotografia publicată în 1912. Evident, această fotografie fusese făcută cu mult înainte de data de mai sus, căci atunci colecția era risipită și în anii 1909-1910 intrau în colecția Téglás ultimele obiecte, o dată cu ele și acest opaiț de bronz.

Opaițul are rezervorul rotund, discul ușor concav, marcat de un brâu circular bine reliefat, are o deschidere largă. În părțile laterale ale rezervorului se găsesc doi butoni mari, asemeni unor capete de lei. Ciocul, alungit, este încadrat de volute în relief. Pe cioc se află trei orificii de aerisire. Toarta este supraînălțată, în formă de frunză de arțar, cu nervura mediană subliniată și marginile zimțate. Unul din cele cinci vârfuri ale frunzei este rupt, în vârfuri fiind parcă niște „perle" (protuberanțe). Fiecare din lobii frunzei este perforat. Din desenul schematic din inventar observăm că sub frunză se găsea mânerul inelar.

Este o piesă deosebit de frumoasă, pentru care avem analogii în Pannonia. Același tip de mâner în formă de frunză de arțar, zimțată și cu „perle" în vârf, îl întâlnim și la un opaiț de lut de la Intercisa. Tot un opaiț cu volute clar marcate, dar cu toartă în formă de semilună și cu busturi, este cel descoperit la Mór. O piesă apropiată ca formă, toartă și cioc încadrat de același tip de volute este cea din Muzeul Național. Alte analogii găsim între opaițele de bronz de la Vindonissa și din Moesia.

Cel de-al doilea opaiț de bronz din colecție, inv. 787 (*Fig. 1/1*), a fost desenat în jurnalul din 1911/1912, el fiind descoperit pe Dealul Pordei. Și el are rezervorul rotund și discul cu deschiderea largă, mărginit de un brâu reliefat. La marginea ciocului, spre rezervor, încadrându-l însă, se află capetele punctate ale unui inel, așa cum se poate observa la toate tipurile de opaițe de acest fel. De această dată toarta este ca o palmetă, sub forma unei flori de lotus cu pistilul central marcat, două din petale fiind deteriorate, iar pe două se observă niște mici orificii, unde, spune Téglás, „era un lănțișor". Mânerul inelar era și aici acoperit de floare, colecționarul precizându-ne acest lucru. Atât acest desen, cât și fotografia opaițului prezentat mai sus au surprins doar partea superioară a pieselor și deci nu știm dacă ele aveau baza plană sau inelară, cum se întâlnește la opaițele de bronz. Pentru acest opaiț avem analogii piese descoperite la Brigetio, Pogánytelek, Rheingönheim și Mainz.

Conform inventarului, opaițul nr. 156 a fost descoperit în castru. Numai că, așa cum am arătat, el a aparținut întâi lui Botár și acesta nu avea notate pentru obiectele colecției locul de descoperire, ci doar specificația că provin de la Turda, „locul Potaissei romane", și au fost găsite de lucrătorii de la vie, adunate până în 1897. Deci, se pune întrebarea:

de unde știa Téglás unde a fost găsit și cât de sigură poate fi această afirmație? Cu atât mai mult cu cât piesele importante ale colecției, – și nu numai –, beneficiază de comentarii legate de locul descoperirii, descoperitor și analogii din colecție și de aiurea. Este simptomatică această „tăcere" a jurnalelor. Poate, tot atât de bine, și acesta să fi fost descoperit în oraș. Celălalt opaiț de bronz a fost găsit de un lucrător la vie, pe Dealul Pordei, deal aflat în prelungirea Dealului Zânelor unde, era *vicus*-ul roman.

Analogiile pentru cele două opaițe de bronz cu volute sunt datate în secolul I. Prezența lor la Potaissa poate fi cel mai devreme pusă în legătură cu așezarea primilor coloniști și cel mai târziu o dată cu aducerea Legiunii V Macedonica, în 168, la Potaissa. Avem deci o categorie de obiecte de folosință îndelungată, a căror circulație se întinde o perioadă mai mare de timp.

La Potaissa cunoaștem două frumoase opaițe de bronz în colecția Botár, două în colecția Téglás, alte două au fost descoperite în 1992 și se află în Muzeul de Istorie Turda. Lor li se adaugă sfeșnice și piese componente ale acestora, indicând varietatea acestor obiecte cu caracter utilitar, dar și folosirea unor exemplare deosebite ca realizare artistică și deci având și rol decorativ. În inventarul colecției Botár figurează, la nr. 20 și 28 din planșa V, „formă de ținut lumânarea" din bronz, iar la Téglás există, la nr. 172 din inventar, un fragment de sfeșnic și în proprietatea contesei Bethlen exista un sfeșnic sub forma unui acrobat, pe care Téglás l-a fotografiat. Astăzi, această statuetă poate fi cunoscută datorită fotografiei rămase de la Téglás .

La Sarmizegetusa cunoaștem trei opaițe de bronz și trei fragmente de candelabre, la Apulum, Porolissum și în alte așezări importante ale Daciei credem că se găsesc și alte piese, în afara celor publicate până acum, legate de sistemul de iluminat.

La numărul 750 în inventarul colecției Téglás este înregistrat un opaiț de fier (*Fig. 1/2*). Descoperit pe panta de est a Dealului Cetate, acesta se păstrează fragmentar: o parte din rezervorul plat și toarta curbată deasupra rezervorului sub forma unei cruci și cârligul cu care se suspenda. Așa cum se observă și în cazul opaițelor publicate de S. Loeschcke, ele au rezervorul plat, scund și toate se suspendau. Se presupune că încep să apară în perioada Augustus și merg până în sec. III.

În colecţia Botár exista încă un opaiţ de fier, păstrat în întregime, cum se observă din fotografia păstrată în Muzeul de Istorie Turda. În Muzeul din Klagenfurt se află de asemenea un opaiţ de fier, al cărui mâner este îndoit deasupra opaiţului, în timp ce la opaiţul din Mainz îi lipseşte mânerul. Tot de zona oraşului roman Potaissa ţine şi locul unde a fost găsit opaiţul de fier.

Din cele 38 de opaiţe de lut, 8 sunt ştampilate, iar 29 fără ştampilă. În categoria opaiţelor ştampilate, 3 poartă ştamplia FORTIS, - nr. inv. 122, 732, 769 –, 2 opaiţe au ştampila OCTAVI, - nr. inv. 533, 677 –, iar pentru celelalte avem OEL, - nr. inv. 678 –, ... M - nr. inv. 665, iar pentru un opaiţ doar menţiunea „opaiţ cu ştampilă". Pentru trei dintre opaiţe nu am găsit desenele în jurnale.

Opaiţele FORTIS (nr. 732, 769, *Fig. 2/2, 1*) sunt de tipul cu canal deschis, cu bordura decorată cu doi butoni, iar în cazul opaiţului nr. 769 şi cu o reţea de linii, acesta având discul spart. Alături de desen este menţionată lungimea lui – 9 cm. Ele au fost găsite în anul 1911, unul în castru, iar celălalt în oraşul antic. Aşa cum se procedează adesea în inventar, la opaiţul 732 găsim precizate câte opaiţe ştampilate existau în colecţie şi cu ce nume de producători. În jurnalul din 1911/II în care-l găsim desenat, Téglás găseşte potrivit să facă cunoscute opaiţele ştampilate, aparţinând diferiţilor producători, pe care la acea dată le cunoştea la muzeele din Alba-Iulia, Deva şi Turda. La Potaissa, spune el, s-au găsit „deja mai multe opaiţe" şi le prezintă după producători: FORTIS, M, OCTAVI, OELI, iar apoi sunt date numerele sub care le găsim în inventar.

Opaiţul cu nr. de inv. 122, din care se păstrează doar partea inferioară, este singurul pentru care avem desenul unei ştampile, şi anume FORTIS (*Fig. 2/3*). Astfel avem posibilitatea să comparăm grafia literelor acestui producător cu cele care sunt azi în muzeele din Turda şi Cluj. Numai că este insuficient, deoarece nu ştim căreia din cele două variante, FORTI sau FORTIS, îi aparţineau celelalte două ştampile. FORTIS este producătorul cu multe menţionări pe opaiţele de la Potaissa. Cu o singură excepţie, toate aceste opaiţe provin din atelierele locale, tipul de ştampilă şi calitatea pastei ne spun aceasta.

În cele două lucrări de referinţă privind opaiţele ştampilate din Dacia, pentru Potaissa avem consemnate următoarele descoperiri: la Cl.

L. Băluţă şi la N. Gostar. Constatăm că în ambele liste sunt opaiţe care se regăsesc în aceleaşi publicaţii sau sunt reluate de altele şi atunci, prin eliminare, ajungem la următoarele menţionări: 1. CIL, III, 1634, 7d; 2. CIL, III, 8076, 16e; 3. exemplar în MAC, inv. I 8042; 4. exemplar în MTu, inv. 1013; 5. G. Téglás , în *HTRTÉ*, XIV, 1903-1904, p. 161; 6. I. Téglás, în *ArchÉrt*, XXVIII, 1908, p. 272.

În 1962, I.I. Russu mai adăuga la numărul opaiţelor cu ştampila FORTIS, provenind de la Potaissa, încă trei opaiţe din colecţia Téglás. Am prezentat mai sus cele trei opaiţe. Se cuvine însă o completare. În articolul publicat în 1908, Téglás spune că între descoperirile de pe Dealul Cetate-Furdulăşeni sunt mai multe opaiţe, pe fundul unuia fiind ştampila FORTIS, ştampilă frecventă în Dacia, dar rară la Potaissa. Acest opaiţ nu a ajuns însă în colecţia sa, căci cele trei opaiţe ştampilate prezentate înainte au alte locuri şi date de descoperire. Lor li se adaugă cele publicate recent şi astfel ajungem, la Potaissa, la 11 opaiţe care poartă ştampila producătorului FORTIS.

Pe un opaiţ *trilychnis* căruia îi lipseşte toarta, apare sigla M. Opaiţul are discul decorat cu o rozetă cu petale stilizate, iar bordura cu linii reliefate (inv. 665) (*Fig. 2/4*). Ornamentul de pe disc o să-l mai întâlnim şi pe alte opaiţe din colecţie. În inventar, la nr. 980 (*Fig. 2/5*), figurează „un opaiţ de lut cu ştampilă" şi Téglás încearcă să deseneze ştampila. Este posibil să fie ştampila IANVA, cu A şi N în ligatură şi apoi N+V+A iar în ligatură, deci propunerea noastră este pentru IANVARIVS, o grafie asemănătoare întâlnindu-se şi pe un opaiţ de la Slăveni, considerat a fi un produs local. Din desenele colecţiei se pare că şi opaiţele ştampilate din colecţia Téglás sunt de proveniență locală. Pe ceilalţi producători enumeraţi de Téglás nu îi mai regăsim azi menţionaţi pe opaiţele din patrimoniul muzeului.

În continuare, ne vom opri asupra celei mai numeroase categorii de opaiţe dintre cele intrate în colecţia Téglás, opaiţele fără ştampilă. În general opaiţele din colecţie se încadrează în tipologia cunoscută în literatura de specialitate. Vom începe cu cele de tipul cu canal deschis. Ele sunt *mono, bi* şi *trilychnis* şi, cu câteva excepţii, se păstrează în întregime (inv. 123, 129, 135, 281, 303, 667, 808). Opaiţele *trilychnis* (inv. 808, 230 jur.) (*Fig. 3/6, 7/1*) au rezervorul rotund, ciocurile oval-alun-

gite, discul circular, concav şi toarta în formă de frunză. Unul din exemplarele colecţiei (230 jur.), pe care-l regăsim şi în fotografiile păstrate (*Pl. I şi Pl. II, 1*), poate fi considerat o analogie foarte bună pentru piese aflate în muzeul turdean şi purtând ştampila C DESSI. Din păcate, exact pentru acesta nu avem nici dimensiuni şi nici alte date. Opaiţul *bilychnis* se păstrează fragmentar (inv. 135) (*Fig. 7/3 şi Pl. II, 1*), are toarta în formă de frunză, dar discul este spart, deci nu ştim dacă era sau nu decorat. Opaiţele *monolychnis* au rezervorul rotund, ciocul alungit, clar detaşat de rezervor, bordura netedă, cu doi şi trei butoni sau decorată (inv. 667) (*Fig. 3/5*), cu brâu în zig-zag. Ele nu au toartă, doar unul (inv. 667) are toartă inelară, trifidă, supraînălţată. Doar la un singur opaiţ (inv. 281) se precizează că este de culoare roşie (*Fig. 8/6*).

Un alt tip de opaiţ este cel cu ciocul scurt în formă de inimă (inv. 125, 514), exemplare *trilychnis*. Opaiţul 125 (*Fig. 4/1* şi *Pl. I*) poate fi identificat ca urmare a descrierii din inventar, adică „ornamentat cu o acvilă", deoarece nici de această dată numărul din inventar nu corespunde cu cel din jurnal. Aici, Téglás îi face două desene pentru a surprinde cât mai bine toate detaliile. Opaiţul este bine păstrat, prezintă doar o uşoară deteriorare a discului lângă unul din orificiile de alimentare, situate la extremitatea aripilor vulturului. Rezervorul este rotund, discul concav fiind decorat cu un vultur cu aripile desfăcute şi cu capul întors spre stânga. Acest motiv decorativ se întâlneşte şi pe alte opaiţe descoperite la Potaissa sau în împrejurimi. Ciocurile opaiţului, în formă de inimă, sunt decorate cu incizii dispuse radial, în jurul orificiilor de inserţie a fitilului. Toarta sub formă de frunză este decorată cu spirale. Proprietarul colecţiei îl caracterizează ca o „piesă frumoasă cu angobă roşie". Nu acelaşi lucru se poate spune despre celălalt opaiţ *trilychnis* (inv. 514), cu toarta parţial deteriorată, care este simplu, fără nici un decor, lucrat dintr-o pastă roşie. Are ciocurile rotunde şi credem că el făcea trecerea spre opaiţele cu canal deschis (*Fig. 4/2*).

Opaiţul nr. 887 are rezervorul rotund şi cele şapte ciocuri ieşind puţin în afară. Toarta, probabil discoidală, este ruptă (*Fig. 5/1*). Încă din 1912 Téglás îl considera „ o piesă rară" şi aşa a rămas până astăzi. Din apropierea locului în care s-a descoperit acest opaiţ provine un altul cu cinci ciocuri, dar purtând ştampila C DESSI, de aceeaşi formă. Un

fragment de opaiţ asemănător s-a descoperit în *principia* castrului mare de la Tibiscum şi e datat la începutul sec. II, fiind considerat un produs local.

Aceluiaşi tip îi aparţin şi opaiţele cu nr. 694, 695, 1039. Primele două sunt opaiţe mici, cu rezervorul rotund; discul, uşor concav, este decorat cu trei ornamente rotunde (inv. 694) (*Fig. 5/3*), iar nr. 695 (*Fig. 5/4*) este fisurat, acestui opaiţ lipsindu-i şi toarta. Opaiţul nr. 1039 (*Fig. 5/2*) este un opaiţ mai mare cu discul decorat cu o floare cu şase petale mari (duble) şi toarta inelară, trifidă, păstrată doar pe jumătate. Acest tip de ornament se întâlneşte, aşa cum am văzut mai înainte, şi pe un alt opaiţ al colecţiei (inv. 665) (*Fig. 2/4*), dar şi pe multe din opaiţele aflate în patrimoniul muzeului turdean. Acelaşi element de decor al discului îl întâlnim şi pe opaiţe din castrele de la Bologa, Buciumi, la Apulum şi Sarmizegetusa.

Opaiţul nr. 120 apare în inventar cu următoarea descriere: „opaiţ de lut cu cinci arzătoare, ornamentat în relief, puţin spart, Valea Sândului, piesă frumoasă, 9,2 cm". În jurnalul din 1906, Téglás îl desenează, îi dă detaliul de ornament şi dimensiunile: L - 9,2 cm, D – 7,6 cm, H – 7 cm, precizând că unul asemănător este la Fekete Ferencz. Acestea sunt datele pe care ni le furnizează cele două documente. Acest opaiţ îl regăsim şi în fotografia cu piesele colecţiei aflată în posesia Muzeului de Istorie Turda (*Pl. I*). Conform desenului, este un opaiţ cu cinci arzătoare, cu rezervorul de formă patrulateră, pereţii fiind uşor oblici. Discul opaiţului este delimitat de bordură printr-o nervură în formă de brâu răsucit. Pe disc sunt şase orificii dispuse pe margini şi în centru, cu rol de alimentare. Decorul constă dintr-un brâu răsucit dispus pe lungimea discului şi un motiv în formă de U cu colţurile evazate, care încadrează orificiile de alimentare centrale. Opaiţul are toarta în formă de frunză, cu marginile conturate şi nervura centrală tot în formă de brâu răsucit. Ea împarte frunza în doi lobi. Nu credem că avea ştampilă sau alte ornamente pe bază, aşa cum au opaiţele de la Sarmizegetusa, căci spiritul de observaţie al colecţionarului este bine cunoscut. Pe aceeaşi filă din jurnalul din 1906, sus, este desenat opaiţul, iar în partea ei stângă, jos, detaliul ornamentului de pe disc (*Fig. 6/2*).

Deşi nu făcea parte din colecţia de care ne ocupăm, ne vom opri acum asupra unui opaiţ, de acelaşi tip, descoperit tot la Potaissa şi aflat, aşa cum consemnează Téglás, în posesia lui Fekete Ferencz, director de bancă. Desenul şi relaţii despre el le aflăm din jurnalul din 1910/1911. Este un opaiţ de culoare roşie-gălbuie, fără angobă. Are aceeaşi formă ca şi cel descris anterior, tot cu cinci arzătoare, din care unul este plin. De această dată însă nu există bordura cu care suntem obişnuiţi la opaiţe. Suprafaţa superioară este mărginită de acelaşi brâu răsucit, desenat şi în partea stângă a opaiţului, iar în colţuri sunt patru mici motive florale. Discul este decorat cu doi vulturi cu aripile desfăcute şi capetele întoarse spre *lunula*, situată în centrul discului. Toarta, în formă de palmetă, are nervura centrală în formă de brâu răsucit, iar lobii frunzei sunt marcaţi de această dată. Vulturul este un element decorativ comun şi altor opaiţe ce constituie obiectul studiului de faţă, în timp ce *lunula* este prezentă doar în acest caz. Şi ca dimensiuni cele două piese sunt apropiate (*Fig. 6/1a-b*).

Opaiţe de acest tip au fost descoperite la Sarmizegetusa, dar cu suprafaţa discului împărţită în registre şi altfel ornamentată. Doar *lunula* este întâlnită pe unele dintre ele. Specificul centrului de olărie de la Sarmizegetusa şi-a pus amprenta asupra lor. Printr-o fericită întâmplare, am ajuns în posesia unui desen pe care se află menţiunea „Turda – Muzeu Institut" (*Fig. 6/1b*). Apoi, organizarea expoziţiei „Capodopere de artă romană în Dacia" ne-a adus în muzeu fotografia acestei piese. Cu această ocazie am constatat că este vorba despre exemplarul al cărui desen îl avem. Opaiţul se găseşte acum în proprietatea Muzeului Naţional de Istorie al Transilvaniei (*Pl. II, 2*). Iată că destinul a făcut ca el să poată fi admirat în vitrinele expoziţiilor, iar piesele acestei valoroase colecţii turdene a lui Téglás să se fi pierdut. Deocamdată, sunt singurele opaiţe de acest tip pe care le cunoaştem, exemplare foarte frumoase provenind de la Potaissa.

Opaiţe asemănătoare s-au descoperit şi la Apulum şi Tibiscum, aici, în *principia* castrului mare, fiind găsit un fragment de opaiţ de acest tip, datat în secolul II. În Pannonia sunt de asemenea cunoscute aceste opaiţe; ele aparţin tipului IX, comparaţia referindu-se la forma opaiţului, numărul de ciocuri şi toarta sub formă de frunză, într-un caz discul

fiind împărţit în două registre, în altele este simplu, nedecorat, ori mărginit de un brâu în relief şi o mască în centru, încadrată de orificiile de alimentare.

Nu este prima dată când Téglás ne prezintă analogii pentru diferite categorii de obiecte aflate în colecţia sa, cu piese descoperite tot la Turda, dar care aveau alt proprietar. Este şi cazul unui antefix, pe care, la fel, îl desenează. Aceluiaşi tip de opaiţe fără canal de care ne-am ocupat până acum îi aparţine şi opaiţul nr. 121. El are discul concav, cu două orificii pentru alimentare, ciocul oval, uşor alungit şi toartă discoidală supraînălţată, rotunjită la spatele opaiţului (*Fig. 7/4*).

Ultima categorie de opaiţe din colecţia Téglás este cea a opaiţelor de formă deosebită. Aşa este opaiţul nr. 123, cu rezervorul alungit, ciocul fiind încorporat în bazin, cum se cunoaşte la opaiţele târzii. Bordura, decorată cu un brâu în zig-zag, este separată de discul oval printr-un brâu reliefat. Opaiţul are toartă discoidală (*Fig. 8/3*). O posibilă analogie este opaiţul descoperit în castru (inv. 11546), ca formă, bordură decorată cu linii incizate, toartă discoidală şi înălţime.

O formă asemănătoare are şi un opaiţ aflat în Muzeul din Braşov, care este datat în sec. V-VI, iar O. Toropu spune că în aceste secole opaiţele sunt piriforme şi „majoritatea au discul unit cu orificiul pentru fitil printr-un canal", ca şi în cazul nostru. La Durostorum, aceste opaiţe sunt încadrate în tipul XI şi au drept caracteristici bordura lată, uneori decorată şi cu discul mic legat de orificiul de ardere printr-un canal, ele fiind datate în sec. V-VI. Opaiţul din colecţia Téglás are această formă alungită, dar discul încă nu este aşa de mic şi nici opaiţul nu are o formă înaltă. O piesă analoagă a publicat T. Szentléleky şi o datează la sfârşitul sec. III.

Opaiţele descoperite în Slovenia, având aceeaşi formă, toartă discoidală, canal deschis şi bordură decorată, sunt datate în sec. IV sau în sec. IV-V. Cele de la Cartagena, încadrate în tipul XII, care au caracteristicile prezentate mai sus, cu sublinierea că toarta discoidală este neperforată, sunt datate la sfârşitul sec. III şi începutul sec. IV, iar Fr. Miltner le datează şi el la începutul sec. IV. H. Menzel le cuprinde în grupa opaiţelor bizantine şi le datează în sec. V-VI, D.M. Bailey le datează în prima jumătate a sec. V, iar cel de la Sofia este datat din sec. V până la începutul sec. VII.

Opaiţul nr. 992 are o formă alungită şi se păstrează fragmentar. Era, probabil, din pastă cenuşie, căci pe el se mai observă urme de angobă neagră. Avea discul incizat, astfel că dădea impresia unei flori. Conform dimensiunilor, este inclus între opaiţele mari. Avea toartă inelară (*Fig. 8/1*).

Opaiţul ce se găseşte în inventar la nr. 295 (*Fig. 8/5*) are rezervorul foarte bombat şi plat şi orificiu central de alimentare larg. Ciocul lipseşte. În cazul acestui exemplar, avem precizarea că este din pastă cenuşie. Un opaiţ asemănător, tot din pastă cenuşie zgrunţuroasă, a fost descoperit în castru în cazarma cohortei *miliaria*. La numărul 126 (225 jur.) este un opaiţ a cărui identitate a fost stabilită de noi pe baza descrierii „opaiţ mare", cum figurează în inventar (*Fig.8/4*). Este fără cioc şi, la fel ca şi cel descris anterior, este lucrat la roată. Îl regăsim şi în fotografia din 1905 (*Pl. II, 1*). Pentru cele două opaiţe lucrate la roată, posibile analogii avem între descoperirile de la Tibiscum, datate în sec. III-IV. Opaiţul 295 are ca analogie o descoperire din Pannonia, dar fără a putea fi datată, şi la Klagenfurt. Pentru opaiţul nr. 126 avem ca analogie tipul XIII/c Loeschcke, opaiţe tip creuzet, pe care le datează în sec. II-III şi le consideră produse singulare.

La numărul 134 din inventar figurează un opaiţ de lut, rotund. Se spune că a fost găsit în Valea Sândului, în via lui Miklós S., într-un mormânt. Pe o filă din jurnalul din 1913/II, am găsit desenate mai multe obiecte descoperite în via lui Miklós Sándor, printre care o statuetă de teracotă a lui Venus, materiale de construcţie, vase şi opaiţe. Şi, cum statueta este inventariată în apropierea opaiţului rotund, am identificat unul din opaiţele descoperite cu acesta. El este din ceramică neagră şi aproximativ de aceeaşi formă ca şi cele două prezentate mai înainte (*Fig. 8/8*). Din păcate, desenul este foarte mic şi nici nu avem nici o dimensiune pentru el, în schimb, se poate observa cu uşurinţă în fotografia din 1905 (*Pl. II, 1*). După cum se poate vedea, celor trei opaiţe le lipseşte ciocul. Aşa cum se cunoaşte, el se fixa de corpul opaiţului, după ce acesta era perforat, şi apoi se modela. De aceea, era fragil şi, astăzi, pe opaiţe putându-se observa numai urma lui. Tot din desen presupunem că doar opaiţul nr. 134 avea toartă. Forma acestui exemplar, existenţa torţii şi culoarea îl apropie mai mult de un opaiţ descoperit în castrul de la Potaissa.

Pentru aceste trei opaiţe care au forme deosebite este mai greu de stabilit analogii, căci nu avem date dimensiunile pentru două dintre ele, iar al treilea, nr. 126, poate fi considerat opaiţ tip creuzet, dar poate fi şi căniţă folosită pentru umplerea opaiţelor. Un exemplar cu această destinaţie a fost semnalat mai demult de Loeschcke. La Sarmizegetusa se cunoaşte un singur opaiţ de tip creuzet datat la sfârşitul sec. II şi începutul sec. III, fiind puţin răspândit în Dacia, iar din castrul de la Buciumi am putea cuprinde două piese. Dificultatea stabilirii unor analogii ţine şi de faptul că aceste opaiţe sunt lucrate la roată şi deci şansa de a găsi opaiţe identice scade. Cu totul alta este situaţia când se folosesc sau se împrumută tipare, pentru că modificările la tiparul iniţial sunt totuşi mai mici şi nesemnificative.

Sub numărul 666 în inventarul colecţiei figurează un opaiţ „după model egiptean". El are rezervorul rotund, discul şi bordura plate, toartă discoidală supraînălţată (*Fig. 8/2*).

Aşa cum s-a văzut până acum, în colecţia Téglás figurează o serie de opaiţe care beneficiază de o ilustrare cât se poate de fidelă, altele însă sunt doar amintite textual în inventarul publicat. Pe acestea le găsim sub următoarele numere de inventar: 124, 127, 128, 130, 131, 132, 533, 579, 677, 678, 980.

În jurnale am găsit desenate şi opaiţe care nu au putut fi identificate în inventar, cel puţin deocamdată. În lipsa altor informaţii, ne limităm la semnalarea lor. Acestea sunt piesele cu numerele 223, 224 în jurnal (*Fig. 7/5, 6*), vizibile şi în fotografia colecţiei Téglás din 1905 (*Pl. II, 1*). Sunt opaiţe păstrate fragmentar, care nu pot fi încadrate într-un anumit tip sau, dacă le-am cuprins, aceasta s-a făcut cu rezerve. Numărul 231 jur. este un opaiţ întreg, mic şi cu toartă discoidală (*Fig. 7/2*). În lipsa unui desen al părţii superioare nu ne putem da seama ce tip era. Nici fotografia din 1905 nu ne oferă alte detalii (*Pl. II, 1*). Toate aceste opaiţe au fost descoperite în decembrie 1904, pe culmea V. Sândului, conform jurnalului din 1904. În jurnalul din 1906, sub numărul 338, este desenat un opaiţ cu canal deschis, descoperit pe Dealul Zânelor (*Fig. 3/1*). Lor li se adaugă opaiţul nr. 33 din catalog, a cărui formă, după desenul de care dispunem, este mai greu de cuprins într-o tipologie. Am făcut această prezentare cu gândul să oferim celor interesaţi un util instrument de lucru.

Răsfoind jurnalele lui Téglás, am găsit desenate şi opaiţe care au fost descoperite la Potaissa sau în împrejurimi şi pe care Téglás le-a văzut, dar cărora numai uneori li se precizează proprietarul. Deşi n-au făcut parte din colecţia de care ne-am ocupat, am considerat util să le prezentăm şi pe acestea, ca o completare a opaiţelor descoperite în anii 1902-1913 la Turda şi împrejurimi. Descrierea o vom face tot după criterii tipologice, începînd cu opaiţele cu canal deschis.

În jurnalul din 1912/III, am găsit desenul unui opaiţ ce are discul decorat cu o acvilă cu aripile desfăcute, sub aripi fiind orificiile de alimentare. Bordura este decorată cu doi butoni, iar toarta era probabil discoidală. Opaiţul a fost descoperit în hotarul comunei Mihai Viteazul (*Fig. 9/5*). În 1902, la construirea clădirii prefecturii, alături de un vas mic, de o monedă de la Iulia Mammaea, de elemente de pavaj, s-a găsit şi un opaiţ. El are bordura decorată cu linii incizate şi butoni, cum se observă din desenul aflat în jurnalul din 1902/1903, şi a fost, ne spune Téglás, reţinut pentru muzeu (*Fig. 9/2*). Din acelaşi tip face parte şi un alt exemplar, al cărui arzător este rupt, desenat în jurnalul din 1913, fără a fi menţionat locul descoperirii (*Fig. 9/1*). Un opaiţ mic şi o monedă au fost descoperite în Cheile Turzii, monedă însă ilizibilă (*Fig. 9/6*). Un fragment de opaiţ *trilychnis*, din care se păstrează parţial ciocurile, a fost găsit pe culmea V. Sândului în 1904, fiind identificat şi în fotografia din 1905 (*Fig. 9/4* şi *Pl. II/1*).

O formă deosebită faţă de opaiţele de la Potaissa are opaiţul desenat în jurnalul din 1904. Are rezervor rotund, discul plat şi un singur cioc păstrat, celorlalte două li se mai vede doar urma. Toarta se pare că era discoidală (*Fig. 9/3*). El se aseamănă cu un exemplar descoperit în castrul de la Râşnov. La Potaissa asemenea opaiţe nu mai cunoaştem.

Colecţia cuprindea toate categoriile de piese care ţin de sistemul de iluminat, lucrate din bronz, fier şi ceramică. Unele din piesele prezentate sunt unicate între descoperirile de la Potaissa asupra cărora avem cunoştinţă. Este cazul opaiţelor de bronz şi fier, al opaiţelor cu cinci şi şapte arzătoare, al opaiţelor târzii şi al celor lucrate la roată. Era firesc ca pentru opaiţele colecţiei să găsim analogii în primul rând printre piesele de la Potaissa. În acelaşi timp, s-au găsit exemplare apropiate ca formă şi decor printre cele provenind din aşezări şi castre ale provinciei, dar şi din alte provincii ale Imperiului Roman.

Téglás precizează întotdeauna locul de proveniență al pieselor din colecţie, doar în câteva cazuri spune, simplu: Turda. Uneori, face acest lucru chiar în inventar, însă jurnalele rămân baza documentării pentru toată colecţia. Opaiţele sunt fie donaţii din partea unor persoane, fie achiziţii-cumpărări de la proprietarii unor mici colecţii, ai terenului în care s-a făcut descoperirea sau chiar de la lucrătorii de la vie.

Urmărind locul de descoperire a opaiţelor din colecţia Téglás, se constată că sunt inseparabile două elemente: locul descoperirii şi data. Aşa, de exemplu, observăm că, în anul 1904, pe culmea Văii Sândului se întreprind lucrări de plantare a viţei-de-vie, prilej cu care, efectuându-se săpături adânci, au fost scoase la iveală multe materiale arheologice, nu numai opaiţe. În aceeaşi zonă a Văii Sândului se semnalează apoi descoperiri în anii 1906, 1909, 1910. Situaţia statistică întocmită pentru diferite zone indică foarte clar că cele mai multe descoperiri de opaiţe se concentrează în acest perimetru, care, o dovedesc şi opaiţele, a fost o zonă locuită. În jurnalul din 1911-1912, Téglás notează că în 1912, când s-a săpat în via lui Jakab Sándor, s-au găsit construcţii cu podea din cărămidă şi cuptor. Este clar că se referă la o construcţie cu hypocaust, descoperită pe panta de sud a Dealului Cetate.

O altă zonă este cea a Dealului Zânelor şi a pantelor lui, coborând cu descoperirile şi în vecinătate, – str. Aroneanu, Piaţa de Lemne, intersecţia Traian-Dragalina, Târgul de Vite –, perimetru în care se întindea oraşul roman, descoperirile de aici fiind semnalate între anii 1906-1912.

Doar două opaiţe provin din morminte, unul dintr-o vie din Valea Sândului şi altul dintr-un mormânt de pe Pordei. Acest opaiţ, nr. 121, a fost găsit lângă oase umane, alături de un vas. Atunci când îl descrie, Téglás comentează şi celelalte descoperiri, vase, monede de la Commodus şi Septimius Severus, şi dă planul mormintelor de pe Pordei. Momentul este folosit pentru a face consideraţii asupra acestor materiale arheologice şi a uneia din necropolele Potaissei. Tot pe Pordei s-a descoperit şi opaiţul nr. 787, de bronz, dar nu ni se dau amănunte. Ar fi interesant de urmărit proveniența diferitelor categorii de materiale arheologice de la Potaissa, abundenţa sau raritatea lor explicând evoluţia economică a aşezării, a ponderii diferitelor puncte topografice de pe cuprinsul ei.

Subliniam la început importanţa ilustraţiei - fotografii şi desene - pentru prezentarea opaiţelor colecţiei. Regretăm însă că doar de puţine ori desenele sunt însoţite de notaţii privind dimensiunile şi pasta din care sunt lucrate. Pentru foarte puţine se face menţiunea că sunt din pastă roşie, - inv. 281, 514 -, iar unul - inv. 125 - este acoperit de angobă roşie. Cel care i-a aparţinut lui Fekete este din pastă roşie-gălbuie, fără angobă. Opaiţul nr. 992 este din pastă cenuşie, am dedus noi, căci este acoperit cu „vopsea neagră". Opaiţul nr. 295 este din pastă cenuşie, iar nr. 134 din pastă neagră. În general, opaiţele lucrate la roată sunt din pastă cenuşie zgrunţuroasă. Acestea sunt toate informaţiile privind pasta din care au fost lucrate opaiţele din colecţia Téglás .

Tot în jurnale găsim notate (cu tuş negru) publicaţiile în care au fost făcute referiri la descoperirile arheologice din diferite zone. Pentru următoarele opaiţe - catalog 18, 8, 12, 13, 29, 33 - se fac trimiteri la publicaţii din anii 1901, 1904, 1910, deşi unele sunt amintite doar în treacăt.

Dat fiind faptul că sunt descoperiri întâmplătoare, de puţine ori piesele au fost însoţite de obiecte care ne-ar putea ajuta la datare. Comentând contextul arheologic în care au fost găsite, Téglás prezintă doar pentru trei opaiţe monedele apărute în acele descoperiri. Astfel, opaiţul nr. 121 s-a găsit cu monede de la Commodus şi Septimius Severus. Opaiţul nr. 514 a fost descoperit într-o grădină, iar în apropiere s-a găsit şi o monedă de argint de la Septimius Severus. Între descoperirile de la prefectură din anii 1902-1903, alături de opaiţ este şi o monedă de la Iulia Mammaea.

Ar fi necesară o parcurgere atentă a jurnalelor pentru a urmări nu numai monedele descoperite împreună cu opaiţele, ci şi fibulele şi alte categorii de materiale ajutătoare la încadrarea cronologică. Deci, singurul criteriu care ne rămâne este circulaţia unui anumit tip de opaiţ. Este firesc ca acestea să fie încadrate spre sfârşitul sec. II şi în sec. III, perioadă de prosperitate pentru Potaissa, când aceasta ajunge *municipium* şi apoi *colonia*. Sunt şi opaiţe care nu se încadrează aici şi asupra lor şi a particularităţilor tipurilor respective am discutat la timpul potrivit. Dar tot atât de firesc este să întâlnim la Potaissa diferite categorii de produse ajunse aici prin intermediul coloniştilor, înaintea aducerii Legiunii V

Macedonica, şi altele după plecarea acesteia din Dacia, căci viaţa aşezării a continuat. Iată că vin şi asemenea descoperiri să ne-o confirme.

Din această prezentare se remarcă bogăţia şi valoarea istorică, uneori şi artistică, a opaiţelor care au existat în această colecţie. De aici şi regretul risipirii şi pierderii pieselor componente, prea puţine din ele ajungând azi în Muzeul de Istorie Turda. Se impune o cercetare atentă a depozitelor muzeelor din Cluj şi Oradea, pentru a încerca depistarea pieselor achiziţionate de la Turda, în anii destrămării colecţiei şi ulterior, care ar fi putut face parte din ea. Importanţa arheologico-istorică este compensată prin varietatea tipurilor de opaiţe, ceea ce completează imaginea asupra a ceea ce a fost această colecţie de antichităţi şi ce au însemnat acei ani pentru achiziţionarea şi completarea cunoştinţelor despre Potaissa romană.

Prezentarea opaiţelor în catalog s-a făcut în funcţie de materialul din care sunt lucrate şi apoi tipologic. Catalogul cuprinde mai întâi piesele pentru care avem ilustraţie şi apoi le prezentăm pe celelalte, conform inventarului. Prezentarea tuturor se face în ordinea numerelor de inventar. Pentru descrierea fiecărei piese s-au folosit relatările din jurnale şi din inventar, iar în lipsa acestora ne-au stat la bază desenele. Când s-a făcut precizarea că o anumită piesă este în colecţie, aceasta înseamnă că este în colecţia Téglás, deoarece sunt şi piese care au alţi proprietari. Pentru dimensiuni am folosit: L - lungime, D - diametru, H - înălţime, Df - diametrul fundului, iar celelalte prescurtări sunt: MAC - Muzeul Arheologic Cluj = Muzeul Naţional de Istorie a Transilvaniei, MTu - Muzeul de Istorie Turda, jur. - jurnal. La opaiţele al căror număr nu corespunde cu inventarul, am notat după număr menţiunea jur. Catalogul cuprinde: 1. opaiţe din colecţie desenate, 2. opaiţe din colecţie fără desene, 3. opaiţe din Potaissa şi împrejurimi.

Catalog

1. Opaiţ - bine păstrat, rezervor rotund, cu doi butoni laterali. Discul concav, mărginit de un brâu circular, cu deschidere largă, ce serveşte pentru alimentare. Ciocul, alungit, flancat de volute reliefate, are trei

orificii de aerisire, iar orificiul de ardere rotunjit. Toarta, în formă de frunză de arţar zimţată, cu nervură mediană şi cinci lobi perforaţi, se termină cu protuberanţe. Un lob rupt. Mânerul inelar sub frunză.

Bronz. L – cca 18 cm, D – 7,5 cm. Colecţie – inv. 156. Castru. Inedit. Pl. 3/1.

2. Opaiţ – bine păstrat, rezervor rotund, disc cu deschiderea largă înconjurată de un brâu în relief. Un inel îngroşat înconjoară opaiţul la limita dintre rezervor şi cioc, din el nu se observă decât capetele. Ciocul este încadrat de volute simple. Pe desen, Téglás a făcut, prin semnul X de pe cioc, menţiunea că trebuie corectat, e mai îngust decât l-a desenat el. Toartă în formă de floare de lotus cu pistilul central marcat şi petalele din partea superioară deteriorate. Două petale sunt perforate. Mânerul inelar situat în spatele florii.

Bronz. L totală – 14 cm, L opaiţ – 10 cm, D ext. – 4 cm, D int. – 2,7 cm. Colecţie – inv. 787. Găsit de Burian István, lucrător la vie, pe Dealul Parde în 1909. Cumpărat în 9 dec. 1911 de Téglás. Jurnal 1911/1912. Inedit. *Fig. 1/1.*

3. Opaiţ fragmentar. Se păstrează o parte din rezervorul plat. Toarta, curbată deasupra rezervorului, are formă de cruce. Se păstrează şi cârligul cu care se suspenda. În jurnal se menţionează că în cursul verii s-au mai găsit trei fragmente asemănătoare cu opaiţul.

Fier. Colecţie – inv. 750. Panta de est a Dealului Cetăţii. Jurnal 1911/II. Inedit. *Fig. 1/2.*

4. Opaiţ fragmentar. Se păstrează doar partea inferioară a opaiţului şi, aşa cum se observă, şi ea a fost spartă. Pe fundul rezervorului ştampila FORTIS, încadrată de două cercuri concentrice.

Ceramică. Colecţie – inv. 122. Panta de sud a Dealului Cetăţii sau Valea Sândului, cum e în jurnal. Descoperit în 1906. Jurnal 1906. Inedit. *Fig. 2/3.*

5. Opaiţ *trilychnis*. Îi lipseşte toarta. Opaiţ cu canal deschis, discul decorat cu o rozetă cu petale stilizate. Bordura decorată cu linii în relief. Orificii de aerisire pe canal. Pe fundul opaiţului, sigla M.

Ceramică. Colecţie – inv. 665. Panta de est a Dealului Cetăţii. Jurnal 1910/11. Inedit. *Fig. 2/4.*

6. Opaiţ – bine păstrat. Opaiţ cu canal deschis, rezervor uşor alungit, cioc oval, orificiu de ventilaţie pe canal. Bordura cu doi butoni, discul concav, cu orificiu de alimentare.

Ceramică. L – 9 cm. Colecţie – inv. 732. Târgul de vite – iunie 1911. Jurnal 1911/II. Aici, Téglás spune că la Bathyaneum erau opaiţe ştampilate cu numele lui APRIO F, ARMENI, SEXTVS, ATIMETI, LVCIVS, în muzeul din Alba-Iulia se găseau opaiţe aparţinând lui FORTIS, VIBIVS, FAOR, STROBILIS, CAMNIS, IANVA, C DESSI, PROBI, iar de la Turda în colecţia sa erau prezente următoarele ştampile: FORTIS, M, OCTAVI, OELI - el precizând că se găsesc în inventar, la nr. 122, 665, 677, 678, 732, iar în muzeul din Deva sunt prezenţi S, CRESCI, FORTIS, OCTAVI, FRONTO, OPTATI, AC. Inedit. *Fig. 2/2.*

7. Opaiţ. Discul este spart. Acelaşi tip ca acela de la nr. 6, bordura decorată cu o reţea de lini şi doi butoni. În jurnal se spune că pe fundul opaiţului este ştampila FORTIS.

Ceramică. L – 9 cm. Colecţie – inv. 769. Castru – octombrie 1911. Jurnal. Téglás spune că în Dacia este destul de răspândită, iar deja la Potaissa s-au găsit mai multe ştampile cu acest producător. Inedit. *Fig. 2/1.*

8. Opaiţ. În inventar este prezentat ca „un frumos opaiţ de lut", iar în jurnal se precizează că se păstrează doar partea superioară. Este tipul cu canal deschis, rezervor rotund, discul, cu orificiu de alimentare în centru, este mărginit de un brâu reliefat, bordura are trei butoni, ciocul este alungit, iar pe canal este orificiu de ventilaţie.

Ceramică. L – 8,2 cm, D – 5,4 cm, H – 2,8 cm. Colecţie – inv. 129. Valea Sândului – via lui Nagy Misi. Jurnal 1903. Pe fila din jurnal găsim trimitere la articolul publicat în *ArchÉrt*, 1904, 15 iunie. *Fig. 3/2.*

9. Opaiţ *bilychnis*. Lipsă unul din ciocuri şi discul. Opaiţ cu canal deschis, rezervor rotund, ciocul oval, alungit, cu orificiu de ventilaţie pe canal. Toarta în formă de frunză stilizată.

Ceramică. Colecţie – inv. 135. Culmea Văii Sândului – decembrie 1904. Jurnalul din 1904. Identificarea ne aparţine. În inventarul colecţiei nu era decât un singur opaiţ cu două arzătoare, iar numărul din jurnal pentru acest opaiţ este 232, ceea ce nu corespunde cu inventarul şi fotografia din 1905. De aceea, considerăm că numărul real era 135.

Probabil, colecţionarul a încercat să renumeroteze nişte piese, dar fără a opera şi în inventar. Inedit. *Fig. 7/3.*

10. Opaiţ *trilychnis*. Bine păstrat, puţin deteriorat la toartă. Opaiţ cu canal deschis, rezervor rotund, discul concav, cu orificiu de alimentare, ciocurile alungite, cu orificii mari pentru inserţia fitilului, 3 orificii de ventilaţie pe canale, toartă în formă de frunză stilizată.

Ceramică. Colecţie – jur. 230. Culmea Văii Sândului – decembrie 1904. Jurnal 1904. Pentru acest opaiţ am dat doar numărul din jurnal, 230, căci în inventarul colecţiei nu este prins. Este curios acest lucru, deoarece în jurnalul unde este desenat nu se menţionează că ar fi aparţinut altei persoane; de altfel, îl găsim şi în alte două fotografii cu piese din colecţia Téglás, una datată 1905. Aşa încât am considerat firesc să-l cuprindem în catalog. Inedit. *Fig. 7/1.*

11. Opaiţ. Bine păstrat, rezervor rotund, cioc oval alungit, bordură decorată cu trei butoni, discul cu o gaură de alimentare. Opaiţ cu canal deschis.

Ceramică roşie. Colecţie – inv. 281. Din grădina de la intersecţia str. Traian cu str. Dragalina - martie 1909. Conform jurnalului, a fost cumpărat. Jurnal 1909. Inedit. *Fig. 8/6.*

12. Opaiţ. Bine păstrat. Conform desenului, se pare că şi acesta este tot tipul cu canal deschis. Are doi butoni pe bordură şi toartă discoidală, de aceea în inventar figurează ca „opaiţ de lut cu toartă mică".

Ceramică. L - 9 cm. Colecţie – inv. 302. Panta Dealului Zânelor în 1908. Jurnal 1908/I. Deşi nu are număr stabilit de Téglás, iar în inventar figurează cu alt loc de descoperire, noi am considerat că are nr. 302, fiindcă este desenat pe aceeaşi filă cu 303, iar în inventar urmează unul după altul. Inedit. *Fig. 3/3.*

13. Opaiţ. Păstrat în întregime. Este un opaiţ mic cu canal deschis şi trei butoni pe bordură.

Ceramică. L – 7 cm. Colecţie – inv. 303. Panta de sud a Dealului Zânelor, 1908 – găsit în mormânt roman. Jurnal 1908/I. Pe marginea filei se face trimitere la *ArchÉrt*, 1910, aprilie, pentru toate descoperirile de pe filă. *Fig. 3/4.*

14. Opaiţ fragmentar. Se păstrează parţial partea superioară a piesei. Toarta inelară cu trei caneluri. Bordura decorată cu o linie în zig-zag.

Discul concav are orificiu de alimentare. Era, probabil, un opaiţ *monolychnis* cu canal deschis.

Ceramică. Colecţie – inv. 667. Valea Sândului. Jurnal 1910/1911. Inedit. *Fig. 3/5.*

15. Opaiţ *trilychnis*. Bine păstrat. Are rezervorul rotund, discul concav, circular, cu orificiu pentru alimentare, ciocurile alungite, toarta în formă de frunză stilizată. Este de acelaşi tip cu cele prezentate până acum.

Ceramică. Colecţie – inv. 808. Panta de sud a Dealului Cetăţii (mijlocul Văii Sândului), ianuarie 1912. Jurnal 1911/12 – se spune că a fost descoperit în via lui Jakab Sándor. Inedit. *Fig. 3/6.*

16. Opaiţ cu cinci arzătoare. Păstrat în întregime, cu rezervor de formă patrulateră şi toartă în formă de frunză cu marginile conturate şi nervură centrală sub formă de şnur. Discul este delimitat de bordură printr-o nervură în formă de brâu răsucit. Este decorat cu un brâu răsucit dispus pe lungimea discului şi cu un motiv în formă de U cu colţurile evazate. Orificiile de alimentare sunt dispuse central şi apoi celelalte în colţurile discului. Un alt brâu răsucit se interpune între bordură şi arzătoare.

Ceramică. L – 9,2 cm, D – 7,6 cm, H – 3 cm. Colecţie – inv. 120. Panta Văii Sândului – str. Aroneanu. Jurnal 1906 – desenul este pe partea de sus a paginii, iar în partea de jos este dat detaliu de pe disc. Se spune că la Turda exista un exemplar asemănător la Fekete Francisc. În fotografia aflată la Muzeul de Istorie Turda îl regăsim. Inedit. *Fig. 6/2.*

17. Opaiţ cu cinci arzătoare. Bine conservat. Rezervor patrulater. Discul este înconjurat de bordură în formă de brâu răsucit. În colţurile opaiţului sunt mici motive florale. Discul decorat cu două acvile cu aripile desfăcute şi capetele întoarse spre centru, unde este o *lunula*. Toarta sub formă de palmetă, cu nervură centrală de la care pleacă lobii frunzei. Unul din arzătoare este plin.

Ceramică roşie-gălbuie fără angobă. Proprietar Fekete Francisc. Jurnal 1910/1. În prezent se află în Muzeul Naţional de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca. H. Daicoviciu, în *RömRum*, p. 274, G. 218. *Fig. 6/1a-b.*

18. Opaiţ. Piesă bine păstrată. Rezervor rotund, ciocul oval, alungit, discul concav cu două orificii de alimentare şi toartă discoidală supraînălţată, rotunjită la spatele opaiţului.

Ceramică. L – 8 cm. Colecţie – inv. 121. Pordei – 24 februarie, găsit în via lui Elkert József, între ruinele unei clădiri mici, lângă multe oase umane, împreună cu un vas. Jurnal 1906. Vezi *ArchÉrt*, 1910, aprilie. *Fig. 7/4.*

19. Opaiţ *trilychnis*. Bine păstrat, uşoară deterioare la disc. Rezervorul rotund, ciocurile scurte, în formă de inimă, decorate cu incizii radiale.Discul concav, decorat cu un vultur cu aripile desfăcute şi capul întors spre stânga. Sub aripi sunt orificiile de alimentare. Bordura este netedă, iar toarta sub formă de frunză este decorată cu spirale.

Ceramică cu angobă roşie. L – 8,2 cm, D – 7 cm, H torţii – 4 cm. Colecţie – inv. 125. Culmea Văii Sândului. Jurnal 1906. Inedit. *Fig. 4/1.*

20. Opaiţ *trilychnis*. Are toarta parţial deteriorată şi din această cauză nu se poate stabili cum era decorată, probabil era în formă de frunză stilizată. Opaiţ cu rezervor rotund, ciocurile scurte, discul cu orificiu de alimentare. Opaiţul are şi trei orificii de ventilaţie. Din desen nu reiese că acestea ar fi pe un canal, dar comparând această piesă cu cele din muzeul turdean, credem că aceste opaiţe fac trecerea spre opaiţele cu canal deschis.

Ceramică roşie. L – 9 cm. Colecţie – inv. 514. Dealul Cetate - str. Sindipatak, din grădină, 22 februarie 1910. Se spune că în apropiere s-a găsit o monedă de la Septimius Severus. Inedit. *Fig. 4/2.*

21. Opaiţ mic spart. Rezervor rotund. Parţial, discul şi ciocul lipsesc. Pe discul aproape plat se găsesc trei ornamente rotunde.

Ceramică. L – 7,5 cm (actuală 6,5 cm), H – 2,6 cm. Colecţie – inv. 694. Gura Văii Sândului, grădina Gegesi Árpád. Jurnal 1910/11. Inedit. *Fig. 5/3.*

22. Opaiţ mic, spart. Discul este spart, iar toarta lipseşte. Rezervorul rotund are un disc uşor concav fisurat.

Ceramică. L – 7,5 cm, D – 6,2 cm, H – 2 cm. Colecţie – inv. 695. Gura Văii Sândului, grădina Gegesi Arpád. Jurnal 1910/1911. Inedit. *Fig. 5/4.*

23. Opaiţ cu şapte arzătoare. Bine păstrat, doar toarta, care presupunem că era discoidală, e ruptă. Are rezervorul rotund, cu ciocurile

aproape înglobate în corp. Discul concav are în centru un orificiu de alimentare.

Ceramică. Colecţie – inv. 887. Dealul Zâna Mică, martie 1912. Jurnal 1911/1912 – descoperit, împreună cu alte materiale, în via lui Incze. Inedit. *Fig. 5/1.*

24. Opaiţ. Bine păstrat. Rezervorul rotund, discul concav decorat cu o floare cu şase petale mari. În centru, orificiu de alimentare, iar în marginea discului, spre cioc, un orificiu de ventilaţie. Cioc mic rotund cu orificiu pentru inserţia fitilului. Toarta era inelară, trifidă.

Ceramică. Colecţie – inv. 1039. Turda. Jurnal 1913/I. Inedit. *Fig. 5/2.*

25. Opaiţ. Bine păstrat, figurează în inventar ca „un frumos opaiţ de lut". El are o formă piriformă, cu discul concav, deja micşorat şi unit cu orificiu de ardere printr-un canal. Un brâu marcat îl separă de bordura decorată cu o linie în zig-zag. Are toartă discoidală destul de înaltă.

Ceramică. L – 7,5 cm. Colecţie – inv. 123. Culmea Văii Sândului – Csorgomál – cumpărat de la lucrătorii secui care locuiau pe str. Cocoşului. Jurnal 1909. Inedit. *Fig. 8/3.*

26. Opaiţ „mai mare de lut" – este modul de prezentare a lui în inventar. Conform desenului, nu are cioc şi toartă. Are corpul bombat, cu orificiu de alimentare foarte larg, înălţat faţă de restul rezervorului.

Ceramică. Df – 5 cm, D – 12 cm, H – 6 cm. Colecţie – inv. 126 (225 jur.). Culmea Văii Sândului, decembrie 1904. Jurnal 1904. Inedit. *Fig. 8/4.*

27. Opaiţ cu ciocul şi toarta lipsă. Corpul este rotund, asemănător unei căniţe, cu deschiderea pentru alimentare mai mică şi nu atât de înaltă ca la precedentul.

Ceramică neagră. Colecţie – inv. 134. Valea Sândului, via lui Miklós Sándor. Jurnal 1913/II. Pe două pagini din jurnal sunt desenate statueta zeiţei Venus, materiale de construcţie, 2 opaiţe, un ulcior, o cheie şi un fragment de vas. Ele sunt însoţite de următoarele detalii: soţia lui Miklós Sándor i-a dat lui Téglás statueta, iar opaiţele şi vasele acesta le-a cumpărat de la lucrători. Pe baza acestei relatări, am identificat în opaiţul rotund pe cel de la nr. 134 din inventar. Din păcate, desenele celor două opaiţe sunt foarte mici, iar la opaiţul în discuţie nu se dă nici o dimensiune. Face trimitere la *ArchÉrt*, 1901, februarie. *Fig. 8/8.*

28. Opaiţ – îi lipseşte ciocul. Are corpul foarte bombat şi plat, cu orificiu de alimentare larg.

Ceramică cenuşie închisă. Colecţie – inv. 295. Piaţa de lemne, martie 1909. Jurnal 1909 – spune că l-a cumpărat. Inedit. *Fig. 8/5.*

29. Opaiţ. În inventarul colecţiei, la acest număr se spune: „opaiţ de lut de formă egipteană, puţin spart". Are rezervorul rotund, cu discul şi bordura plate, mai bine zis nu are bordură. Are două orificii pe disc. Toartă discoidală supraînălţată. Îi lipseşte ciocul.

Ceramică. Colecţie – inv. 666. Valea Sândului, 12 decembrie 1910. Inedit. *Fig. 8/2.*

30. Opaiţ mare fragmentar. Lipsesc, parţial, ciocul şi toarta. Rezervor alungit, discul concav decorat cu incizii, dispuse în jurul orificiului de alimentare asemeni unei flori. După restul torţii păstrate, deducem că era inelară.

Ceramică cu urme de angobă neagră. L – 10 cm. Colecţie – inv. 922. Str. Sindipatak, Jurnal 1913/I. Inedit. *Fig. 8/1.*

31. Fragment dintr-un opaiţ de lut cu patru arzătoare. Colecţie – inv. 124. Castru.

32. Opaiţ de lut, spart. Colecţie – inv. 127. Culmea Văii Sândului, dintr-un mormânt.

33. Opaiţ de lut, frumos. L – 7,2 cm. Colecţie – inv. 128. Valea Sândului.

34. Opaiţ de lut cu lipsuri. Colecţie – inv. 130. Furdulăşeni – din locuinţa descoperită aici.

35. Opaiţ de lut, fragmentar. Colecţie – inv. 131. Albia pârâului Sândului.

36. Opaiţ simplu. Colecţie – inv. 132. Albia pârâului Sândului.

37. Opaiţ frumos. Colecţie – inv. 133. Castru.

38. Opaiţ de lut de format mai mic, cu ştampila pe fund cu litere în relief OCTAVI. Colecţie – inv. 533. Castru, primit de la Antal Péter.

39. Opaiţ de lut întreg. Colecţie – inv. 579. Panta de est a Dealului Cetate.

40. Opaiţ de lut, pe fund ştampila OCTAVI. L – 7,8 cm. Colecţie – inv. 677. Dealul Zâna Mică.

41. Fragment de opaiţ de lut, pe fund cu ştampila OEL... fragmentară. Colecţie – inv. 678. Dealul Zâna Mică.

42. Opaiţ de lut cu ştampilă. Colecţie – inv. 980. Str. Aroneanu, nr. 10, în grădină. Inedit. *Fig. 2/5.*

43. Opaiţ de lut cu trei arzătoare. Colecţie – inv. 462. „Piatra Tăiată" – l-am cuprins aici socotind că „Piata Tăiată" e în hotarul com. Sânduleşti, aşa cum este socotit şi opaiţul nr. 125.

44. Opaiţ fragmentar. Se păstrează partea superioară a lui. Bordura netedă, discul concav cu patru orificii de alimentare. Toartă discoidală. Se observă urma ciocului.

Ceramică. Colecţie – nr. 233 jur. Culmea Văii Sândului – decembrie 1904. Îl recunoaştem şi în fotografia din 1905. Jurnal 1904. Inedit. *Fig. 7/6.*

45. Opaiţ fragmentar. Se păstrează partea posterioară a opaiţului. Toarta sub formă de frunză are nervura centrală subliniată, de la ea pleacă micii lobi ai frunzei. Discul concav, decorat cu o rozetă cu multe petale, avea în centru orificiul de alimentare.

Ceramică. Colecţie – nr. 224 jur. Culmea Văii Sândului - decembrie 1904. La fel, recunoscut în fotografia din 1905. Jurnal 1904. Inedit. *Fig. 7/5.*

46. Opaiţ. Rezervor alungit. Toartă discoidală. Orificiu de alimentare pe disc.

Ceramică roşie. L – 8 cm. Colecţie. Valea Sândului, via Miklós Sándor. Din acelaşi loc cu nr. 27. Nu ştim sub ce număr a fost în colecţie. Jurnal 1913/II. Vezi *ArchtÉrt*, 1901, februarie. *Fig. 8/7.*

47. Opaiţ mic – bine păstrat. Rezervor rotund înalt, bază circulară, toartă probabil discoidală.

Ceramică. Colecţie – nr. 231 jur. Culmea Văii Sândului – decembrie 1904. Recunoscut şi în fotografia din 1905. Jurnal 1904. Inedit. *Fig. 7/2.*

48. Opaiţ – discul spart. Rezervor rotund, cioc alungit cu orificiu de inserţie a fitilului. Bordura are trei butoni. Tip cu canal deschis.

Ceramică. L – 7 cm. Colecţie – nr. 338 jur. Panta de sud a Dealului Zânelor. Jurnal 1906. Se spune că s-au mai găsit atunci două fragmente de opaiţe. Vezi *ArchÉrt*, 1910, aprilie. *Fig. 3/1.*

49. Opaiţ. Rezervor rotund, cioc alungit, canal pe cioc şi orificiu de ventilaţie. Discul decorat cu o acvilă, sub aripile desfăcute orificiile de alimentare. Bordura are doi butoni. Toarta era discoidală.

Ceramică. Descoperit în hotarul com. Mihai Viteazul, locul „Lejaro", pe proprietatea lui Vass Andrei. Jurnal 1912/III. Inedit. *Fig. 9/5.*

50. Opaiţ frumos. Tipul cu canal deschis. Are bordura decorată cu doi butoni şi linii incizate. Vezi comentariul în text.

Ceramică. L – 9 cm, D – 6 cm. Prefectură. Jurnal 1902/1903. Vezi *ArchÉrt*, 1904, iunie. *Fig. 9/2.*

51. Opaiţ plat cu trei arzătoare. Rezervor rotund, discul plat, ciocul mic, situat la marginea rezervorului. Toartă discoidală.

Ceramică. Culmea Văii Sândului. Jurnal 1904. Inedit. *Fig. 9/3.*

52. Opaiţ mic. Tipul cu canal deschis, credem. Discul concav cu orificiu de alimentare, bordura nedecorată.

Ceramică. Cheile Turzii – găsit împreună cu o monedă de argint, sunt de la preotul unitarian Ekart din satul Cheia. Jurnal. Inedit. *Fig. 9/6.*

53. Fragment de opaiţ. Se păstrează parţial cele trei arzătoare.

Ceramică. Culmea Văii Sândului. Jurnal 1904. Identificat şi în fotografia din 1905. Inedit. *Fig. 9/4.*

54. Opaiţ - lipseşte parţial ciocul. Este tipul cu canal deschis, cu trei butoni pe bordură, discul concav, cu orificiu de alimentare.

Ceramică. Nu are număr în jurnal şi nu se cunoaşte locul descoperirii. Jurnal 1913/I. Inedit. *Fig. 9/1.*

Résumé

Les lampes de la Collection Téglás

Dans cette étude on s'est attardé sur une collection d'antiquités provenant de Turda et de ses alentours dont le propriétaire fut le réviseur scolaire Téglás István. Etabli à Turda en 1894, celui-ci allait suivre de façon systématique toutes les découvertes archéologiques de la zone respective jusqu'en 1915, année de sa mort. Il allait réunir dans sa collection plus de 1070 pièces romaines, sauf des monnaies. A coté des pièces en pierre, des inscriptions et des monuments sculpturaux en bronze et en fer, les pièces de céramique detiennent la plus grande importance. On inclut dans cette catégorie les statuettes, les jouets, les lampes, les *terra sigillata* et la céramique estampillée, la céramique d'usage courant et les matériaux de construction.

En comparant le nombre des pièces de la collection, on constate que le nombre des lampes (41) est infime, mais si on considère la diversité de celles-ci – du point de vue de la forme - type et du matériau dont elles sont réalisées – l'évaluation change.

On a considéré comme utile une telle présentation dans l'idée de rendre publiques certaines découvertes inédites jusqu'à présent. On s'est renseigné pour cette présentation de l'inventaire de la collection publié par Bajusz István et des journaux où Téglás avait noté et dessiné tout ce qu'il avait à dire sur une certaine pièce. Grâce à son talent en dessin on peut aujourd'hui présenter ces pièces. On a parfois beaucoup de détails concernant les diverses découvertes mais il arrive aussi de trouver seulement le dessin de la pièce sans autre information (les dimensions par exemple).

On a tenté tant qu'il fut possible d'identifier à l'aide des dessins et des photos les lampes de cette collection. Pour la plupart de celles-ci on a réussi mais il y a des cas òu on ne trouve dans le catalogue que les notations de l'inventaire à une certaine position. On trouve également (à la fin du catalogue) quelques lampes qui n'ont pas fait partie de la collection mais qui ont été découvertes elles-aussi à Turda et aux alentours et que le propriétaire avait dessinées. On a considéré comme important le fait de les mentionner à cette occasion pour compléter le catalogue avec de telles découvertes.

On l'a déjà dit: la collection comprenait 41 lampes, deux en bronze, une en fer et 38 en céramique. Les lampes en bronze font partie du type ornement à volutes et on peut constater qu'elles ont été particulières sous l'aspect artistique aussi. La lampe en fer (conservée fragmentée) s'ajoute à celle déjà bien connue de la collection Botár.

Pour ce qui est des 38 lampes en céramique, on conserve 8 lampes estampillées appartenant aux auteurs tels FORTIS, – inv. 122, 732, 769

–, OCTAVI, – inv. 533, 677 – , OEL, – inv. 678, ... M – inv. 665; au numéro 980, sous le titre „lampe à estampille", on a identifié IANVARIVS comme auteur. Elles complètent les noms des auteurs de lampes attestés à Potaissa, comme nombre et personnes.

La catégorie la plus nombreuse est celle des lampes sans estampille. On y a compris les lampes à canal ouvert qui font partie de celles déjà connues à Potaissa, ensuite des lampes à bec court en forme de coeur, quelques-unes d'elles ayant le disque décoré d'un aigle et l'anse en forme de feuille décorée en volutes (inv. 514). Toujours ici est conservée la lampe 887 avec sept becs – une pièce – unicité jusqu'à présent à Potaissa.

Une autre pièce particulière est celle qu'on trouve à la position 120 – lampe avec le réservoir en forme de quadrilatère, le disque décoré d'une ceinture en torsade, cinq becs et anse en forme de feuille. Comme analogie Téglás donne une pièce découverte toujours à Potaissa (catalogue 17) et qui avait appartenu à un autre collectionneur. Cette pièce este conservée aujourd'hui au Musée National d'Histoire de la Transylvanie.

Pour finir la présentation de cette collection, on s'est attardé sur les lampes de formes peu communes. C'est le cas de la lampe numéro 123 qui par sa forme allongée et le bec incorporé dans le bassin et le décor du bord appartient aux lampes tardives.

Il y en a encore trois réalisées à de la roue du potier – numéros 295, 126, et 134 – qui sous l'aspect de la forme et la pâte dont elles ont été réalisées, sont comprises dans la catégorie des lampes du type creuset. Pour quelques-unes on a des analogies entre les découvertes récentes faites dans le camp. Généralement on connaît peu de découvertes de ce type en Dacie. Ce qui est à remarquer c'est la variété et parfois la valeur artistique des lampes de la collection Téglás.

L'intention de cette présentation des lampes comprises dans l'ancienne collection est de compléter avec plus de données l'image du développement économique de Potaissa dont la preuve est justement cette catégorie de produits – les lampes.

Note

[1] Ana Cătinaș, în *ActaMN*, 32/I, 1995, p. 463-471.

[2] I. Bajusz, în *ActaMP*, IV, 1980, p. 367-394.

[3] Numerele din inventar sunt: 376, 377, 400, 407, 409, 437, 474, 488, 597, 598, 608, 622, 856, 1011, 1012, 1019 și provin din Cooc, Gligorești, Feldioara, Moldovenești, Mihai Viteazul, Lupșa, Micești, Borzești, Decea, Ciugudiul de Sus, Baia de Arieș, ultimele fiind de la Dunapentele.

[4] G. Téglás, în *MKÉrt*, 6, 1912, p. 203, nr. 28.

[5] R. Ardevan – A.A. Rusu, în *ActaMP*, III, 1979, p. 387-409.

[6] *Ibidem*, p. 388.

[7] Dorá Iványi, în *DissPann*, 2, 1935, tipul XXXI, pl. LIX, 7, nr. 4284. Este un opaiț cu următoarele dimensiuni: L – 15,5 cm, D – 6 cm, H – 4,3 cm. Are toarta prinsă de rezervor exact ca și în cazul nostru, pe cioc sunt trei orificii de aerisire, dar nu are și voluta de lângă orificiul de aerisire. Este un opaiț din Muzeul din Székesfehérvár.

[8] Z. Visy, *Intercisa – A római kori Dunaujváros*, 1977, p. 23, Fig. 22.

[9] I. Tóth, *A rómaiak Magyarországon*, Budapest, 1979, p. 113, Fig. 25.

[10] Vezi *ArchÉrt*, XVIII, 1898, p. 96, Fig. 1/3.

[11] S. Loeschcke, *Lampen aus Vindonissa*, Zürich, 1910, tipl XIX, pl. XXI, nr. 1054, același tip de opaiț, dar cu capetele de inel la marginea rezervorului și cu toarta în formă de semilună, datat în sec. I. Toarta în formă de frunză, prinsă nu cu toată baza de rezervor, ci, numai în porțiunea centrală, are un alt opaiț, nr. 1050, pl. XXI, dar care aparține tipului XV.

[12] G. Kuzmanov, *Antike Lampen*, Sofia, 1992, p. 51, nr. 414 ce aparține tipului XLVII, având aceeași formă, cu volute mari ce încadrează ciocul, toartă în formă de frunză cu protuberanță în vârf, inel ca mâner. Nu are deschiderea largă.

[13] T. Szentléleky, *Ancient Lamps*, Budapest, 1969, p. 142 sq., nr. 282. Opaițul de aici având fotografii atât ale discului, cât și ale bazei, se poate observa foarte bine inelul îngroșat, situat la limita dintre rezervor și cioc. Toarta curbată se termină printr-o frunză în formă de inimă, având în vârf o „perlă". Autorul spune că opaițele cu volute și orificiu de alimentare mare sunt tipice pentru primele două treimi ale sec. I.

[14] Edit Thomas, *Römische Villen in Pannonien*, Budapest, 1964, pl. XVII, care are, la fel, ciocul lung, mărginit de același tip de volută.

[15] G. Ulbert, în *Limesforschungen*, 9, 1969, p. 49, pl. 40, 9, pl. 57, 13. Este același tip de opaiț, dar are discul parțial spart și îi lipsește toarta.

[16] H. Menzel, *Antike Lampen im Römisch-Germanischen Zentral Museum zu Mainz*, Mainz, 1954, nr. 669, Fig. 89/3, are același tip de volută și inel care înconjoară bazinul, diferă decorul torții.

[17] R. Ardevan – A.A. Rusu, *op.cit.*, p. 404, pl. IV, nr. 1-2.

[18] Pentru unul din ele, vezi M. Bărbulescu, *Potaissa – Studiu monografic*, Turda, 1994, p. 138, pl. X/4. Şi acestea sunt tot opaiţe cu volute, dar de alt tip decât cele prezentate.

[19] *Ibidem*, pl. X/1-3.

[20] R. Ardevan – A.A. Rusu, *op.cit.*, p. 404.

[21] I. Bajusz, în *ActaMP*, XI, 1987, p. 169-174. Printre obiectele mărunte descoperite atunci se afla şi un opaiţ lung de 9,5 cm, conform jurnalului din 1910; M. Bărbulescu, *op.cit.*, p. 138, pl. X/1.

[22] D. Alicu, *Opaiţele romane. Die römischen Lampen. Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, Bucureşti, 1994, p. 62, tipul XVI.

[23] Cl. L. Băluţă, în *Sargetia*, XIV, 1979, p. 164-172.

[24] S. Loeschcke, *op.cit.*, pl. XXII, tipul XXIV A, B, C, Fig. 19, nr. 1068, cu mâner în formă de frunză, dincolo de care e cu toartă inelară, şi nr. 1069-1070 cu mâner în linie orizontală.

[25] R. Ardevan - A.A. Rusu, *op.cit.*, p. 403, pl. III, nr. 38.

[26] Fr. Miltner, în *JÖAI*, XXVI, 1930, col. 102, Fig. 42, nr. 120, tip XXIV = XXIV Loeschcke.

[27] H. Menzel, *op.cit.*, nr. 710, Fig. 97.

[28] Ana Cătinaş, în *Acta RCRF*, 33, 1996, p. 68, nr. 10-13, Fig. 3. Probabil că, dacă şi din celelalte opaiţe ştampilate se păstra doar baza rezervorului, am fi avut şansa să cunoaştem grafia şi pentru restul ştampilelor.

[29] Cl. L. Băluţă, în *Apulum*, IIII, 1961, p. 202, nota 5: *CIL*, III, 1634, 7d, 8076, 16e; M.J. Ackner – Fr. Müler, *Die römischen Inschriften in Dacien*, Wien, 1865, p. 148, nr. 693, 3; G. Téglás, în *HTRTÉ*, XIV, 1903-1904, p. 161; I. Téglás, în *ArchÉrt*, XXVIII, 1908, p. 272; opaiţ recent descoperit, inv. 921 (inv. nou 1013).

[30] N. Gostar, în *ArhMold*, I, 1961, p. 163 sqq: *CIL*, III, 1634, 7d, 8076, 16e; exemplar inedit în *MAC*, inv. 3834, lectura FO[rtis]?; exemplar inedit în MAC, inv. I 8042; exemplar inedit în MTu (MAC Muzeul Arheologic din Cluj, MTu – Muzeul din Turda).

[31] *CIL*, III, 1634, 7d = M.J. Ackner - Fr. Müler, *op.cit.*; CIL, III, 8076, 16e; opaiţ inedit în Mtu = opaiţ recent descoperit, inv. 921 (inv. nou 1013); exemplar inedit în MAC, inv. 3834, nu are ştampila FO, ci C DESSI.

[32] I.I. Russu, în *SCIV*, XIII, 1962, p. 467-471.

[33] Deci văzuse inventarul colecţiei la dna Visky Anna, fiica lui I. Téglás.

[34] Ana Cătinaş, în *Acta RCRF*, 33, 1996, p. 68, nr. 12-13.

[35] Gh. Popilian, în *Apulum*, IX, 1971, p. 636, Fig. 7/1.

[36] M. Bărbulescu, *op.cit.*, p. 115, Fig. 23/6; Ana Cătinaş, în *Acta RCRF*, 33, 1996, p. 67, nr. 7, Fig. 2.

[37] Doina Benea, în *Dacia*, XXXIV, 1990, p. 157, nr. 31, Fig. 4.

[38] N. Gudea, în *Apulum*, X, 1972, p. 143, Fig. 17/7.

[39] E. Chirilă şi colab., *Castrul roman de la Buciumi*, Cluj, 1972, pl. XLIII, 3, pl. XLIV, 4.

[40] Cl. L. Băluţă, în *Apulum*, V, 1965, pl. I, 14; D. Alicu, *op.cit.*, pl. 5, 384.

[41] D. Alicu, *op.cit.*, p. 46 sqq, Fig. 3, 70.

[42] Desenul de-a fost pus la dipoziţie de dl Mihai Bărbulescu, căruia îi mulţumim şi cu această ocazie.

[43] Mulţumim dlui Constantin Pop pentru clişeul piesei şi dnei Ana Maria Szöke pentru informaţiile privitoare la acest opaiţ.

[44] Cl. L. Băluţă, în *Apulum*, V, 1965, pl. II, 5.

[45] Doina Benea, *op.cit.*, p. 157, nr. 30, Fig. 4.

[46] Dorá Iványi, *op.cit.*, nr. 821, pl. XXXII/2.

[47] *Ibidem*, nr. 860, pl. XXXII/7 şi nr. 830, pl. XXXIII/2; Z. Šubic, în *ArhVest*, 26, 1975, p. 85, pl. 5/18 – care datează aceste opaiţe în sec. II-III.

[48] Al. Oancea, în *Cumidava*, III, 1969, p. 602, Fig. 5/3.

[49] O. Toropu, *Romanitatea târzie şi strămânii în Dacia Traiană sud-carpatică*, Craiova, 1976, p. 71, Fig. 21/4.

[50] C. Muşeţeanu – D. Elefeterescu, în *Dacia*, XXVII, 1983, p. 116, nr. 75-76, Fig. 5.

[51] T. Szentléleky, *op.cit.*, p. 110, nr. 183.

[52] Irena Sivec-Rajterič, în *ArhVest*, 29, 1978, p. 398, pl. 1/2; France Leben – Z. Šubic, în *ArhVest*, 41, 1990, p. 335, pl. 16/275.

[53] N. Osmuk, în *ArhVest*, 29, 1978, p. 467, 1.

[54] J. Deneauve, *Lampes de Carthage*, Paris, 1969, p. 224, nr. 1135, pl. CII.

[55] Fr. Miltner, în *JÖAI*, XXIV, 1929, col. 167, Fig. 70.

[56] H. Menzel, *op.cit.*, nr. 644, Fig. 81/2. Este opaiţul pe care-l găsim mai apropiat de al nostru, cu bordura decorată cu linii radiale, canal pe cioc, toartă discoidală, formă piriformă.

[57] D.M. Bailey, *A Catalogue of the Lamps in the British Museum*, 2, London, 1980, p. 384, tip S, nr. Q 1434, pl. 88.

[58] G. Kuzmanov, *op.cit.*, Sofia, 1992, p. 44, nr. 322, tip XXXVIII, piesă apropiată ca formă, bordură decorată, toartă discoidală, canal. Are următoarele dimensiuni: L – 10,5 cm, D – 6,5 cm, H – 3,7 cm.

[59] Doina Benea, *op.cit.*, p. 151, nr. 120, Fig. 20.

[60] Dorá Iványi, *op.cit.*, p. 294, nr. 4210, tipul XXII, pl. LVII/6.

[61] Fr. Miltner, în *JÖAI*, XXVI, 1930, col. 102 sqq, nr. 125, Fig. 41. dreapta care este tot din pastă cenuşie.

[62] S. Loeschcke, *op.cit.*, p. 305, nr. 1041, pl. XX.

[63] *Ibidem*, p. 466, nr. 1092, Fig. 42.

[64] D. Alicu, *op.cit.*, p. 67, tipul XXVIII, nr. 1077, Fig. 9.

[65] E. Chirilă şi colab., *op.cit.*, pl. XLI/2-3.

[66] Al. Oancea, *op.cit.*, p. 601, Fig. 4/3.

Lista ilustraţiilor

Pl. I. Obiecte din colecţia Téglás - detaliu, foto Muzeul de Istorie Turda

Pl. II. 1. Opaiţe din colecţia Téglás - foto 1905, din arhiva colecţionarului; 2. Opaiţ - Muzeul Naţional de Istorie a Transilvaniei, Cluj

Pl. III. 1. Opaiţ bronz; 2. Colecţia Botár: a - ansamblu; b - detaliu

Fig. 1. 1. Opaiţ bronz; 2. Opaiţ fier

Fig. 2. Opaiţe ştampilate

Fig. 3. Opaiţe - tip I

Fig. 4. Opaiţe - tip II

Fig. 5. Opaiţe - tip II

Fig. 6. Opaiţe - tip II

Fig. 7. Opaiţe - tip I-III

Fig. 8. Opaiţe - tip III, deosebite

Fig. 9. Opaiţe din Turda şi împrejurimi

Pl. IV. Descoperiri de opaiţe pe teritoriul Turzii (după M. Bărbulescu, *Potaissa. Studiu monografic*, Turda, 1994, fig. 8)

Liste des illustrations

Pl. I. Objets de la collection Téglás - detail, photo Musée d'Histoire de Turda

Pl. II. 1. Lampes de la collection Téglás - photo 1905 des archives du collectionneur; 2. Lampe - Musée National d'Histoire de la Transylvanie Cluj

Pl. III. 1. Lampe en bronze; 2. Collection Botár: a - ensemble; b - détail

Fig. 1. 1. Lampe en bronze; 2. Lampe en fer

Fig. 2. Lampes estampillées

Fig. 3. Lampes - type I

Fig. 4. Lampes - type II

Fig. 5. Lampes - type II

Fig. 6. Lampes - type II

Fig. 7. Lampes - type I-III

Fig. 8. Lampes - type III, particulières

Fig. 9. Lampes de Turda et des alentours

Pl. IV. Découvertes de lampes dans le territoire de Turda (d'après M. Bărbulescu, *Potaissa. Studiu monografic*, Turda, 1994, fig. 8)

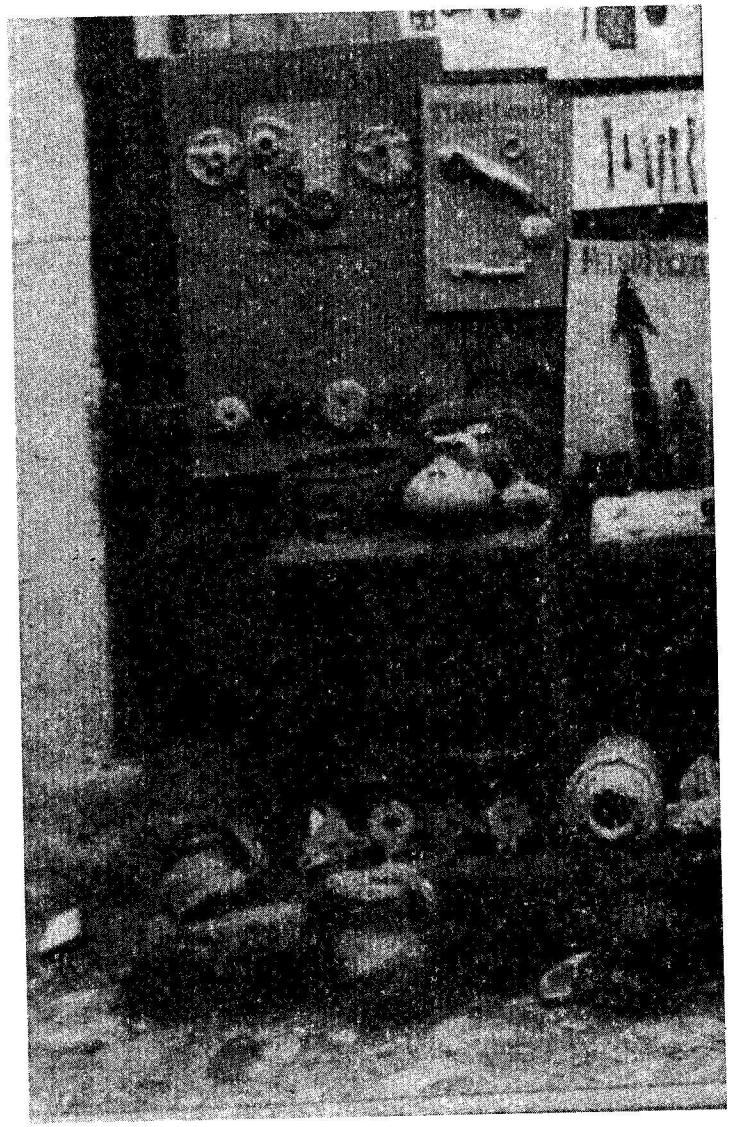

Pl. I

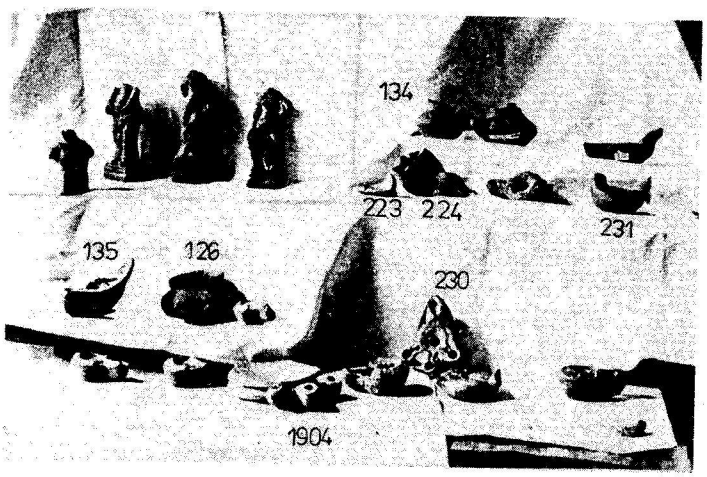

Pl. II

1

2

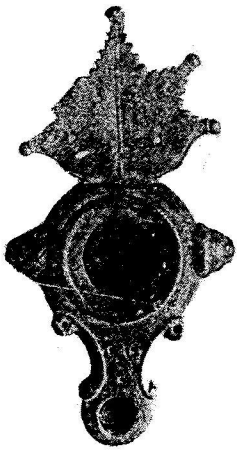

1

2a

2b

Pl. III

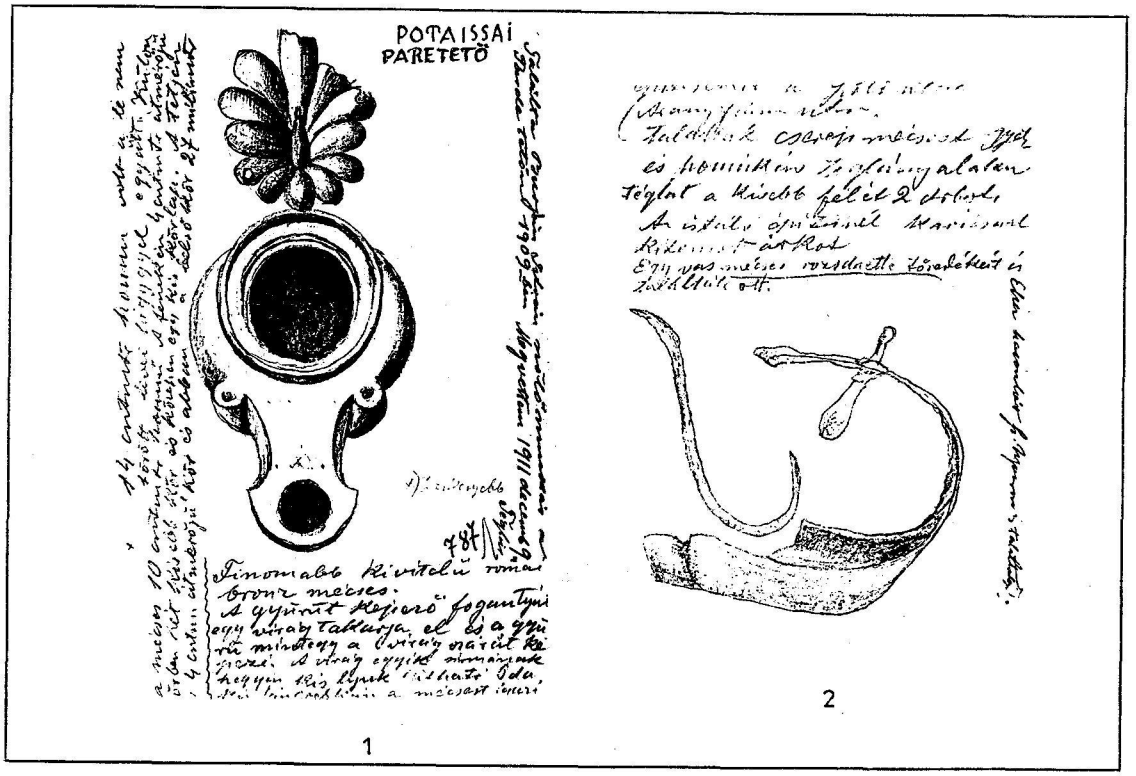
POTAISSAI
PARETETŐ
1
2

Fig. 1

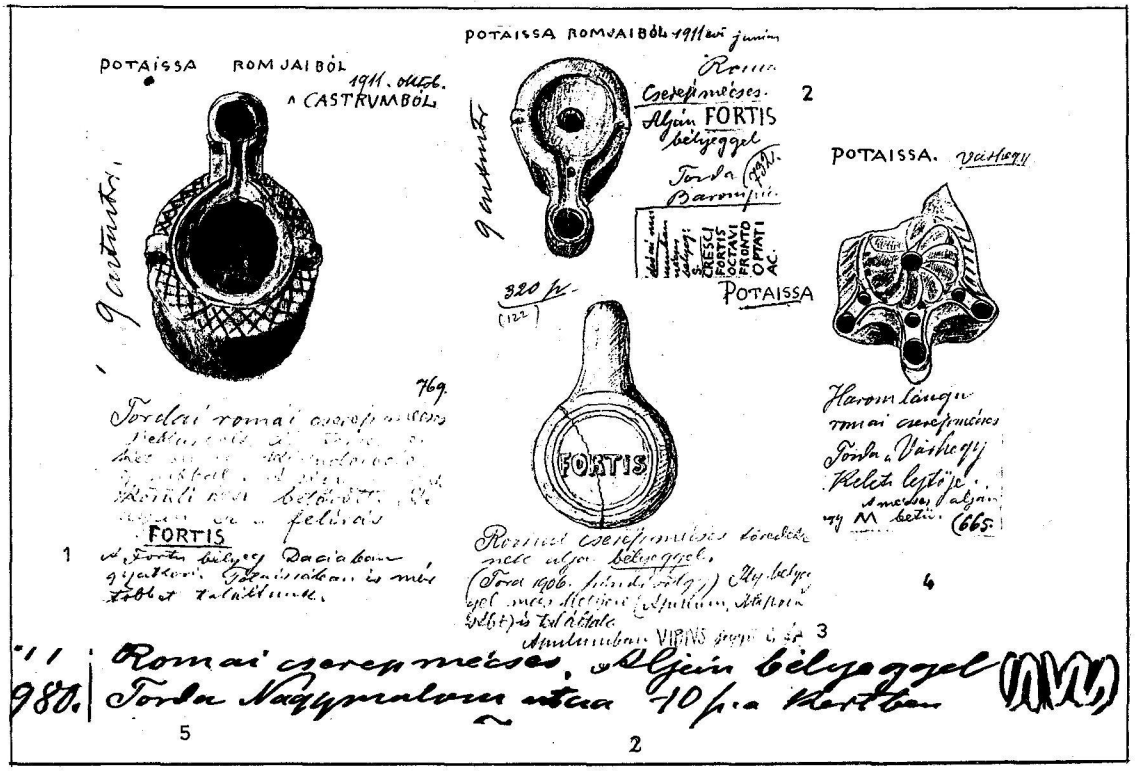
POTAISSA ROMJAIBÓL 1911. OKTÓB. A CASTRUMBÓL
POTAISSA ROMJAIBÓL 1911-ben június
POTAISSA.
FORTIS
FORTIS
1
2
3
4
5

Fig. 2

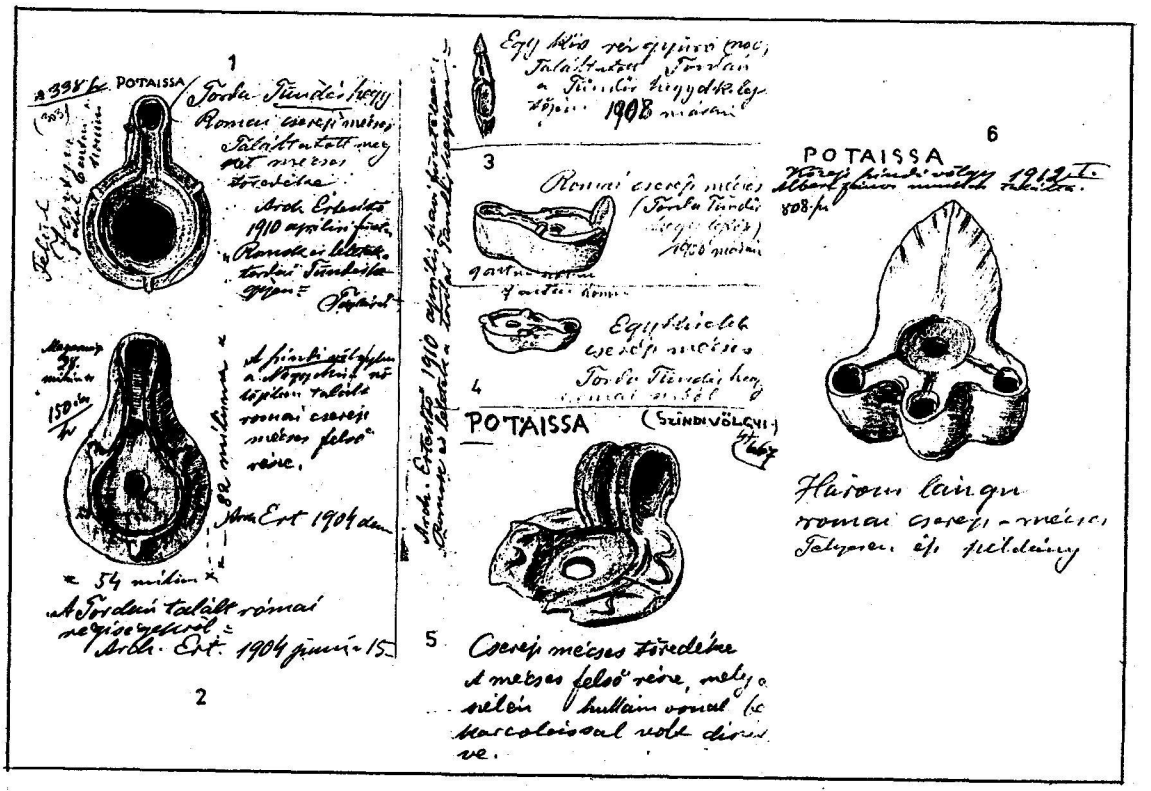
1
POTAISSA
2
3
4
POTAISSA
5
6
POTAISSA

Fig. 3

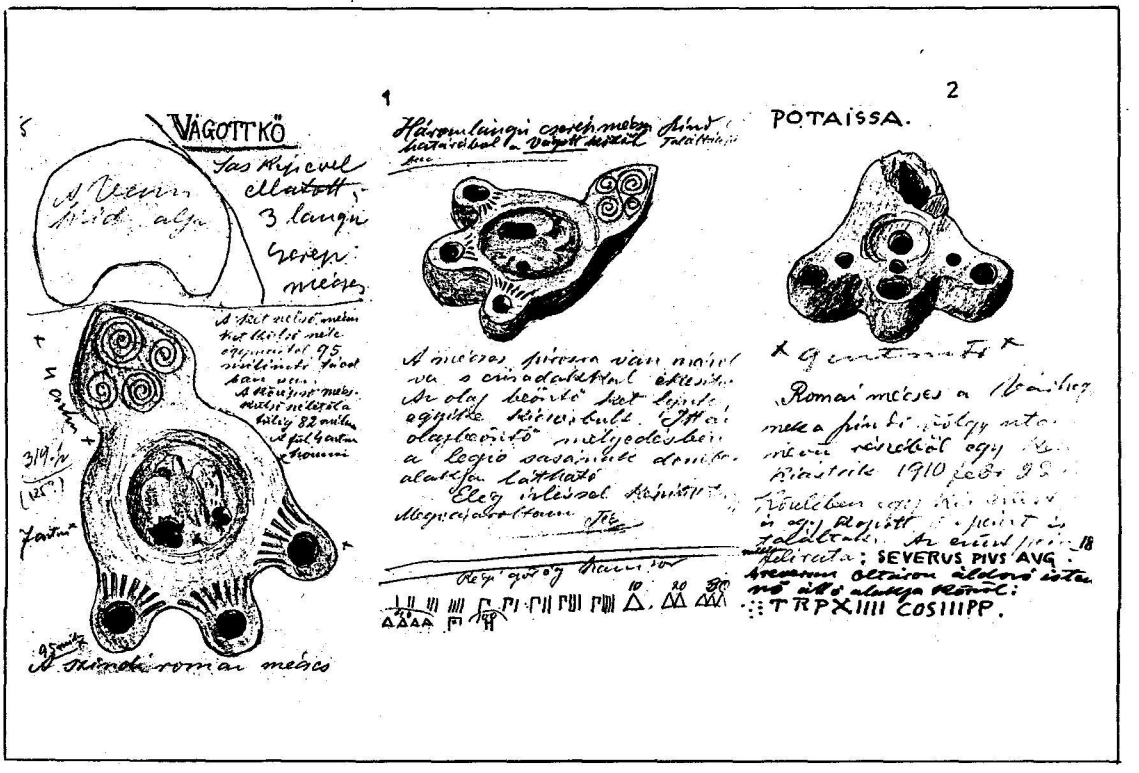
1
VÁGOTTKŐ
2
POTAISSA.
SEVERUS PIVS AVG.
TRPXIIII COSIIIPP.

Fig. 4

1
2
3
4
POTAISSA. KISTÜNDER
POTAISSA
1039.
Hat szirmú virággal ékes mécses.
Hét lángu romai-mécses
Romai cserépmécses.

Fig. 5

POTAISSA.
1a
1b
2
POTAISSA
5 lángú cserép mécses
Öt lángú cserép mécses.
A mécsesen levő domborműdísz

Fig. 6

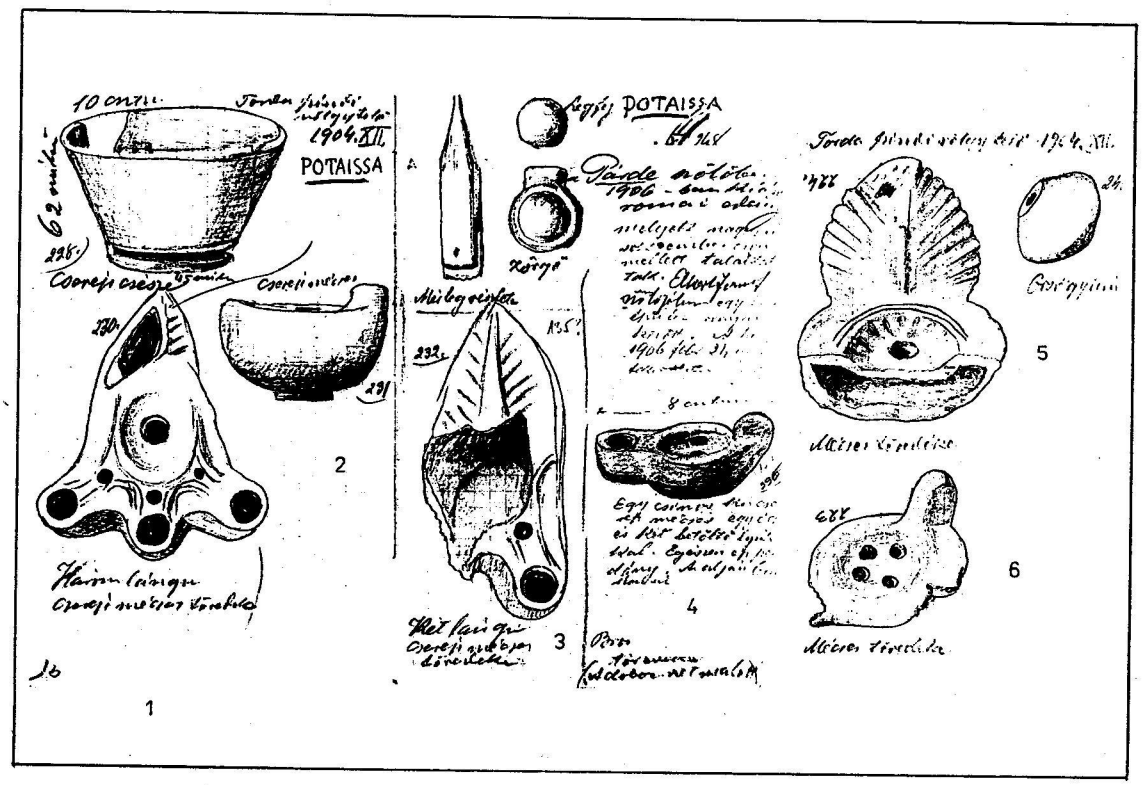
POTAISSA
1904. XII.
POTAISSA
1
2
3
4
5
6

Fig. 7

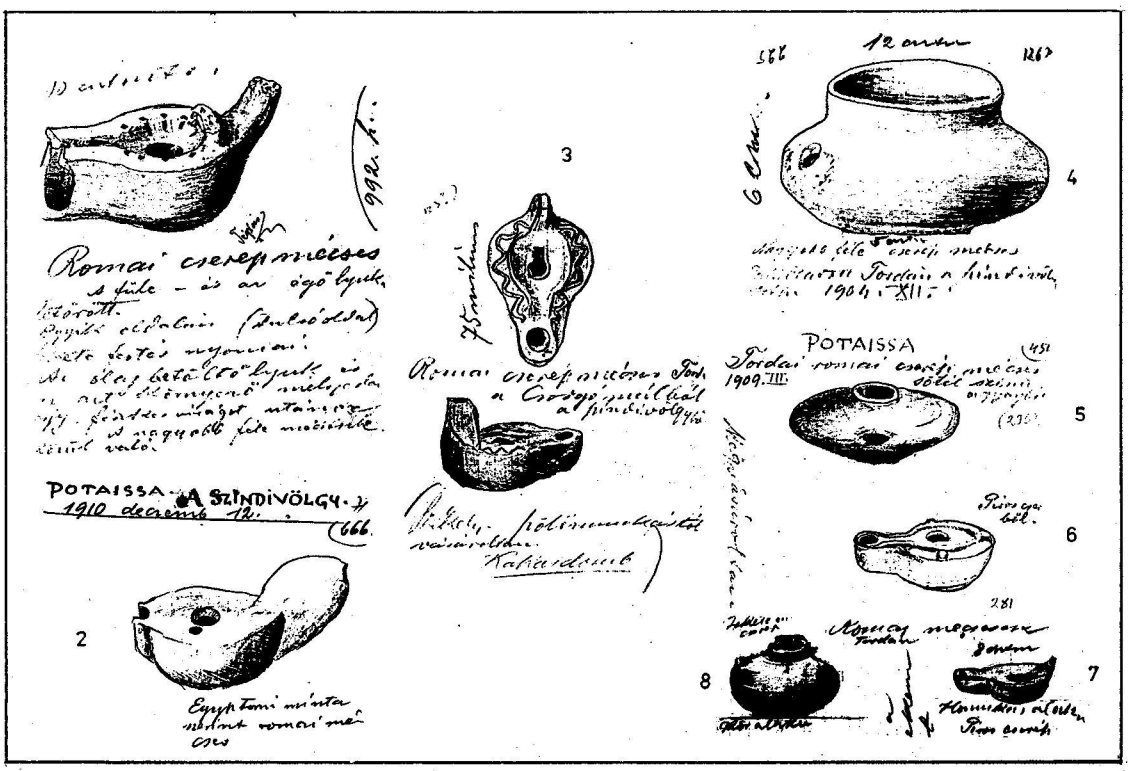
Romai cserep mécses
POTAISSA A SZINDIVÖLGY
1910 decemb 12.
POTAISSA
1909. III.
1904. XII.
2
3
4
5
6
7
8

Fig. 8

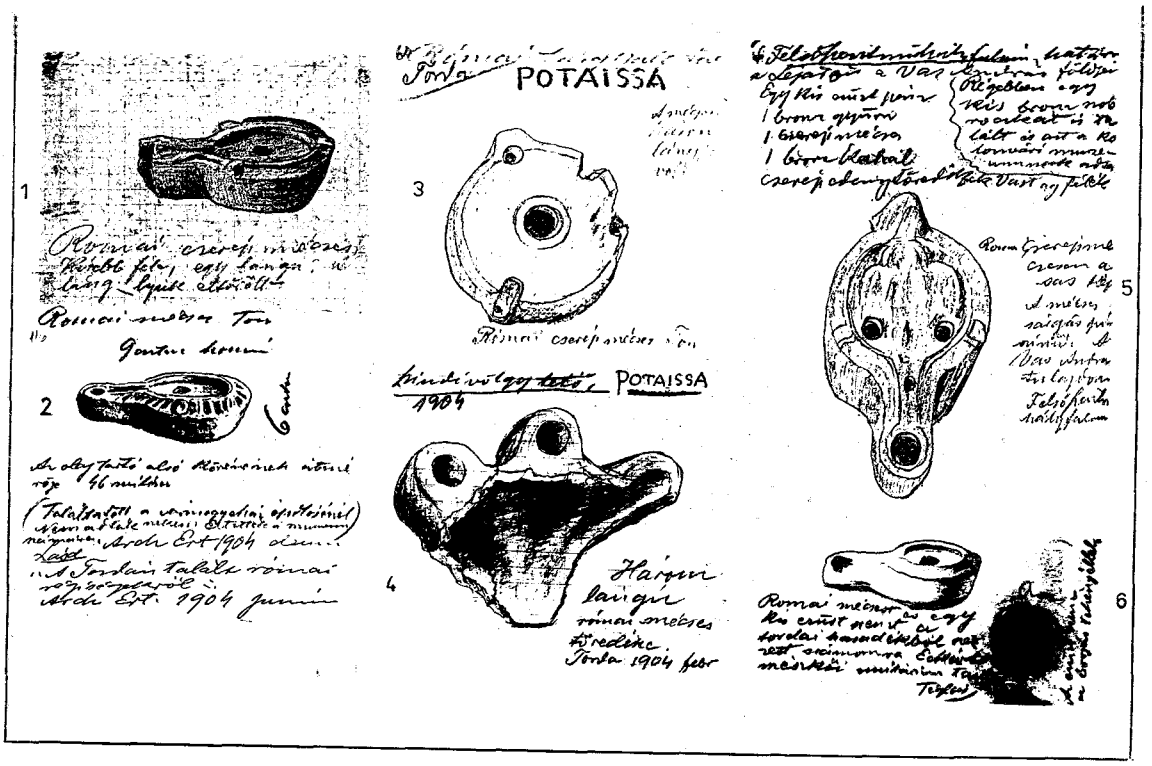
POTAISSA
1
2
3
4
5
6

Fig. 9

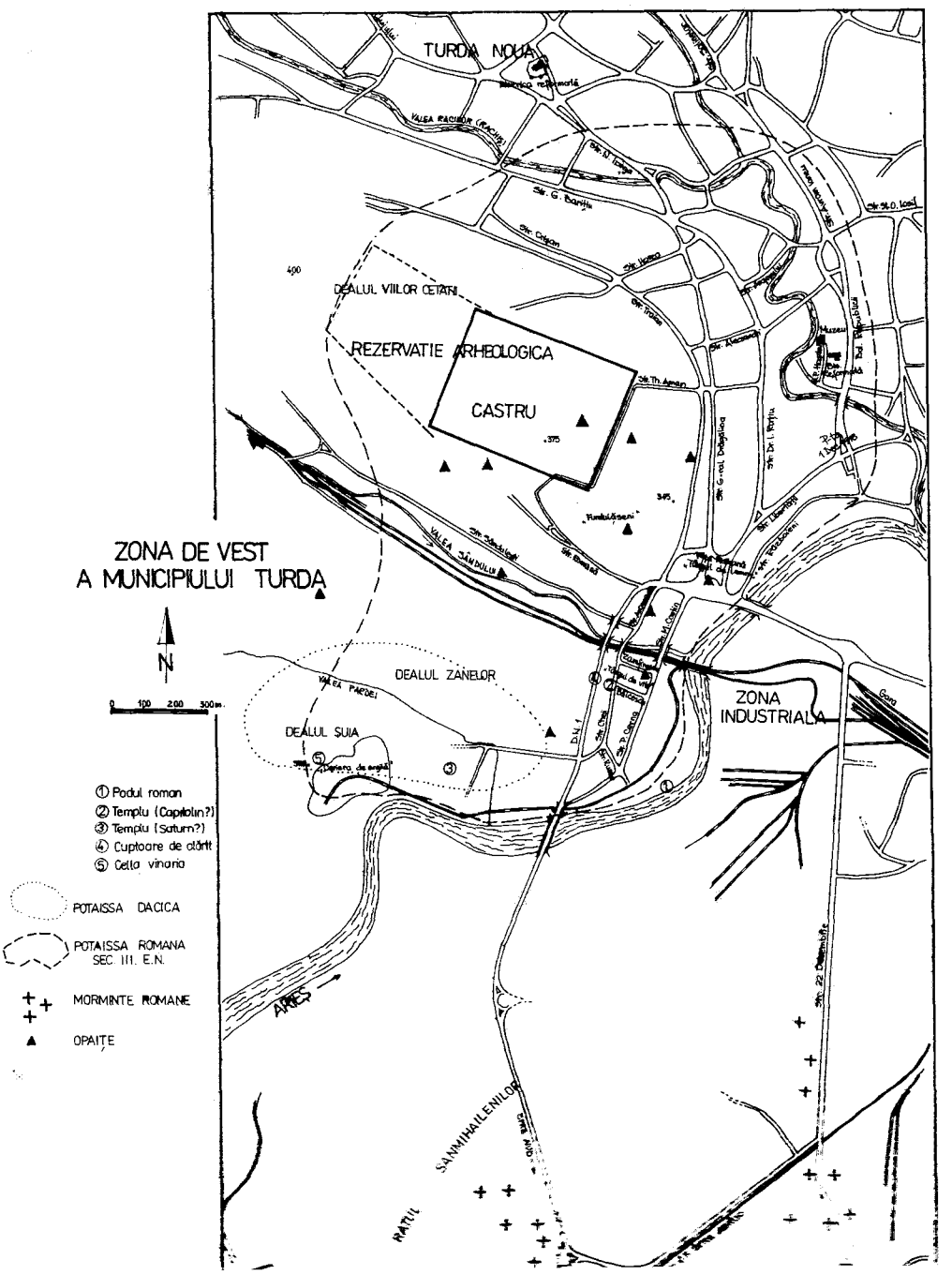
TURDA NOUA
DEALUL VIILOR CETATII
REZERVATIE ARHEOLOGICA
CASTRU
ZONA DE VEST
A MUNICIPIULUI TURDA
N
DEALUL ZANELOR
DEALUL SUIA
ZONA
INDUSTRIALA
① Podul roman
② Templu (Capitolin?)
③ Templu (Saturn?)
④ Cuptoare de ars olane
⑤ Cella vinaria
POTAISSA DACICA
POTAISSA ROMANA
SEC. III. E.N.
MORMINTE ROMANE
OPAITE
ARIES
RATUL SANMIHAILENILOR

Mormântul cu echipament militar roman din cimitirul de sud-est al orașului Romula[1]

Liviu Petculescu

Mormintele din Dacia Romană conținând piese de echipament militar nu s-au bucurat de atenția cuvenită, ele fiind publicate doar sumar, împreună cu alte morminte civile, uneori chiar fără să li se recunoască semnificația lor aparte. În aceste condiții, republicarea acestor morminte, incluzând o analiză detaliată a elementelor lor militare, poate oferi rezultate importante atât pentru studiul armatei romane în Dacia, cât și, mai general, pentru demografia acestei provincii.

Dintre mormintele militare romane din Dacia, cel care constituie subiectul acestui articol are o situație deosebită, fiind singurul săpat și publicat sistematic[2]. Ca urmare, informațiile referitoare la acest mormânt sunt suficiente pentru a permite o analiză completă a sa.

Mormântul nr. 1 (Popilian) din necropola de sud-est a Romulei este constituit dintr-o groapă arsă în care s-au descoperit resturile calcinate ale cadavrului decedatului și ale rugului său funerar, împreună cu o serie de ofrande funerare.

Inventarul funerar recuperat constă din două ulcioare și o cupă, o mărgea de sticlă și o amuletă(?), câteva ghinde, un set de piese de centiron și o monedă de bronz emisă între anii 145-161. Cele două ulcioare (nr. 5-6) sunt de un tip comun în secolul II la Romula și Sucidava, ca și în sudul Dunării, în Moesia și Thracia, dar care până în prezent este absent în Dacia Superior[3]. Cupa (nr. 7) este de o formă frecvent întâlnită la Romula și are analogii apropiate în sudul Dunării, în Moesia Inferior, Thracia și Grecia, datate tot în secolul II[4].

Prezența mărgelei de sticlă (nr. 4) în acest ansamblu funerar ridică unele probleme de interpretare, întrucât semnificația ei era cu siguranță

diferită de cea a unui întreg şirag. Astfel, dacă un şirag de mărgele reprezintă pur şi simplu o podoabă purtată în mod obişnuit de femei, posesia unei singure mărgele trebuie să fi fost considerată ca oferind un fel de protecţie magică proprietarului, în genul celei ce era atribuită *bullae*-lor purtate în special de copiii romani[5]. Iar faptul că în inventarul funerar există încă o piesă (nr. 3 – amuletă?), care pare să fi avut o funcţie similară cu cea a mărgelei, constituie încă un argument în favoarea interpretării propuse.

Ipoteza că am avea de a face cu o înmormântare de copil este contrazisă de dimensiunea considerabilă a gropii, printre cele mai mari dintre toate gropile funerare cercetate în acest cimitir. Pe lângă aceasta, se cuvine amintit că în *Barbaricum* au fost găsite mărgele în mormintele unor războinici germani şi chiar în mlaştina de la Thorsbjerg câteva piese izolate au apărut în asociere cu echipament militar, în parte de origine romană[6]. Prin urmare, nimic nu contrazice semnificaţia magică a mărgelei de la Romula şi nu există elemente pentru a o atribui unei femei sau, eventual, unui copil.

În mormânt au fost descoperite şi câteva ghinde (nr. 9). În cazul în care ele au fost depuse ca atare, aceasta ar însemna că, la fel ca oricare alte seminţe de pomi, ele semnificau reînvierea mortului, adică viaţa eternă. Totuşi, se cuvine amintit că romanii utilizau în mod obişnuit în acest scop conuri de pin, deoarece ele proveneau de la arbori cu frunzişul peren, mai potriviţi deci pentru a indica nemurirea.

Pe de altă parte, este bine cunoscut faptul că romanii obişnuiau să depună în morminte diferite feluri de cununi sau să le reprezinte pe monumentele funerare. Astfel, explicaţia cea mai verosimilă a prezenţei ghindelor în inventarul funerar pare a fi aceea că ele sunt singurele elemente constitutive ale unei cununi de stejar care s-au păstrat. Prototipul acestui tip de cunună trebuie să fi fost *corona civica*, care apare în reprezentările figurate ca fiind confecţionată din frunze de stejar, cu ghinde intercalate printre ele[7]. De altfel, cununi din crenguţe de stejar cu frunze şi ghinde erau utilizate ca ofrande funerare în Macedonia cel puţin din secolul IV î.Chr., de când datează două asemenea exemplare din aur descoperite în mormintele regale de la Verginia[8]. Şi este semnificativ că, încă de la apariţia sa, acest tip de cunună a fost asociat cu

statutul de războinic, care este subliniat în respectivele morminte macedonene şi de o serie întreagă de piese de echipament militar. Desigur, prezenţa unei cununi de stejar în mormântul de la Romula nu înseamnă că decedatul fusese distins cu o *corona civica*, deoarece, printre altele, el era cu mult sub rangul cerut pentru a primi o coroană ca decoraţie, adică cel puţin cel de centurion. Cu toate acestea, spre deosebire de alte feluri de cununi, cea de stejar sugerează totuşi statutul militar al purtătorului.

Deoarece ghindele nu mai apar în inventarul altor morminte din Dacia publicate până în prezent, rezultă că respectivul tip de cunună, cea de stejar, era excepţională printre ofrandele funerare.

Setul de piese de centiron (nr. 1-2) pare a fi incomplet. Astfel, este posibil ca, în timpul utilizării sale, centironul să fi fost prevăzut cu încă o limbă de curea şi, de asemenea, cu cel puţin încă o placă asemănătoare cu cea de cataramă, dar plasată la capătul opus al curelei, adică cu o contraplacă. Dacă această presupunere este corectă, rezultă o situaţie destul de neobişnuită pentru un *bustum* unde ar fi fost mai degrabă de aşteptat ca părţile metalice ale ofrandelor funerare să fie găsite în mormânt în totalitatea lor. O posibilă explicaţie ar fi aceea că centironul a fost ars pe rugul funerar şi piesele care lipsesc au fost topite de focul puternic. Desigur însă că în cazul în care mormântul nostru ar fi fost totuşi de tipul Mala Kopašnica-Sase[9], absenţa unor piese de inventar ar fi pur şi simplu un fapt banal. Totuşi, întrucât bucăţile mari de lemn carbonizat de pe treapta gropii pot fi interpretate ca fiind resturi ale rugului funerar amenajat pe loc, încadrarea mormântului în categoria incineraţiilor *in situ* ni se pare a rămâne în continuare cea mai acceptabilă ipoteză.

Centironul îngust cu cataramă ovală (nr. 1) şi limbi de curea bipartite (nr. 2) are o formă tipică pentru secolul II. Dimpotrivă, decoraţia sa este destul de specifică. Astfel, catarama ovală, prevăzută cu obişnuitul orificiu de prindere dreptunghiular, are o ornamentaţie deosebită, pentru care nu cunosc analogii. Placa de cataramă aparţine tipului de plăci de centiron ajurate fără ramă dreptunghiulară. Decoraţia sa reproduce un ornament larg răspândit în lumea romană, definit de Oldenstein drept *cordiform*[10], dar care este în realitate unul floral. Ace-

lași model decorativ realizat însă de o manieră mai simplă, fără motive în formă de cârcei de viță și trompete, este întâlnit la unele plăci alungite de centiron, în special din Raetia[11]. Mai apropiat de piesa de la Romula este decorul a patru plăci aparținând centironului de la Neuburg an der Donau, în ciuda aspectului aplatizat al acestora din urmă și a utilizării volutelor în locul motivelor în formă de cârcei și trompete[12]. Însă cele mai bune analogii ale piesei de cataramă sunt reprezentate de două plăci ale unui centiron inedit descoperit în cimitirul de nord al Romulei[13]. La aceste exemplare aproape identice lipsește doar motivul terminal în forma literei U, redând stilizat o corolă, care nu mai era necesar, întrucât respectivele piese nu făceau legătura cu catarama.

Piesa nr. 2 aparține unei variante rare a tipului uzual de limbi de curea bipartite de secolul II, variantă caracterizată prin secțiunea circulară a pandantivului. Din păcate, pandantivele au fost publicate de obicei fără vederi laterale sau secțiuni și astfel nu se poate preciza cât de rară a fost în realitate această variantă. Astfel, nu cunosc decât patru pandantive de limbi de curea care au cu certitudine aceeași formă cu exemplarul de la Romula, descoperite la Ulpia Traiana Sarmizegetusa[14], Porolissum[15] și Potaissa[16] în Dacia și Gerulata în Pannonia Superior[17].

Din discuția asupra părților componente ale centironului de la Romula rezultă că analogiile sale se concentrează la frontiera danubiană. Dintre ele, două sunt datate mai precis: centironul de la Neuburg an der Donau după 125/128[18], dar poate numai în a doua jumătate a secolului II[19] și pandantivul de la Potaissa, după aproximativ 170, când a fost construit castrul Legiunii a V-a Macedonica. Aceasta înseamnă că, încadrat în tipul de centiron îngust purtat în secolul II, centironul de la Romula reprezintă o variantă regională, care a fost la modă după 150. Întrucât, printre puținele exemplare decorate asemănător, cele mai apropiate piese provin din alt cimitir al aceluiași oraș, cel mai important centru urban al Daciei Inferior, este probabil că centironul de la Romula este un produs local.

Mormântul se datează după anii 145/161, când a fost emisă moneda depusă în el (nr. 8, neilustrată). Luând în considerație faptul că ceramica este specifică pentru secolul II, iar centironul pentru mijlocul și a doua jumătate a aceluiași secol, mormântul poate fi plasat între anii 145/161

și aproximativ 200. Însă, întrucât dintre ofrandele funerare găsite în grupul de 12 morminte incluzând pe cel analizat, nici una nu este databilă în secolul III[20], este probabil ca înmormântările în această parte a cimitirului de sud-est să fi încetat cu câtva timp înainte de anul 200. Iar dacă avem în vedere că centironul similar celui de la Romula descoperit la Neuburg an der Donau a fost asociat cu o monedă a lui Hadrian, se pare că datarea mormântului cu echipament militar poate fi restrânsă la cel de al treilea sfert al secolului II.

Așa cum am arătat mai sus, mormântul cu echipament militar de la Romula este probabil un *bustum*, însă nu poate fi exclusă total nici încadrarea sa printre incinerările în *ustrinum*, cu depunerea resturilor cremației într-o groapă arsă ritual (tipul Mala Kopašnica-Sase).

Incinerările *in situ* cu gropi sunt întâlnite în provinciile de nord ale Imperiului Roman, din Britannia până în Moesia Inferior. În Britannia ele sunt foarte rare și sunt considerate pe bună dreptate un ritual provenind de pe continent[21]. Pe continent există o astfel de concentrare în Germania Inferior, pe malul Rinului[22]. De-a lungul frontierei danubiene, ele sunt întâlnite într-un număr mai mic, dar o altă concentrare există în Dalmația estică, o parte din Pannonia Inferior și Moesia Superior[23]. Deoarece sunt răspândite pe o arie atât de mare, legătura lor cu o anumită populație nu este evidentă și, într-adevăr, ele au fost considerate a avea origine celtică[24], italică[25], illirică[26], greacă sau thraco-illirică[27].

Oricare ar fi originea lor reală, este demn de menționat că există mai multe feluri de incinerări *in situ*: morminte plane cu gropi obișnuite sau în trepte și tumuli cu rămășițele rugului aflate în gropi obișnuite sau în trepte.

O categorie distinctă de *busta*, care este de obicei lăsată deoparte în cadrul discuțiilor generale despre acest tip de înmormântări, este reprezentată de tumulii mici ridicați deasupra rămășițelor rugului risipite pe suprafața antică[28]. Cunoscuți ca „tumuli norico-pannonici", ei sunt frecvenți în special în sudul și centrul provinciilor Noricum și Pannonia Superior, de unde au fost aduși în Pannonia Inferior și în Dacia (grupul de cimitire de tip Cașolț[29]) de către coloniști care practicau acest gen de înmormântări.

Diferitele variante de *busta* cu gropi sugerează că decedaţii făceau parte din diferite popoare sau triburi, dar, oricum, aceste înmormântări par a fi fost răspândite de-a lungul frontierei nordice a Imperiului Roman de către militari. Această presupunere poate explica prezenţa respectivelor înmormântări cu preponderenţă în cimitirele aşezărilor militare şi faptul că ele reprezintă în mod obişnuit numai o parte din înmormântările dintr-un sit.

Faptul că *busta* au fost aduse la Dunărea de Jos, pe frontiera Moesiei Inferior, de către soldaţi este atestat de situaţia din cimitirele *vici*-ilor militari de la Capidava (jud. Constanţa)[30] şi Noviodunum (Isaccea, jud. Tulcea)[31], unde cele mai multe morminte de secolul II sunt incineraţii *in situ*, cu gropi în trepte acoperite de tumuli. Deoarece *cohors I Germanorum* a fost încartiruită la Capidava de la mijlocul secolului II[32], probabil în locul unei alte unităţi germane, *cohors I Ubiorum*[33], se pare că acest tip de înmormântări a fost adus aici din regiunea renană.

Mai obscură este situaţia de la Noviodunum, principala *statio* a *classis Flavia Moesica*[34], ai cărei marinari erau cel puţin parţial greco-orientali. Aici, cei ce au adus *busta*, au fost probabil alţii decât marinarii orientali, poate soldaţi de origine celtică, eventual aceiaşi care au dat numele *vicus*-ului.

Chiar în cazul în care mormântul de la Romula nu ar fi un *bustum*, ci, totuşi, ar aparţine tipului Mala Kopašnica-Sase, discuţia asupra incinerărilor *in situ* îşi păstrează importanţa pentru încadrarea acestui mormânt, întrucât ambele feluri de incinerări sunt evident înrudite. În plus, aceste înmormântări sunt destul de dificil de deosebit unele de altele, tipul Mala Kopašnica-Sase fiind de altfel destul de recent individualizat, aşa că unele dintre incinerările *in situ* menţionate în publicaţiile mai vechi ar putea aparţine în realitate acestui tip. Şi, semnificativ, ca şi *busta*, înmormântările tip Mala Kopašnica-Sase au fost larg utilizate şi difuzate de către militarii romani.

Mormântul cu arme face parte dintr-un grup de 12 înmormântări descoperite în zona sudică a cimitirului de sud-est al oraşului Romula. Toate înmormântările respective sunt incineraţii cu groapa arsă în trepte care reprezintă fie *busta*, fie – cel puţin în anumite cazuri – morminte de tipul Mala Kopašnica-Sase. Spre deosebire de înmormântările de la

Capidava sau Noviodunum, aceste morminte sunt plane. Faptul că toate cele 12 morminte sunt de acelaşi tip sau de tipuri foarte apropiate este cu totul neobişnuit, întrucât în cimitirele romane urbane de secol II erau asociate diferite feluri de înmormântări. O astfel de unitate a practicilor funerare poate fi totuşi explicată dacă se presupune că această parte a cimitirului a fost utilizată de o comunitate închisă şi pentru o scurtă perioadă de timp.

În cimitirul „plan", de nord, de la Romula au fost descoperite alte morminte de incineraţie cu groapă arsă, în trepte, care au fost de asemenea considerate a fi *busta*[35]. În ciuda numărului lor mic, 7 din 199 de morminte cercetate, a dispersării printre înmormântări de alte tipuri şi a datării lor largi, din secolul II până în prima jumătate a secolului III, ele au fost socotite, de asemenea, a aparţine unei comunităţi distincte în cadrul oraşului.

Inventarul incinerărilor din necropola de sud-est este tipic roman, ceea ce implică faptul că decedaţii erau profund romanizaţi. O singură ofrandă funerară, o oală cenuşie din pastă zgrunţuroasă, de formă bitronconică, decorată cu rotiţa, oferă un posibil indiciu asupra originii decedaţilor. Acest vas, unic în Dacia sudică, are un prototip pannonic, iar analogiile sale se concentrează în Transilvania, unde sunt întâlnite piese similare în special la Caşolţ şi Cristeşti[36], aşezări ale unor colonişti norico-pannonici.

Astfel, se pare că unul dintre decedaţii din aceste morminte de la Romula, dacă nu întregul grup căruia îi aparţinea, era originar din provinciile de la Dunărea Mijlocie. Şi, întrucât incinerări în groapă arsă cu trepte erau frecvente în Dalmaţia de est, o parte din Pannonia Inferior şi Moesia Superior, este o presupunere raţională că respectiva comunitate de la Romula provenea chiar din această regiune vestică a Peninsulei Balcanice. În felul acesta, o relaţie între aceşti colonişti şi adoratorii zeităţii Dea Dardanica de la Romula[37] devine probabilă.

În cimitirul sud-estic a fost descoperită o inscripţie funerară a unui soldat auxiliar[38], iar undeva în împrejurimi a existat un castru auxiliar, încă nelocalizat. Din păcate, cronologia prezenţei romane în această zonă este obscură. În plus, unităţile auxiliare cunoscute a fi fost încartiruite la Romula, *numerus Surorum*[39] şi, probabil, *cohors I Flavia Com-*

magenorum[40], nu pot fi puse în relaţie directă cu morţii din cele 12 morminte de incineraţie. Totuşi, aşa cum este atestat chiar de sus-menţionata inscripţie funerară, în *numerus Surorum* erau încadraţi şi europeni şi, prin urmare, o atare relaţie nu poate fi total exclusă.

În concluzie, mormântul cu echipament militar este datat probabil în al treilea sfert, dar oricum în a doua jumătate a secolului II şi a aparţinut unui membru al unei comunităţi închise stabilite la periferia Romulei.

Dacă este probabil, dar în nici un caz sigur, că decedatul făcuse parte din garnizoana oraşului, statutul său militar este atestat de depunerea în groapa funerară a unei cununi de stejar şi a centironului. El pare a fi fost originar, împreună cu întregul grup căruia îi aparţinea, din regiunea incluzând Moesia Superior şi zonele limitrofe din Dalmaţia şi Pannonia Inferior.

În inventarul funerar sunt asociate obiecte care în armata romană erau caracteristice pentru diferite ranguri sociale: centironul cu accesorii de bronz corespunzând echipamentului unui soldat inferior şi o cunună de stejar sugerând o coroană militară, deci o distincţie atribuită începând cu rangul de centurion. Prin urmare, sunt înclinat să consider că depunerea obiectelor militare în acest mormânt era destinată mai degrabă să marcheze poziţia socială a decedatului în cadrul comunităţii din care făcea parte, poziţie care era cea a unui războinic, adică a unui aristocrat de tip gentilic, şi, nu în mod specific, apartenenţa la armata romană. Cu toate acestea, deoarece centironul respectiv este o piesă militară standard, înseamnă că decedatul era într-o anumită relaţie cu armata romană. Iar cea mai bună explicaţie a acestei relaţii pare a consta în faptul că el trebuie să fi fost soldat, veteran sau tânăr ce urma să devină militar.

Acest mormânt este primul incluzând piese de echipament care a fost descoperit în cimitirul de sud-est al Romulei, dar un alt ansamblu funerar conţinând piese de centiron a fost găsit în zona cimitirului sudic al aceluiaşi oraş[41]. În sfârşit, un al treilea mormânt, încă inedit, conţinând un centiron, a fost săpat în cimitirul de nord al Romulei[42].

Numărul şi dispersarea mormintelor cu echipament militar de la Romula par să dovedească că astfel de înmormântări nu au fost limitate

la comunităţi rurale închise şi probează, în orice caz, că ele nu erau cu totul excepţionale nici în oraşele dintr-o provincie de graniţă precum Dacia.

Catalog

Numerele de catalog ale pieselor sunt identice cu cele ale ilustraţiei lor.

Pentru raţiuni de spaţiu tipografic, bibliografia este dată pentru întregul mormânt şi nu separat pentru fiecare piesă de inventar funerar.

Abrevieri: I = înălţime; D = diametru. Dimensiunile obiectelor sunt în mm.

Mormânt de incineraţie

Romula (comuna Dobrosloveni, jud. Olt), în interiorul satului actual Hotărani, în curtea lui Ion Şerban.

Mormânt aparţinând cimitirului de sud-est al oraşului roman Romula. Din acest cimitir sunt cunoscute mai multe inventare funerare descoperite întâmplător, printre care un sarcofag şi 12 morminte considerate de tip *bustum*, acestea din urmă săpate în perioada 1967-1975 de către arheologul M. Nica. Totuşi, din datele publicate nu reiese cu certitudine dacă mormintele descoperite de M. Nica sunt incineraţii *in situ* (*busta*) sau dacă, cel puţin în anumite cazuri, nu este vorba de înmormântarea într-o groapă arsă ritual a resturilor cadavrului incinerat şi ale rugului funerar aduse de la un crematoriu special amenajat pentru arderea morţilor îngropaţi în cimitir (*ustrinum publicum*), deci de morminte de tipul Mala Kopašnica-Sase.

Mormântul a fost săpat în 1967 de M. Nica în secţiunea nr. 1.

Mormânt de tip *bustum*. Mormântul a fost amenajat într-o groapă rectangulară cu colţurile rotunjite, săpată în trepte. Dimensiunile gropii la partea superioară sunt de 2,15 × 0,90 m. Groapa inferioară este de 1,40 × 0,40 m. Pereţii gropii au fost puternic calcinaţi, grosimea stratului de arsură fiind de 5 cm.

Pe treapta gropii au fost găsite bucăţi mari de lemn carbonizat, fapt care pare a constitui un argument în favoarea considerării acestui mormânt ca fiind un *bustum*. În groapa inferioară au fost îngrămădite resturile incineraţiei: oase umane calcinate, cenuşă, mici bucăţi de lemn carbonizat.

Pe treapta gropii, la capătul ei vestic, a fost depusă o cupă cu gura în jos. În groapa inferioară, peste resturile incineraţiei, au fost depuse două ulcioare. Sub ulcioare s-au descoperit piesele de centiron, o amuletă (?) de bronz şi o mărgea. Printre oasele calcinate s-au găsit mai multe ghinde şi o monedă de bronz.

Inventarul funerar

În prezent, piesele ce alcătuiesc inventarul funerar nu sunt accesibile. În viitor, ele vor fi transferate la Muzeul Romanaţiului din Caracal. Piesele 1-4 au fost publicate fără indicarea dimensiunilor lor; ilustraţiile lor sunt aproximativ la mărimea naturală.

1-2 Set de piese de centiron

1. Cataramă de centiron cu placă. Bronz. Întreagă, cu excepţia extremităţii limbii cataramei.

Cataramă ovală ajurată cu orificiu de prindere dreptunghiular. Partea din faţă a cataramei este dublată şi prevăzută cu o proeminenţă rotunjită plasată central.

Placă de cataramă ajurată în formă alungită. Decoraţia sa este constituită din motive în formă de cârcei de viţă şi trompete formând un ornament floral.

Pe partea din spate a plăcii de cataramă este fixată, prin intermediul a două nituri, o fâşie lungă de tablă rulată înspre extremitatea sa anterioară, pentru a forma un lăcaş de prindere. În acest lăcaş este angajată marginea din spate a orificiului de prindere al cataramei.

2. Limbă de curea. Bronz. Întreagă.

Limbă de curea din două părţi: piesa de fixare şi un pandantiv. Piesa de fixare este alcătuită dintr-o fâşie de tablă îndoită care era prinsă de curea printr-un nit plasat la capătul său de sus. În lăcaşul format la partea inferioară a piesei de fixare este angajată marginea de sus a orificiului semioval de prindere al unui pandantiv alungit, aplatizat la partea superioară şi cu secţiune rotundă în partea inferioară. Pandantivul se termină într-un vârf conic.

3. Amuletă (?). Bronz. Întreagă(?)

Obiect cu corp triunghiular şi cu gât lung divizat la partea sa superioară.

4. Mărgea. Sticlă. Întreagă.

Mărgea globulară cu secţiune ovală.

5. Ulcior. Argilă fină de culoare roşie-cărămizie. Întreg. I 157; D 97.

Ulcior mic de tipul 1 Popilian.

6. Ulcior. Argilă fină de culoare roşie-cărămizie. Incomplet; lipsesc fundul şi o parte din gât şi buză. I 150; D 97.

Ca nr. 5.

7. Cupă. Argilă fină de culoare galbenă-cărămizie cu urme de pictură roşie. Incompletă; lipseşte o toartă. I 64; D 166.

Cupă cu două torţi de tipul 6 Popilian.

8. Monedă. Bronz.

Antoninus Pius, anii 145-161 (RIC, 768). Neilustrată.

9. Ghinde. Numărul lor este neprecizat în bibliografie.

Gh. Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova, 1976, p. 96 şi nr. 418-419, p. 11-2 şi nr. 733, pentru piesele nr. 5-7; Gh. Popilian, *Câteva consideraţii asupra necropolei de sud-est a Romulei*, în *Arhivele Olteniei*, 5, 1986, p. 89-99, fig. 1/1-7, mormântul nr. 1.

Abstract

The Roman Military Equipment Grave from the South-Eastern Cemetery of the Town of Romula

In the south-eastern cemetery of the town were excavated 12 cremation graves with burnt pits which were published as *busta* (see note 2) but which, at least partly, could be burials of the Mala Kopašnica-Sase type (see note 9).

Among these burials, grave no. 1 (Popilian) contains military equipment pieces. This burial with the deposition of the remains of the pyre in a burnt step pit seems to have been a *bustum*. The grave goods of this cremation consist of: two jugs (nos 5-6) and a cup (no. 7), a glass bead (no. 4) and an amulet (?) (no. 3), several acorns (no. 9, unillustrated), a set of bronze belt fittings (no. 1-2) and a bronze coin issued in A.D. 145-161 (no. 8, unillustrated).

The Romula belt is representative for a regionally distributed variant of the typical 2nd century A.D. narrow belt which was fashionable in the second half of this century. As, among the few similarly decorated examples the nearly identical pieces originate in the northern cemetery of Romula, the most important centre of Dacia Inferior, it is likely that it is a local product.

The grave dated probably in the third quarter, but anyway during the second half of the 2nd century A.D., belonged to a member of a close community settled on the outskirts of Romula.

If it possible, but by no means certain, that the deceased was linked to the military garrison of the town, his status as warrior was attested by the deposition in the funeral pit of an oak wreath and a belt. These gifts were characteristic for different ranks: the „bronze" belt was suitable for a common soldier and the oak wreath suggested a *corona civica*, a military decoration of the centurions and the upper ranks. Consequently, it looks like the deposition of the military items in the funeral pit was intended to mark the social position within the community of the deceased, which was that of a fighter i.e. of a country nobleman and not specifically his belonging to the Roman army. However, as this belt was a standard military item, it means that he was still linked in same way to the Roman army.

The deceased seems to originate, together with the entire group he belonged to, from the region including Moesia Superior and the neighbouring areas of Dalmatia and Pannonia Inferior.

In the other cemeteries of Romula two more military equipment graves (see notes 41 and 42) were found, which point out that such burials were not restricted to close communities and prove anyway that they were not altogether exceptional, even in a town of a frontier province as Dacia was.

Note

[1] O primă versiune a acestei contribuții este inclusă într-un articol de sinteză, *Military Equipment Graves in Roman Dacia*, care va apărea în Rapoartele Conferinței asupra Echipamentului Militar Roman de la Leiden.

[2] Gh. Popilian, *Câteva considerații asupra necropolei de sud-est a Romulei*, în *Arhivele Olteniei*, 5 (S.N.), 1986, p. 89-99, fig. 1/1-7, mormântul nr. 1.

[3] *Ibidem*, p. 95-96, n. 34-39.

[4] *Ibidem*, p. 96, n. 46-50.

[5] Pentru *bullae*, vezi: H. Deringer, *Beiträge zur Kulturgeschichte von Lauriacum. No. 12. Bullae*, în *Jahrbuch des Oberösterreichischen Musealvereines*, 3, 1966, p. 250-253.

[6] K. Raddatz, *Zu den „magischen" Schwertanhängern des Thorsberger Moorfundes*, in *Offa*, 16, 1957/58, p. 81-84, pl. 6; K. Raddatz, *Der Thorsberger Moorfund. Katalog...*, în *Offa-Bücher*, 65, 1987, nr. 869-70, pl. 108/4-5, cu două mărgele destul de asemănătoare cu piesa de la Romula.

[7] V.A. Maxfield, *The Military Decorations of the Roman Army*, London, 1981, p. 71-73, pl. 2/a-c, 3a.

[8] M. Andronikos, *The Royal Tombs at Aigai (Vergina)*, în M.B. Hatzopoulos, L.D. Loukopoulos (ed.), *Philip of Macedon*, Atena, 1980, p. 224 și 229, fig. 121.

[9] Pentru acest tip de înmormântări, vezi cel mai recent Sn. Golubvić, *Graves Type Mala Kopašnica-Sase from Necropolis of Viminiacium – from the View of Ethnic Origins*, în *The 7th International Congress of Thracology. 1996. The Thracian World at the Crossroads of Civilisations*, București, 1996, p. 415-416.

[10] J. Oldenstein, *Zur Ausrüstung römischer Auxiliareinheiten*, în *BerRGK*, 57, 1976, p. 131.

[11] *Ibidem*, p. 131 și nr. 242 (Schirenhof) și nr. 243-245 (Pfünz).

[12] W. Hübener, *Ein römisches Gräberfeld in Neuburg an der Donau*, în *Bayerisches Vorgeschichtsblätter*, 22, 1957, p. 87, fig. 11/153-157.

[13] Piese inedite aflate în Muzeul Romanațiului din Caracal. M. Babeș, informație personală.

[14] S. Cociș, *Bronze Objects*, în D. Alicu, S. Cociș, C. Ilieș și A. Soroceanu, *Small Finds from Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, Cluj, 1994, p. 105, nr. 685, pl. 33.

[15] N. Gudea, *Porolissum. Un complex arheologic daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman*, în *ActaMP*, 13, 1989, p. 659, pl. 213/26, piesă făcând parte din fosta colecție Wesselényi-Teleki constituită în principal din piese provenind de la Porolissum.

[16] Piesă inedită, în Muzeul de Istorie Turda.

[17] J. Tejral, *Römische und germanische Militärausrüstungen der antoninischen Periode im Licht norddanubischer Funde*, în C. von Carnap-Bornheim, ed., *Beiträge zu römischer*

und barbarischer Bewaffnung in den ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten. Akten des 2. Internationalen Kolloquiums in Marburg a.d. Lahn, 1994, Lublin, Marburg, 1994, p. 45. fig. 10/11.

[18] W. Hübener, *op.cit.* (nota 12), p. 76-77, mormântul 10, şi p. 89-90, prima jumătate – mijlocul secolului II.

[19] J. Oldenstein, *op.cit.* (nota 10), p. 133-136, cel mai devreme în a doua jumătate a sec. II.

[20] Gh. Popilian, *op.cit.* (nota 2), p. 90-99.

[21] R. Philpott, *Burial Practices in Roman Britain. A Survey of Grave Treatment and Furnishing. A.D. 43-410*, BAR, B Ser. 219, Oxford, 1991, p. 48-49.

[22] T. Bechert, *Die Römer in Asciburgium*, în *Duisburger Forschungen*, 36, Duisburg, 1989, p. 183-189, cu bibliografia.

[23] D. Srejović, *Rimske nekropole ranog tarstva u Jugoslavija*, în *Starinar*, 13-14, 1962-1963, p. 68, 80,-81, 87.

[24] T. Bechert, *op.cit.* (nota 22), p. 189.

[25] P. Fasold, *Römischer Grabbrauch in Süddeutschland*, în *Schriften des Limesmuseums Aalen*, 46, 1992, p. 13.

[26] D. Srejović, *op.cit.* (nota 23), p. 87.

[27] M. Babeş, *Zu den Bestattungsarten im nördlichen Flachgräberfeld von Romula. Ein Beitrag zur Grabtypologie des römischen Daziens*, în *Dacia*, 14, 1970, p. 196.

[28] O.-H. Urban, *Das frühkaiserzeitliche Hügelgräberfeld von Katzelsdorf, Niederösterreich*, în *Archaeologia Austriaca*, 68, 1984, p. 73-110; idem, *Das Gräberfeld von Kapfenstein (Steiermark) und die römischen Hügelgräber in Österreich*, în *Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte*, 35, 1984.

[29] K. Horedt, *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*, Bucureşti, 1958, p. 31-34.

[30] N. Cheluţă-Georgescu, *Cercetări efectuate în necropola romană (Capidava - 1978). Raport preliminar*, în *Materiale şi cercetări arheologice. A XIII-a Sesiune Anuală de Rapoarte*, Oradea, 1979, 179-182.

[31] G. Simion, *Descoperiri noi în necropola de la Noviodunum. Raport preliminar*, în *Peuce*, 9, 1984, p. 75-96, 482-496.

[32] ISM V 16.

[33] ISM V 24.

[34] ISM V 273, 283.

[35] M. Babeş, *op.cit.* (nota 27), p. 177-180.

[36] Gh. Popilian, *op.cit.* (nota 2), p. 97, fig. 2/M4/1.

[37] IDR II 344-345.

[38] IDR II 350.

[39] IDR II 341, 350, 383.

[40] IDR II 382.

[41] D. Tudor, *Antichităţile creştine de la Romula*, în *Arhivele Olteniei*, 12, nr. 67-68, 1933, fig. 3-5.

[42] Informaţie M. Babeş.

Lista figurilor

Fig. 1. Romula. 1-7 după Popilian (nota 2). 1-3 bronz; 4 sticlă; 5-7 ceramică. 1-4 scara aproximativ 1/1; 5-7 scara 1/4.

The List of Figures

Fig. 1. Romula. 1-7 after Popilian (note 2). 1-3 Bronze; 4 Glass; 5-7 Pottery. 1-4 Aproximate scale 1/1; 5-7 Scale 1/4.

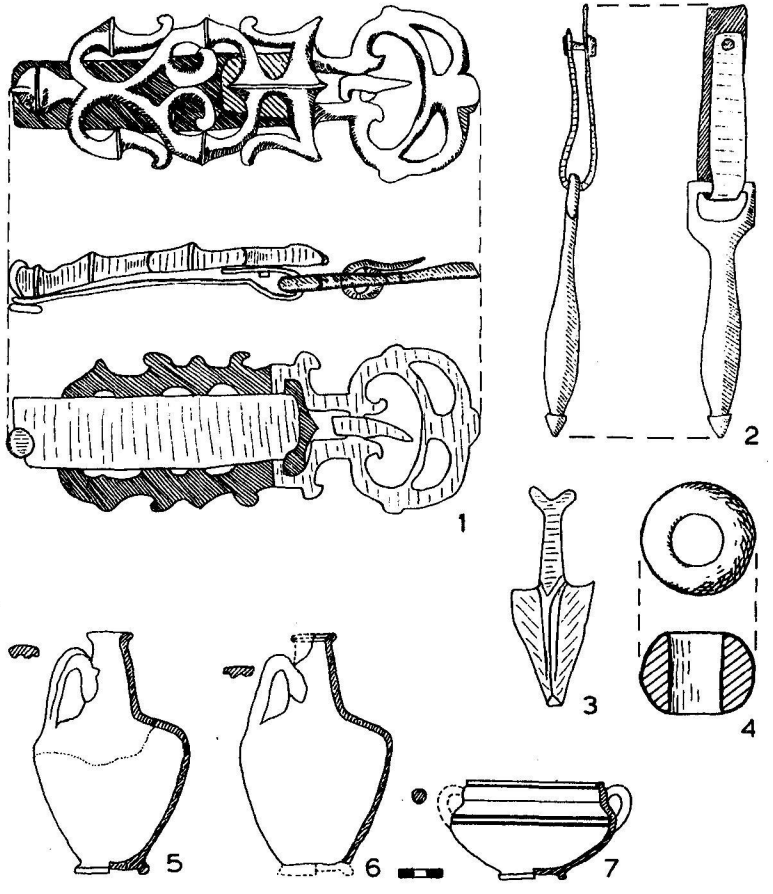

Fig. 1

Un nou castru roman descoperit la Porolissum?

Alexandru V. Matei

Cunoscuta trecătoare Poarta Meseşană, făcută în Munţii Meseşului de Valea Orteleculuí, constituie în fapt cea mai importantă cale de legătură între Podişul Someşan (Transilvania propriu-zisă) şi zona apuseană, spre Câmpia de Vest şi centrul Europei. Munţii Apuseni, a căror ramură terminală o reprezintă Munţii Meseşului, au însemnat o barieră naturală greu de trecut în toate epocile istorice. Circulaţia oamenilor şi a mărfurilor de-o parte şi de alta a acestor munţi se realiza prin trecătorile de vale existente şi uzitate din antichitate şi până în prezent, trecători constituite pe văile: Orteleculuí la nord-vest; Crişului la vest şi Mureşului la sud, în masivul Munţilor Apuseni. Ele au fost neîntrerupt supraveghiate şi practic blocate de fortificaţiile militare romane ridicate în aceste trecători ca să apere *limes*-ul vestic al provinciei Dacia.

Astfel, la nord-vest, Poarta Meseşană a fost apărată în epoca romană de complexul de fortificaţii cunoscut în literatura de specialitate sub denumirea de „Limes Porolissensis", centrul acestei apărări reprezentându-l fortificaţiile de la Porolissum (Torma, 1880, Finaly, 1904, Buday, 1912, Marţian, 1920, Gudea, 1989, Matei, 1995). Deşi trecătoarea formată pe Valea Crişului este foarte greu practicabilă, din cauza lungimii şi îngustimii ei şi a terenului foarte accidentat, ea este blocată de *burgus*-ul de la Negreni şi spre interior de castrele de la Bologa (Gudea, 1972) şi Gilău (Isac, 1992); Valea Mureşului apare apărată de linia castrelor amplasate de-a lungul malurilor sale, de fortificaţiile şi trupele romane de la Micia (Petculescu, 1981).

Importanţa strategică deosebită a trecătorii din Meseş, Poarta Meseşană, din zona centrului Porolissum, în întregul sistem de apărare a

provinciei Dacia Romană, a constituit, credem, unul din principalele motive care au dus la crearea de către împăratul Hadrian a provinciei Dacia Porolissensis, a cărei capitală a constituit-o centrul militar de la Porolissum (Russu, 1973).

Complexitatea geomorfologică a zonei trecătorii Poarta Meseşană i-a obligat pe strategii militari romani să construiască fortificaţiile de bază – castrele – pe cele mai înalte dealuri care domină zona: pe dealul Citera, unde suprapun o mai veche fortificaţie şi locuire dacică (Rusu, Jurnal...) şi pe dealul Pomet, cotele 493 m şi respectiv 501 m.

Cercetările arheologice efectuate în ultimii ani pe Dealul Măgura Moigradului (cota 514 m) au pus în evidenţă urmele locuirii militare romane pe platoul central al acestui deal (Matei - Pop, 1996). Au fost descoperite rămăşiţele unor construcţii militare romane, ale unor edificii cu instalaţii de încălzire de tip *hypocaustum*, precum şi fortificarea întregului platou cu şanţuri şi valuri de pământ, valuri susţinute de două rânduri de tălpi de grinzi de lemn în care erau înfipte capetele parilor ce formau baza de susţinere a pământului săpat din şanţ şi care constituia de fapt valul (*agger*-ul). Dealul Măgura Moigradului este cunoscut în literatura de specialitate prin descoperirea aici a cunoscutelor „gropi de tip Moigrad" aparţinând civilizaţiei dacice clasice, în fapt fiind pendinte de aşezarea dacică preromană Porolissum (Macrea, 1962, Matei, 1986). Pe platoul dealului, după fortificarea lui prin sistemul amintit mai sus, a staţionat o garnizoană romană în primii ani imediat cuceririi şi până la construrirea în totalitate a sistemului de apărare a întregii trecători. Prezenţa acestei garnizoane romane aici se explică prin necesitatea realizării controlului asupra „zonei sacre dacice" de pe Măgura Moigradului, de încetarea vieţuirii în aşezarea dacică de aici şi, nu în ultimul rând, prin poziţia strategică, dominantă, a acestui deal singuratic în mijlocul trecătorii. Imediat după realizarea sistemului defensiv roman în trecătoare, garnizoana romană de aici s-a mutat probabil în unul din castrele sau *burgus*-urile ridicate în zona trecătorii (vezi planşa nr. I).

Aşadar, în zona trecătorii, pe cele mai înalte dealuri: Măgura, Pomet şi Citera, au fost construite fortificaţii romane, ele formând baza militară pentru apărarea centrului Porolissum, a trecătorii Poarta Meseşană,

iar în chiar punctul cel mai îngust al trecătorii, locul numit „La Strâmtură", pe dealul Poguior, se afla un mare turn de supraveghere (Finaly, 1904, Matei 1979). Credem că nu este lipsit de importanţă să amintim că, pe trei din aceste dealuri, fortificaţiile romane acoperă vechile locuiri ale perioadei dacice preromane: micile fortificaţii dacice de pe dealurile Citera (Rusu, Jurnal...), Poguior (Finaly, 1904) şi cea de pe Măgura Moigradului, aşezarea veche Porolissum şi câmpul de gropi rituale. Cu toate că pe dealul Pomet au fost efectuate cele mai îndelungate cercetări arheologice, aici nu a fost descoperit nici un nivel dacic anterior de locuire a zonei (Gudea, 1989). Se pare că dealul Pomet a suferit mari modificări, el fiind nivelat şi amenajat practic în două terase, pentru a se reuşi construirea, la dimensiunile de 225 × 300 m, a castrului mare de piatră care reprezintă în fapt, prin dimensiunile lui, baza militară principală a complexului militar de la Porolissum. Astfel, pe laturile de nord, nord-vest, vest şi sud-est, dealul a fost lărgit mult prin amenajarea de pante artificiale pentru *agger*, şanţ şi zidul de incintă.

În partea de sud-est, perimetrul castrului închide în interiorul său o mare denivelare de teren de cca 15-20 m diferenţă de nivel, denivelare care, cu toate lucrările efectuate, s-a păstrat, aici terenul fiind foarte accidentat.

Marile lucrări de lărgire a suprafeţei netede a platoului dealului Pomet au modificat aspectul iniţial al acestuia. Merită semnalat faptul că doar partea din actuala *praetentura* a castrului de piatră de pe Pomet are o suprafaţă plană cu pante abrupte spre nord, spre *porta praetoria* şi spre vest, spre *porta principalis sinistra*. Practic, diferenţele de nivel fac ca din *principia* să nu poţi vedea în întregime porţile castrului.

Cercetările arheologice realizate la castrul de piatră de pe dealul Pomet în anii 1958-1959 au pus în evidenţă faptul că, iniţal, pe locul pe care se întinde în prezent castrul, a existat o locuire aparţinând aşezării civile romane. În anul 1958, în cadrul cercetărilor efectuate de colectivul condus de prof. M. Macrea, s-au executat două secţiuni, una pe latura de nord-vest, aproape de colţul de nord, lungă de 34,30 m, iar una pe latura de sud-vest, aproape de colţul de sud, lungă de 36 m. La colţul de sud s-a dezvelit zidul de incintă al castrului pe o lungime de 15 m, dezvelindu-se şi ruinele turnului de colţ (Macrea, 1961, p. 373). Rapor-

tul arheologic al prof. M. Macrea privind cercetările consemnează existența lucrărilor de nivelare a zonei.

„O constatare interesantă o constituie apariția, în ambele secțiuni (atât pe latura de vest, nord-vest, lângă colțul nordic, cât și pe latura de sud aproape de colțul de sud al castrului – n.n.), a unor urme de locuire dintr-o vatră de foc, în jurul căreia se întinde un strat de pământ negru cu mult cărbune în care s-au găsit numeroase fragmente ceramice și diferite obiecte din fier sau din bronz, toate de factură romană. Pe latura de sud-vest sunt urmele unor construcții de piatră, cu mortar, care atunci când s-a ridicat aggerul a fost demolată, iar ruinele ei nivelate. Datarea acestor ruine se face cu ajutorul unei monede de bronz de la Traian, găsită la temelia aggerului. O altă monedă de bronz, foarte tocită, de la Hadrian, s-a găsit tot în secțiunea II, în pământul scos din șanțul al doilea, în fața zidului de incintă.

Din constatările expuse mai sus, rezultă, credem, că în epoca lui Traian - Hadrian, pe locul unde mai târziu se ridică zidurile castrului de piatră, existau construcții de lemn sau de piatră. *Existența în această perioadă, pe Pomet, a unui castru de pământ e foarte probabilă, dar ea nu a fost documentată prin cercetările noastre.* Se poate ca el să fi fost de dimensiuni mai reduse decât ale castrelor care se construiesc ulterior în piatră, astfel că amintitele construcții (acoperite de *agger*-ul castrului de piatră – n.n.), poate o baracă și o casă, să se fi plasat în afara incintei de pământ" (Macrea, 1961, p. 373 sq.).

Același nivel inițial de locuire civilă a zonei de pe latura de sud a castrului de pe Pomet din preajma porții *decumana* a fost relevat și de cercetările efectuate aici de colectivul condus de prof. A. Radnoti în anii 1941-1943. „În turnul porții, partea sa patrulateră, sub stratul superior de dărâmare, sub ruine, se aflau resturile unui padiment galben și gros în care s-au găsit multe țigle (unele ștampilate), sub acest padiment urma un strat de cenușă gros (ca în cazul turnului de sud-vest al porții *principalis sinistra*), sub acesta urma un alt padiment, care de asemenea conține multe țigle ștampilate, acest strat era urmat, la 15-20 cm, de un strat de lut ars la roșu (strat de nivelare, eventual padiment) și apoi, mai departe, un padiment foarte fragmentat. La o adâncime mai mare au fost observate urmele unei camere de încălzire, dar lângă interiorul zidului

de vest al turnului a mai fost găsită o clădire ale cărei ziduri erau paralele cu zidul de incintă. De la aceasta s-a păstrat numai o parte a nivelului temeliei, nivelul ei a fost distrus de lucrările de construcție ulterioare (ale castrului de piatră)" (Toth, 1978).

Aceste descoperiri relevate de cercetările arheologice par să indice prezența, pe aceste laturi de vest și sud ale castrului ulterior de piatră, a unor construcții datate, unele, cu monede de la Hadrian. S-ar putea afirma, în termenii unei concluzii, că, cel puțin până în vremea lui Hadrian, pe aceste laturi ale castrului de piată nu au existat urmele unui castru de pământ, luând domnia lui Hadrian ca termen *postqvem*.

Autorul cercetărilor arheologice de lungă durată din perimetrul castrului de pe Pomet, cercetări începute sistematic în anul 1977 și continuate în fiecare an până în anul 1988, sintetizează, în 1989, cu referire la existența unei faze de pământ la castrul mare de pe dealul Pomet, următoarele: „Trebuie să ne limităm a crede că în faza de pământ, castrul se afla pe același loc, avea dimensiuni apropiate de cele ale castrului cu zid de piatră, aceeași orientare a laturilor, deci cam aceeași organizare a interiorului" (Gudea, 1989, p. 67). Cercetările recente au identificat la clădirea comandamentului și la clădirile din latura praetorii o fază veche, care putea să corespundă cu incinta cu val de pământ (Landes-Gudea, 1983, p. 167 sq.). Dimensiunile acestui castru par foarte apropiate de dimensiunile castrului cu zid de piatră. Socotind culmea valului de pământ din prima fază identică cu culmea *agger*-ului de pământ în faza cu zid de piatră, dimensiunile interiorului pot fi socotite aceleași (Gudea, 1989, p. 80).

Ca o concluzie privind existența fazei de pământ pe același loc ca acela al fazei de piatră, autorul cercetărilor arheologice de la castrul de pe Pomet precizează: „Noi credem că fortificația cu val de pământ (valul fiind principalul element al apărării) a durat pe toată lungimea secolului II e.n., fiind reconstruită în piatră numai la începutul secolui III e.n." (Gudea, 1989, p. 80), în timpul împăratului Caracalla (vezi *Planșele nr. II*, cu inscripțiile ce prezintă verbul FECIT la sfârșitul lor), inscripții descoperite la porțile castrului mare de piatră de pe Pomet.

Remarcăm notațiile privind descoperirea, prin săpături arheologice în zona comandamentului și a zonei din jurul acestei clădiri, a unor

indicii privind existența fazei de pământ a castrului. Menționăm că amplasarea clădirii comandamentului castrului de piatră este făcută pe singura suprafață netedă din zona de nord-nord-est a dealului Pomet.

Studiind fotografiile aeriene ale dealului Pomet pe care este amplasat castrul mare de piatră, se remarcă relativ ușor existența unui plan rectangular care sugerează prezența unei noi fortificații mai mici în mijlocul, respectiv în *praetentura* castrului de piatră (vezi *Planșele III-IV-V-VI*).

Fotografiile aeriene, luate din unghiuri diferite, ale acestei zone a castrului de piatră indică existența acestui perimetru rectangular care ar putea avea dimensiunile de cca 160 × 120 m.

Coroborând datele oferite de fotografiile aeriene cu cele rezultate în urma cercetărilor arheologice, existența unor clădiri distruse de construcția aggerului și a zidului de piatră, sesizarea arheologică a fazei de pământ doar în zona în care se observă pe fotografiile aeriene o presupusă nouă fortificație de pământ, putem susține, cu șanse mari de acceptare, existența, pe dealul Pomet, în *praetentura* castrului mare de piatră, a unui castru mai mic, ce ar aparține unei inițiale faze de pământ în procesul amenajării fortificațiilor romane de pe dealul Pomet.

Având în vedere importanța militară strategică a zonei trecătorii Poarta Meseșană și mulțimii trupelor romane, a căror staționare la Porolissum este clar atestată de descoperirile epigrafice, rămâne un obiectiv principal să se identifice locul de staționare a tuturor acestor trupe, mai ales pentru începutul sec. II d.Chr. Dacă numai pe timpul împăratului Caracalla se construiește castrul mare de piatră de pe dealul Pomet, rezultă că până la această dată la Porolissum avem doar două castre mici de pământ:

1) Cel de pe dealul Citera, identificat sub castrul de piatră (Macrea, 1961, p. 375), castru de pământ care are dimensiunile de 95 × 60 m și care va fi construit în piatră în vremea împăratului Marcus Aurelius (Macrea, 1960);

2) Castrul de pământ de pe dealul Pomet, cu dimensiunile de cca 160 × 120 m, acum identificat pe baza fotografiilor aeriene (vezi *Planșele III-IV-V-VI*), cu amplasamentul în *praetentura* viitorului castru mare de piatră de pe Pomet. Dacă aceste date sunt reale, este greu de crezut că

la Porolissum, care reprezenta în fapt „cheia de boltă a întregii apărări a graniței de nord-vest a provinciei Dacia" (Macrea, 1957), să nu existe castre construite în piatră până la Caracalla, pentru castrul de pe Pomet (Gudea, 1989, p. 80) și până la Marcus Aurelius, pentru castrul de pe Citera (M. Macrea, 1960, p. 385), în condițiile în care la anul 123 d.Chr. avem atestat ca și constituit districtul militar Dacia Porolissensis (Russu, 1973).

Numărul mare al trupelor (cca 4500-5000 de soldați) care au staționat la Porolissum în același timp (Gudea, 1988, p. 178) duce la concluzia că, pentru perioada de început și în fapt pentru sec. II d.Chr., dacă castrul cel mare de piatră de pe dealul Pomet este construit doar pe timpul lui Caracalla, trebuie descoperit un alt castru la fel de mare sau mai multe castre în care să încapă toate trupele atestate ca staționând la Porolissum în acest secol II d.Chr., în condițiile în care atunci au loc și războaiele marcomanice.

Merită semnalată acum existența pe dealul Citera a așa-zisei „anexe cu incinta de pământ și șanțul în interior", descrisă încă de prof. M. Rusu și descoperită în anul 1958 lângă și, de fapt, în continuarea castrului de piatră de pe dealul Citera, de fapt a celui din faza de pământ. Această incintă are o formă rectangulară cu dimensiunile stabilite atunci de cca 190 × 190 m. Despre ea se afirmă că „are valul de pământ a cărui latură de nord se termină la 111 m în linie dreaptă de colțul de sud-est al castrului de piatră. Valul a fost secționat într-un singur loc (secțiunea V). Valul de pământ are spre interior un șanț (? - n.n.) asemănător cu cel aflat în secțiunea I de la castrul de pe Citera, ceea ce pleda pentru o contemporaneitate a acestei fortificații cu faza de pământ a castrului roman de pe Citera, mai ales că valul se leagă organic de colțul de sud-vest al castrului. Scopul acestei fortificații nu a putut fi stabilit" (Rusu, Jurnal...).

Cercetări arheologice în curs de realizare la această incintă au identificat că, de fapt, ea are un zid de piatră demantelat în unele porțiuni până la ultimul rând de piatră și că pe laturile de nord-vest și sud-est se observă pe teren locul a două porți formate, se pare, din câte două bastioane (cel puțin așa se observă până acum la cercetarea de suprafață). Dacă această incintă se dovedește a aparține epocii romane și că, de fapt, ea reprezintă un castru roman timpuriu cu asemenea dimensiuni relativ

mari, atunci ar exista o explicaţie relativ satisfăcătoare privind locul unde puteau staţiona trupele romane de la Porolissum la începutul sec. II d.Chr. La un moment dat, datorită unor evenimente deosebite, – crearea provinciei Dacia Porolissensis, răscoala generală şi războiul cu „dacii liberi" (iazigii) la moartea împăratului Traian (Russu, 1973, p. 47), războaiele marcomanice, acordarea rangului de *municipium* aşezării civile de aici, vizita împăratului Caracalla la Porolissum (Macrea, 1957) sau construcţia în piatră a castrului mic de pământ de pe dealul Citera cu dimensiunile de 101,10 × 66,65m, construcţie care pare să se realizeze în vremea împăratului M. Aurelius, – fac ca centrul de greutate să se mute de pe dealul Citera pe dealul Pomet (Macrea, 1960, p. 385).

Dacă amfiteatrul oraşului Porolissum este reconstruit în piatră în vremea împăratului Marcus Aurelius, nu credem că un obiectiv atât de important cum este castrul mare de pe dealul Pomet să fi rămas doar în faza de pământ. Cercetările arheologice în curs de realizare în zona cunoscută ca fiind terenul de cuprindere al *municipium*-ului roman Porolissum vor aduce date importante legate de relaţia directă între aşezarea militară, – *vicus* –, aşezarea civilă de colonişti, – *municipium* –, şi cazarma – castrul – soldaţilor romani atât pentru faza de pământ, identificată acum pe baza fotografiilor aeriene menţionate mai sus, cât şi pentru faza de piatră a castrului de pe Pomet, care sigur suprapune parţial o aşezare mai veche sau poate un prim castru de piatră construit pe acest loc, peste care se va ridica *Municipium Septimium Porolissense.*

Résumé

Un nouveau camp fortifié découvert à Porolissum

Dans ce travail l'auteur essaie d'argumenter l'existence d'un camp fortifié de dimensions plus petites qui se trouve à l'intérieur et sous les niveaux du grand camp fortifié en pierre construit sur la Colline Pomet du complex militaire Porolissum.

Les photos aériennes du grand camp fortifié de Porolissum constituent l'argument le plus important pour cette identification. Comme on peut observer sur ces photos aériennes, à l'intérieur du grad camp fortifié en pierre, construit, paraît-il, sous le règne de l'empereur Caracalla, dans la *praetenture* on observe le contour d'un autre camp fortifié plus petit, qui appartient, probablement, à une étape du début de la construction, datée au début du IIe siècle après J. C. et appartenant à l'étape de terre de ce camp fortifié.

Tout en corroborant les données offertes par les sources épigraphiques et archéologiques, on arrive à la conclusion qu'à Porolissum il y avait un grand nombre de troupes romaines, pour lesquelles l'endroit – le camp fortifié – de stationnement au IIe siècle après J.C. n'est pas tout à fait clarifié. Ainsi pour le IIe siècle après J.C. et jusqu'à l'édification en pierre du grand camp fortifié sur la colline Pomet, il faut découvrir un autre endroit de stationnement, camp fortifié – pour un grand nombre de soldats, dans cette zone militaire d'extrême importance stratégique pour la province de la Dacie, qui a été le passage de vallée par les Montagnes de Meseş „La Porte Meseş" défendue par le complexe militaire romain de Porolissum – Limes Porolissensis.

Bibliografie

Buday, 1912	A. Buday, *Vannek a Limes Maradványok a Meszesen*, în *Dolgozatok, Erdély Muzeum Érem és Regiségtárából*, Cluj, 3, 1912, p. 103-118.
Finaly, 1904	G. Finaly, *A Limes Dacicus és a Pogujori Földvár*, în *Archaeológiai Értesítö*, 24, 1904, p. 9-15.
Gudea, 1972	N. Gudea, în *Apulum*, 10, 1972, p. 121-150.
Gudea, 1989	*Porolissum – Un complex arheologic daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman*, în *ActaMP*, 13, 1989, p. 51-182.
Isac, 1992	D. Isac, în *EphemNap*, II, 1992, p. 151-158.
Landes-Gudea,1983	A. Landes-N. Gudea, în *ActaMP*, 7, 1983, p. 167 sq.
Macrea, 1957,	M. Macrea, în *SCIV*, 8, 1957, p. 219-249.
Macrea, 1960	M. Macrea, în *Enciclopedia delle arte*, Roma, 6, 1960, p. 385.
Macrea, 1961	M. Macrea, în *Materiale*, 7, 1961, p. 361-391.
Macrea, 1962	M. Macrea, în *Materiale*, 8, 1962, p. 482-492.
Marţian, 1920	I. Marţian, *Repertoriul arheologic pentru Ardeal*, Bistriţa, 1920, p. 27-29.
Matei, 1979	A.V. Matei, în *ActaMP*, 3, 1979, p. 13 s.v. Mirşid.
Matei, 1986	A.V. Matei, în *ActaMP*, 10, 1986, p. 126-129.

Matei, 1995 — A.V. Matei, *Limes Porolissensis. O nouă linie de apărare – zid, şanţuri, turnuri – descoperită în faţa complexului militar roman de la Porolissum*, comunicare susţinută la Cel de-al XVI-lea Congres Internaţional al Frontierelor Romane – Limes Congress din Olanda, septembrie 1995, text în limba română sub tipar în *ActaMP*, 20, 1996, p. 63-73.

Matei – Pop, 1996 — A.V. Matei – H. Pop, *Locuirile antice de pe Măgura Moigradului*, comunicare susţinută la Congresul Internaţional de Tracologie, Constanţa, mai 1996.

Petculescu, 1981 — L. Petculescu, în *Muzeul Naţional*, 5, 1981, p. 109-114.

Rusu, Jurnal... — M. Rusu, în *ActaMP*, 13, 1989, p. 85-90, unde N. Gudea publică in extenso Jurnalul de săpătură al campaniei anului 1958 de pe dealul Citera, săpătură efectuată de M. Rusu.

Russu, 1973 — I.I. Russu, *Dacia şi Pannonia Inferior în lumina diplomei militare din anul 123*, Bucureşti, 1973, p. 56-62.

Torma, 1880 — C. Torma, *A limes dacicus felsö része. Értekezések a Történeti Tudományok Köréböl*, 11, 1880, p. 4.

Toth, 1978 — E. Toth, *Porolissum – Das Castellum in Moigrad*, în *Régészeti Füzetek*, II, nr. 19, 1978, p. 8.

Lista ilustraţiilor

Pl. I. *Limes Porolissensis* – în faţa complexului militar de la Porolissum, cu cele două linii fortificate de apărare

Pl. II. Inscripţiile puse în onoarea împăratului Caracalla şi descoperite la porţile castrului mare de piatră de pe dealul Pomet de la Porolissum (*praetoria* şi *principalis dextra*)

Pl. III. Fotografie aeriană a castrului mare de piatră de pe dealul Pomet de la Porolissum, cu castrul mai mic din interior

Pl. IV-VI. Porolissum. Castrul de piatră de pe dealul Pomet, aerofotografii

Liste des illustration

Pl. I. *Limes Porolissensis* – devant le complex militaire de Porolissum, avec deux lignes fortifiées des defenses

Pl. II. Les incriptions en honneur de l'empereur Caracalla decouverts á les portes de grand camp fortifié en pierre, emplacé sur la colline Pomet á Porolissum

Pl. III. Photographies aériennes du grand camp fortifié en pierre de Porolissum, avec le plus petit camp en interieur

Pl. IV-VI. Porolissum. Le camp fortifié en pierre sur la colline Pomet, photographie aérienne

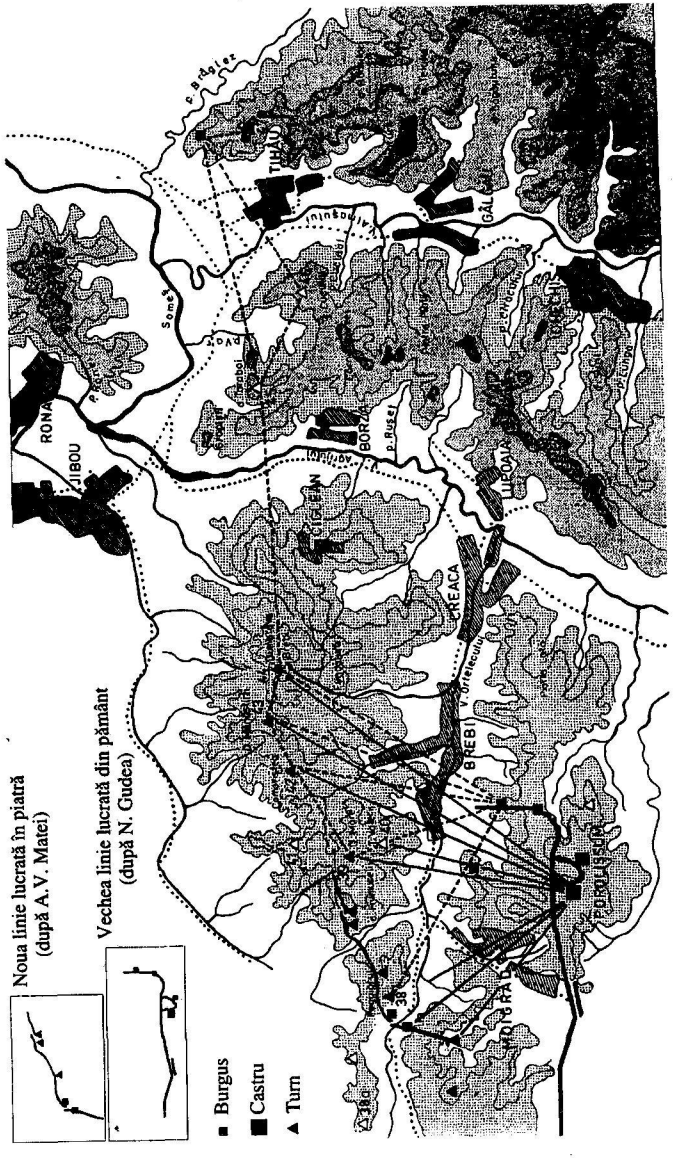

Pl. I

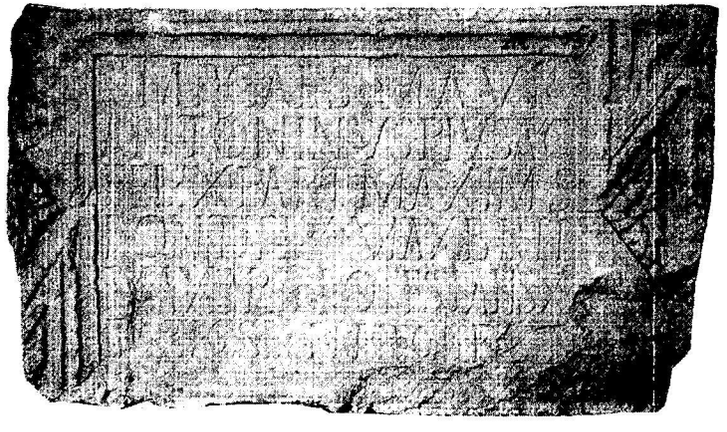

Pl. II

Pl. III

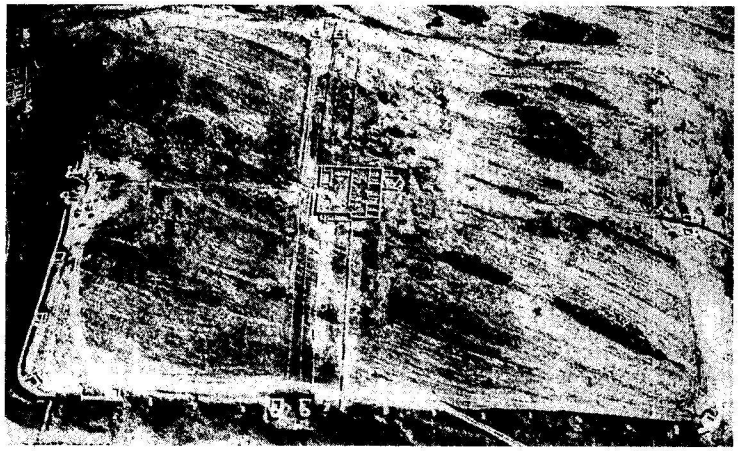

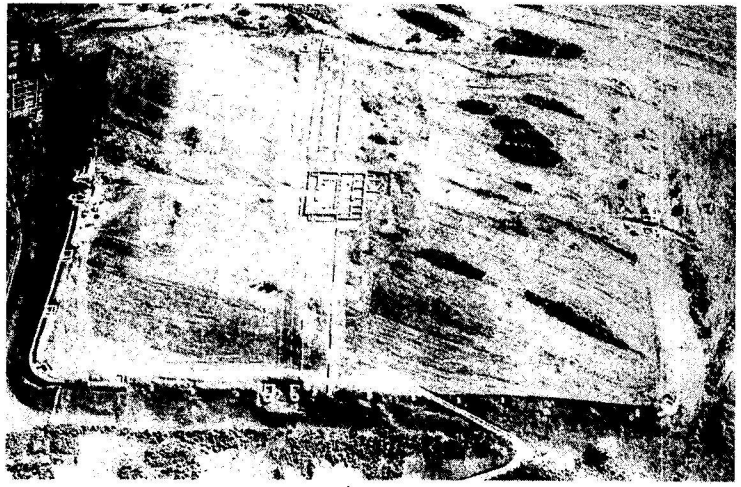

originală

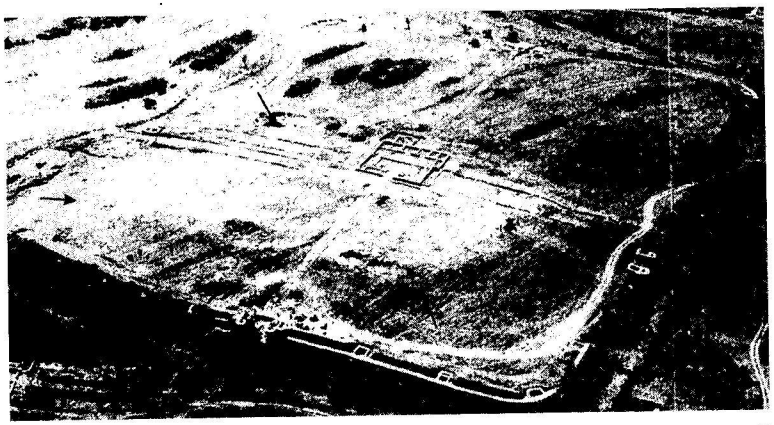

retușată

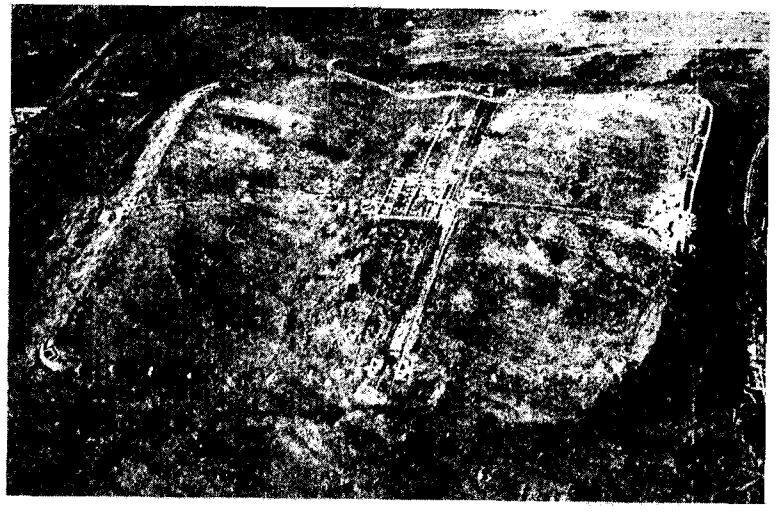

originală

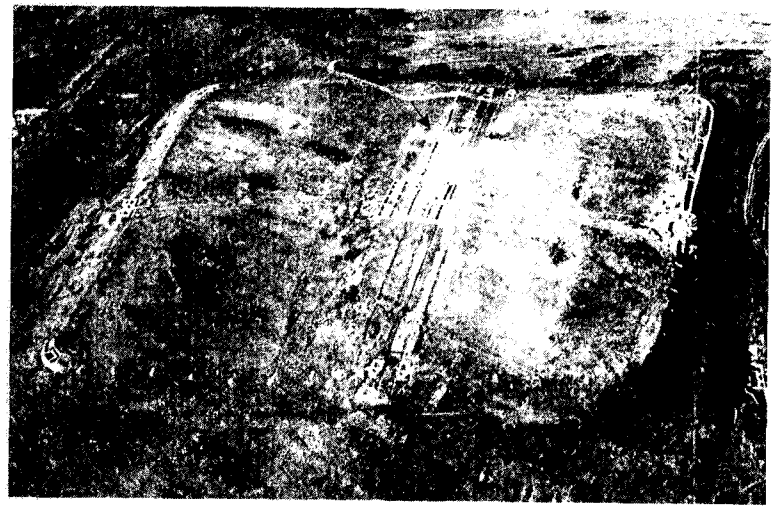

retușată

PI. VI

Considerații privind etnogeneza românilor în lumina vechilor și noilor cercetări

Dumitru Protase

Originea, continuitatea și unitatea poporului român în spațiul Daciei vechi a fost și continuă să fie unul din capitolele cele mai importante ale istoriei României, capitol care a generat o vastă literatură de specialitate, începând cu diferiții călători și eruditi străini din epoca Renașterii, cu cronicarii moldoveni sau munteni din secolele XVII-XVIII, ca să continue până în zilele noatre. În ultimele două secole, tema aceasta a preocupat în mare măsură istoriografia, lingvistica și etnologia din alte țări, încât ne aflăm în fața unei bibliografii enorme, la nivel european, axată fie pe teza continuității (majoritatea contribuțiilor), fie pe falsa teorie a imigrării românilor din Peninsula Balcanică în ținuturile unde locuiesc și astăzi[1].

În cercetarea arheologico-istorică, lingvistică ori etnologică românească și europeană, încă din a doua jumătate a secolului trecut și până după terminarea celui de-al doilea război mondial, etnogeneza, glotogeneza și unitatea românilor au constituit o preocupare constantă, în care, de multe ori, s-au consumat pasiuni străine științei, dată fiind recrudescența în unele medii a teoriei rösleriene. Trebuie însă relevat că, în perioada la care ne referim, istoriografia românească, prin reprezentanții ei iluștri, A.D. Xenopol, D. Onciul, N. Iorga, V. Pârvan. Gh.I. Brătianu[2] și alții, a fundamentat științific teza referitoare la originea daco-romană și autohtonia poporului român în spațiul carpato-danubian-pontic, arătându-se, totodată, caracterul neștiințific, anistoric, al teoriei despre imigrarea unui întreg popor dintr-un alt spațiu în patria lui dintotdeauna.

În perioada interbelică, dar mai ales în cea postbelică, cercetările arheologico-istorice, lingvistice, epigrafice şi numismatice româneşti au căpătat o mare amploare, obţinându-se rezultate valoroase referitoare la geneza poporului român.

Mai întâi au fost puse într-o lumină nouă istoria şi civilizaţia dacilor înainte de cucerirea romană, printr-o susţinută şi amplă cercetare, concretizată în numeroase lucrări, care au demonstrat dezvoltarea social-economică, ponderea demografică, civilizaţia elevată, închegarea puterii statale, forţa militară şi importanţa politică a dacilor în sud-estul Europei[3]. Amplu probate documentar, aceste realităţi istorice au format baza necesară de la care s-a pornit la dovedirea continuităţii masive a populaţiei băştinaşe dace sub stăpânirea romană: un popor mare, cu o civilizaţie înaintată, cum era cel al dacilor în vremea Burebista-Decebal, nu putea fi nimicit *la* şi *după* cucerirea romană[4].

Cercetările din ultimii 60-70 de ani, care rezidă în stăruitoare excavaţii arheologice, culegeri şi publicări de inscripţii, studii de lingvistică, numismatică, toponomastică, investigaţii etnologice etc., care au constituit substanţa a sute de articole, studii, materiale documentare, monografii, sinteze de largă respiraţie, cărţi de popularizare şi altele, au adeverit din plin continuitatea masivă şi romanizarea dacilor sub stăpânirea romană (sec. II-III)[5] şi a populaţiei autohtone daco-romane în epoca migraţiilor şi a feudalismului timpuriu, pe tot teritoriul fostei Dacii (sec. IV-VII).

Săpăturile şi cercetările arheologice, precum şi studiile de istorie, lingvistică, toponimie şi numismatică antică au adus şi aduc mereu dovezi noi despre existenţa neîntreruptă şi viabilitatea romanităţii la nord de Dunăre, despre convieţuirea şi raporturile ei cu populaţiile imigrate. Specialiştii şi cercetătorii care, după puteri, şi-au adus contribuţii în această problemă sunt numeroşi. Ei aparţin în general centrelor universitare şi de cercetare ştiinţifică de la Bucureşti, Cluj-Napoca, Iaşi, Craiova şi unor mari muzee din ţară: Alba-Iulia, Arad, Bacău, Braşov, Constanţa, Deva, Drobeta Turnu-Severin, Galaţi, Oradea, Piatra-Neamţ, Ploieşti, Sfântul Gheorghe, Reşiţa şi Timişoara. Pe baza efortului general, prin studiul şi cercetarea cât mai cuprinzătoare a diferitelor laturi şi aspecte ale etnogenezei românilor, s-a putut înlătura

„enigma" şi „miracolul" ce mai persistau în vechea istoriografie străină cu privire la apariţia pe scena istoriei a poporului neolatin de la Dunăre şi din Carpaţi. S-a ajuns astfel în situaţia bună de a putea alcătui acum o sinteză ştiinţifică a procesului de etnogeneză, cu fixarea cadrului geografic şi cronologic mai îndeaproape conturat, cu precizarea componentelor etnice şi biologice definitorii, cu demonstrarea mai convingătoare a perioadei când latina populară a devenit treptat limbă română[6].

În lumina studiilor şi cercetărilor competente din ultimele şase-şapte decenii, coroborate cu tot ceea ce s-a acumulat valoros în investigaţia istorico-arheologică şi lingvistică românească din trecut, iată cum se prezintă acum, în liniile sale generale, procesul de formare a poporului şi limbii române.

El începe o dată cu intrarea pe făgaşul romanizării culturale şi lingvistice a băştinaşilor illiri, moesi şi daci din teritoriile cuprinse între Marea Adriatică şi Pontul Euxin, la nord de linia Jireček (lanţul Munţilor Balcani) până în zona Carpaţilor nordici. În acest spaţiu vast s-a constituit *romanitatea orientală*, cu cele două zone teritoriale: zona *vest-balcanică* – cu substrat illir şi limba dalmată (azi dispărută) şi zona *carpato-danubiană*, în care baza etnică o formau daco-moesii. În această din urmă zonă, romanizarea – potenţată de creştinismul în limba latină – va duce la formarea limbii române şi la închegarea românilor ca popor neolatin. Vatra sa de alcătuire *iniţială* cuprinde sudul şi valea Dunării până la Balcani, teritoriile intra şi extra carpatice, spaţiu care corespunde în mare cu ţinuturile locuite de daco-geţi. În acest spaţiu geografic poporul român apare unitar, deoarece aici exista încă din timpuri străvechi o puternică unitate teritorial-etnică. Abia prin aşezarea slavilor şi bulgarilor la sudul Dunării (sec. VII) s-a rupt unitatea romanităţii orientale, formându-se mai multe grupuri. Pentru formarea românilor ca popor importanţă mai mare prezintă masa romanică de la nordul fluviului şi din regiunile de la vest şi est de Carpaţi, până în părţile nordice, copleşitor de majoritar locuite şi azi de români. La venirea triburilor slave, aici exista o masă de populaţie romanică compactă, unitară şi creştină, care a constituit factorul principal de continuitate şi care a imprimat trăsături specifice culturii materiale şi spirituale. Dovadă sunt orizon-

turile culturale *Ipoteşti-Cândeşti* şi *Costişa-Botoşana* în ţinuturile extracarpatice sau *Bratei-Sighişoara-Ţaga* în cele intracarpatice ale României. De fapt, la nordul Dunării, acestea nu sunt decât denumiri regionale, convenţionale, pentru una şi aceeaşi civilizaţie romanică preslavă şi apoi romanică cu elemente slave (sec. VI-VII)[7].

În ceea ce priveşte conlocuirea şi raporturile autohtonilor cu migratorii[8], înainte de convieţuirea cu slavii, s-a dovedit peremptoriu că aceştia (sarmaţi, goţi, gepizi) nu au putut schimba structura etno-lingvistică a daco-romanilor, care s-au dezvoltat şi au asimilat elemente etnice din rândurile noilor veniţi. De subliniat că o convieţuire *strânsă* între autohtoni şi migratorii preslavi (mai ales germani, căci de huni şi avari nu poate fi vorba) nu a existat în realitate, cei imigraţi constituind doar nişte enclave etnice dominante, care nu s-au extins niciodată (fiind mai puţini la număr) peste întreg teritoriul romanic nord-dunărean.

La sfârşitul sec. VI şi în cursul veacului următor exista în tot spaţiul Daciei vechi o cohabitare *romanică-slavă*, iar apoi o simbioză *româno-slavă* până în secolele XI-XII, când elementul slav a fost complet asimilat în masa *românilor*. Cercetarea lingvistică arată însă că la venirea triburilor slave (sec. VI) structura gramaticală a limbii române (morfologia, sintaxa, fondul principal de cuvinte, legile fonetice) era încheiată, iar influenţa slavă (de factură sudică) se constată cert abia din secolul IX încoace. Rezultă că la baza fiinţei etnice a poporului român stau două elemente etnice principale: dacii (ca *substrat*) şi romanii (ca *strat*). Elementul etnic şi lingvistic slav, deşi foarte important sub toate raporturile, se dovedeşte a fi un adaos tardiv (*ad-strat*)[9], nu o componentă fundamentală în etnogeneza română, cum susţineau unii învăţaţi că de popor român constituit nu se poate vorbi decât după amestecul cu slavii şi asimilarea acestora.

Socotind necorespunzător realităţilor punctul de vedere că poporul român s-a constituit în prima sa fază, abia în secolele IX-X din daci, romani şi slavi (elemente cu pondere egală saua aproape egală)[10] şi trecând peste o total eronată afirmaţie mai recentă, după care procesul de alcătuire a românilor ca popor s-ar fi terminat în sec. III-IV[11], considerăm că stadiul cercetărilor actuale permite în general să ne oprim la următoarele concluzii referitoare la *locul*, *durata* şi *componentele etnice* principale, care stau la baza etnogenezei (şi glotogenezei) româneşti.

Poporul român, ca moştenitor al întregii romanităţi orientale, s-a constituit de-a lungul unui proces care a început o dată cu asimilarea la romanitate a populaţiei băştinaşe daco-moesice şi, în linii mari, s-a încheiat, *în prima sa formă*, la începutul sec. VIII, consolidându-se şi cristalizându-se până în sec. IX-X, când este atestat termenul de vlah. Avându-i drept componente etnice *fundamentale* pe daci (ca trunchi viguros) şi pe romani (ca altoi binefăcător) şi ca element *adăugat tardiv* pe slavi, etnogeneza românilor prezintă un paralelism aproape perfect cu a celorlalte popoare romanice din Occident, unde, alături de componenta autohtonă şi romană, stă elementul germanic – corespunzător, într-o anumită măsură, elementului slav de la noi. Ca arie geografică a etnogenezei, trebuie luat în considerare – până la aşezarea triburilor slave la sudul Dunării – întreg spaţiul daco-moesic, iar după anii 600 numai regiunile danubiene-carpatice unde a biruit romanitatea, spre deosebire de cele sud-dunărene-balcanice, unde, cu excepţia enclavelor romanice (aromâni, megleno-români şi istro-români), s-a produs slavizarea generală a populaţiei locale latinofone şi creştine. După aşezarea în masă a triburilor slave în Moesia, a avut loc de acolo şi o alimentare continuă cu populaţie romanică a regiunilor de la nordul Dunării, alimentare care a consolidat şi potenţat dezvoltarea romanităţii carpatice. Avem de-a face cu un real proces de romanizare de la sudul la nordul Dunării.

Limba română, care descinde nemijlocit din latina populară în continuă evoluţie, în condiţiile istorice carpato-danubiene-pontice, a apărut şi s-a conturat cu trăsăturile sale definitorii ca un produs al poporului şi odată cu poporul – nu mai devreme, cum susţin unii lingvişti. Ca şi limbile neolatine surori din Occident[12], cu care se înrudeşte prin elementul latin şi de care se deosebeşte prin *substratul* dacic şi *adstratul* slav, româna este o limbă romanică tipică, în lexicul căreia există însă un important lot lexical dacic, moştenit prin filieră latină din substratul autohton. La fondul lexical daco-latin s-a adăugat apoi cel slav, foarte bogat şi variat.

Aşadar, etnogeneza românilor, astăzi, nu poate fi abordată de cercetătorii informaţi şi de bună credinţă decât pe temeiul permanenţei populaţiei daco-romane latinofone şi creştine în aria geografică amintită şi

în împrejurările istorice menționate. Teoria imigrațională (sau röslerianã) în diversele ei variante – făurită în secolul XVIII, în mediul austro-german, cu scopurile politice de atunci – din nou se dovedește că susține un mare neadevăr. Ea este infirmată mereu de cercetarea științifică și de prezența până azi în ținuturile carpatice și danubiene-pontice a unui popor neolatin, românii, cel mai mare și mai unitar popor din sud-estul Europei[13].

Résumé

Considérations concernant l'ethnogenèse des Roumains à la lumière des anciennes et nouvelles recherches

L'auteur présente une brève synthèse sur l'ethnogenèse du peuple roumain, sur la documentation actuelle (historique, linguistique, archéologique), utilisant en même temps les principales conclusions de l'historiographie roumaine et étrangère.

Il combat catégoriquement la fausse théorie roeslerienne et néo-roeslerienne qui soutient: l'extermination des Daces par les Romains conquérants, l'évacuation totale au sud du Danube de la population civile de la Dacie romaine de la retraite aurélienne (274-275) et le retourn du peuple roumain entier au nord du Danube au début du Moyen-Âge. On considère cette théorie comme fantaisiste, née de raisons politiques, sans valeur historique.

L'auteur soutient que seule la thèse de la persistance massive des Daces sous les Romains et de leur romanisation, la continuité de la population daco-romaine – puis romane (VIe s.), protoroumaine (VIIIe s.) et roumaine (IXe-Xe s.) – est la thèse historique juste, confirmée par les documents archéologiques et lingustiques. De plus, l'aire géographique habitée par les Roumains correspond en général avec les territoires antiques habités par les Daces et puis par la population roumaine.

Quant aux populations (tribus) migratoires (Goths, Gépides, Slaves) qui se sont établies aux IVe-VIIe siècles sur le territoire de l'ancienne Dacie romaine, l'auteur prouve qu'il s'agit de véritables enclaves ethniques dominantes sur la population autochtone majoritaire, latinophone et chrétienne. Les migrateurs n'ont pu modifier les structures socio-économiques et linguistiques des autochtones et ont fini soit par l'assimilation, soit par le départ – excepté les Slaves – vers d'autres contrées. Ainsi, on estime que les composants ethniques fondamentaux du peuple roumain sont les Daces et les Romains, tandis que les Slaves représentent un composant important, mais secondaire, ajouté à la fin de l'ethnogenèse. La langue roumaine reflète aussi cette réalité.

Sous rapport lingustique, on sait que le latin a remplacé la langue des Daces et a continué se développer jusqu'au stade des langues romanes (VIe s.). Selon les recherches des savants romanistes, on conclue que la langue roumaine n'est autre que la langue latine vulgaire développé e jusqu'à nos jours dans les conditions historiques des régions danubiennes et carpatiques. La formation et la structure générale du roumain sont très semblables aux structures des langues romanes occidentales. Le *substratum* dace, le *stratum* romain et *l'adstratum* tardif slave correspondent dans les langues romanes occidentales au substrat celtique, au *stratum* romain et l'*adstratum* germanique. La latinité (*stratum*) du roumain constitue l'élément commun avec les autres langues romanes, tandis que le substrat et l'adstrat sont des composants qui les séparent.

Note

[1] În legătură cu bibliografia și diferitele teorii despre originea românilor, trimitem doar la trei lucrări pe care le considerăm mai importante, apărute în ultimele două decenii și jumătate: A. Ambruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, București, 1972; I. Hurdubețiu, *Die Deutschen über die Herkunft der Romänen*, București, 1977; N. Stoicescu, *Continuitatea românilor*, București, 1980.

[2] Vezi reeditările: D. Onciul, *Scrieri istorice*, vol. I, București, 1968; V. Pârvan, *Getica*, București, 1982; A.D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia traiană*, ed. a IV-a, vol. I, București, 1985; N. Iorga, *Istoria poporului românesc*, București, 1985; Gh. I. Brătianu, *O enigmă și un miracol istoric: poporul român*, București, 1988.

[3] Cu privire la istoria și civilizația dacilor înainte de cucerirea romană, ne limităm la citarea câtorva lucrări mai cuprinzătoare: I.I. Russu, *Limba traco-dacilor*, ed, a II-a, București, 1967; R. Florescu, *L'art des Daces*, București, 1969; C. Daicoviciu, *Dacica*, Cluj, 1969; D. Protase, *Riturile funerare la daci și daco-romani*, București, 1971; H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972; I. Glodariu, *Relații comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană*, Cluj, 1974; I.H. Crișan, *Burebista și epoca sa*, ed. a II-a, București, 1977; N. Gostar, V. Lica, *Societatea geto-dacică de la*

Burebista la cucerirea romană, Iaşi, 1984; D. Antonescu, *Introducere în arhitectura dacilor*, Bucureşti, 1984.

[4] D. Protase, *Autohtonii în Dacia*, vol. I, Bucureşti, 1980.

[5] Despre epoca romană, inclusiv dacii liberi, pentru întreg teritoriul Daciei vechi, vezi: R. Vulpe, I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, vol. II, *Romanii la Dunărea de Jos*, Bucureşti, 1968; M. Macrea, *Viaţa în Dacia Romană*, Bucureşti, 1969; Gh. Bichir, *Cultura carpică*, Bucureşti, 1973; S. Sanie, *Civilizaţia romană la est de Carpaţi şi romanitatea pe teritoriul Moldovei*, Iaşi, 1981; I. Ioniţă, *Din istoria şi civilizaţia dacilor liberi*, Iaşi, 1982; Al. Suceveanu, Al. Barnea, *La Dobroudja romaine*, Bucureşti, 1991.

[6] Referitor la perioada de după romani şi la faza finală a etnogenezei şi glotogenezei românilor, menţionăm unele din lucrările de bază apărute în ultimii 30 de ani: D. Protase, *Problema continuităţii în Dacia...*, Bucureşti, 1966; C.C. Giurescu, *Formarea poporului român*, Craiova, 1973; I. Pătruţ, *Studii de limbă română şi slavistică*, Cluj-Napoca, 1974; S. Dolinescu-Ferche, *Aşezări din secolele III şi VI în sud-vestul Munteniei...*, Bucureşti, 1974; *Relations between the Autochtonous Population and the Migratory Populations on the Territory of Romania* (editors: M. Constantinescu, Şt. Pascu, P. Diaconu), Bucureşti, 1975; O. Toropu, *Romanitatea târzie şi străromânii...*, Craiova, 1976; I. Barnea, *Les monuments paléochretiens de Roumanie*, Roma, 1977; E. Popescu, *Inscripţiile din sec. IV-XIII descoperite în România*, Bucureşti, 1976; C. Tagliavini, *Originea limbilor neolatine*, Bucureşti, 1977 (traducere din limba italiană); H. Mihăescu, *La langue latine dans le sud-est de l'Europe*, Bucureşti-Paris, 1978; Dan Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V-XI e.n.*, Iaşi, 1978; Idem, *Romanitatea carpato-dunăreană şi Bizanţul în veacurile V-XI*, Iaşi, 1981; L. Bârzu, *Continuitatea creaţiei materiale şi spirituale a poporului român pe teritoriul fostei Dacii*, Bucureşti, 1979; G. Ivănescu, *Istoria limbii române*, Iaşi, 1980; I. Coteanu, *Originile limbii române*, Bucureşti, 1981; I.I. Russu, *Etnogeneza românilor*, Bucureşti, 1983; I. Fischer, *Latina dunăreană*, Bucureşti, 1985.

[7] Pentru această optică asupra problemei, cf. D. Onciul, *op. cit.*, p. 131-260, şi Gh. Ştefan, în *Istoria României. Compendiu*, ed. a III-a, Bucureşti, 1974, p. 68-69.

[8] Vezi cartea citată în nota 6, *Relations between the Autochthonous Population and the Migratory Populations...*, passim.

[9] Cf. Gh. Ştefan, *loc. cit.*; D. Protase, *Autohtonii în Dacia*, p. 250-252.

[10] *Istoria României*, vol. I, Bucureşti, 1960, p. 775-808.

[11] *Istoria militară a poporului român*, vol. I, Bucureşti, 1984, p. 215-247.

[12] Vezi C. Tagliavini, *op. cit.*, p. 279-360.

[13] Este regretabil că *anumiţi* istorici unguri, – nu este vorba de *întreaga* istoriografie maghiară, – sub egida Academiei Ungare de Ştiinţe au publicat, în trei volume, o *Istorie a Transilvaniei (Erdély Története*, Budapest, 1986), care s-a dovedit a fi nu o lucrare ştiinţifică serioasă, ci o lucrare de propagandă lamentabilă, puternic contaminată de ceea ce în istoriografie se numeşte *cum ora et studio*. Volumul I (părţile redactate de Tóth Endre şi Bóna István), care interesează în mod direct aici, reprezintă un model cum nu trebuie scrisă istoria, o mostră de agresare şi denaturare a adevărului şi documentului istoric, în scopuri politice. Efortul autorilor merita o cauză mai bună.

Abrevieri

ACMIT	– *Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice*
ActaDebr	– *Acta Classica Universitatis Scientiarum.* Debrecen
ActaMN	– *Acta Musei Napocensis.* Cluj (Cluj-Napoca)
ActaMP	– *Acta Musei Porolissensis.* Zalău
Acta RCRF	– *Acta Rei Cretariae Romanae Fautores.*
AÉ	– *Archaeologiai Értesitö.* Budapest
AFM	– C. Herepei – B. Cserni, *Alsofehérvármegyei... monographija.* Aiud
AIIA	– *Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie.* Cluj-Napoca
AIIA Iaşi	– *Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie „A.D. Xenopol"*, Iaşi
AISC	– *Anuarul Institutului de Studii Clasice.* Cluj (Sibiu)
Alba Regia	– *Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis.* Székesfehérvár
AnaleUnivIaşi	– *Analele Universităţii „Al. I. Cuza" Iaşi*
AnB S.N.	– *Analele Banatului. Studii şi cercetări din istoria şi arta Banatului.* Timişoara
AnnÉp	– *L'Année Épigraphique.* Paris
ANRW	– *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt.* Berlin-New York
Antiquitas	– *Antiquitas.* Abhandlungen zur Vor- und Frühgeschichte, zur Klassischen provinzial-römischen Archäologie und zur Geschichte des Altertums. Bonn

Apulum	– *Apulum*. Buletinul Muzeului Regional Alba-Iulia (*Acta Musei Apulensis*). Alba-Iulia
ArhMold	– *Arheologia Moldovei*. Bucureşti
ArhVest	– *Arheoloski Vestnik*. Ljubliana
Banatica	– *Banatica*. Muzeul de Istorie al Judeţului Caraş-Severin. Reşiţa.
BAR	– *British Archaeological Reports*. Oxford
BMC R4.Emp	– *Coins of the Roman Empire in the British Museum*
Bonner Jb	– *Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums in Bonn und des Vereins von Altertumsfreunde in Rheinlande*. Bonn
Britannia	– *Britannia. A Journal of Romano-British and Kindred Studies*. London
CAH	– *The Cambridge Ancient History*
CIG	– *Corpus Inscriptionum Graecarum*
CIL	– *Corpus Inscriptionum Latinarum*
Civiltà	– *Civiltà Romana in Romania*. Roma 1970
Crisia	– *Crisia*. Culegere de materiale şi studii. Muzeul Ţării Crişurilor. Oradea
Cumidava	– *Cumidava*. Culegere de studii şi cercetări. Muzeul Judeţean Braşov.
Dacia	– *Dacia*. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie (Nouvelle Série: *Revue d'archéologie et d'histoire ancienne*). Bucureşti
DissPann	– *Dissertationes Pannonicae*. Ex Instituto Numismatico et Archaeologico Universitatis de Petro Pázmany nominatae Budapestinensis provenientes. Budapest
DolgCluj	– *Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Muzeum Érem- és Régiségtárából*. Cluj

EphemNap	– *Ephemeris Napocensis*. Institutul de Arheologie şi Istoria Artei. Cluj-Napoca
ErdMuz	– *Erdélyi Muzeum*. Cluj
Epigraphica	– *Epigraphica*. Travaux dédiés au VII-ème Congrés d'épigraphie grecque et latine. Bucureşti 1977
FA	– *Folia Archaeologica*. Budapest
Fasti	– *Fasti Archaeologici*. Annual Bulletin of Classical Archaeology. Firenze
Germania	– *Germania*. Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Berlin
HRTÉ	– *A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyvei I* (1880) - XXII (1913)
IDR	– *Inscripţiile Daciei Romane*
IGB	– *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*. Sofia
ILS	– *Inscriptiones latinae selectae*
ISM	– *Inscripţiile din Scythia Minor, greceşti şi latine*. Bucureşti
IstRom	– *Istoria României*. Bucureşti
JÖAI	– *Jahreshefte des Österreichischen Archaeologischen Instituts*. Wien
JdI	– *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*
Klio	– *Klio*. Beiträge zur alten Geschichte. Leipzig
Latomus	– *Latomus*. Revue d'études latines. Bruxelles
Materiale	– *Materiale şi cercetări arheologice*. Bucureşti
Marinescu 1982	– Lucia Ţeposu Marinescu, *Funerary Monuments in Dacia Superior and Dacia*

	Porolissensis, BAR International Series 128, Oxford, 1982
MkÉrt	– *Múzeumi és Könyvtári Értesitö*. Budapest
D.Alicu, D.Pop, V. Wollmann, Monuments	– D. Alicu, C. Pop, V. Wollmann, *The figured monuments from Sarmizegetusa*, BAR, 18, Oxford, 1978
Musaica	– *Musaica*. Sbornik Filosofickej Faculty University Komenskoho. Bratislava
Muzeul Național	– *Muzeul Național*. București, I, 1974 sqq
PolEdilII	– *La politique édilitaire dans les provinces de l'Empire romain II-ème -IV-ème siècle après J.-C. Actes du IIe colloque roumano-suisse*. Berne (édités par Regula Frei-Stolba et Heinz E. Herzig), Berna, 1995
Peuce	– *Peuce*. Studii și comunicări de istorie, arheologie și etnografie. Muzeul Deltei Dunării. Tulcea
PME	– *Prosopographia militiarum equestrium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum*. Leuven, II, 1977
Potaissa	– *Potaissa*. Studii și comunicări. Turda
RÉA	– *Révue des études anciennes*. Bordeaux-Paris
RE	– *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. Stuttgart
RM	– *Revista Muzeelor*. București
RMM	– *Revista Muzeelor și Monumentelor*. București
Saalb Jahrb	– *Saalburg Jahrbuch*. Bericht des Saalburgmuseums Frankfurt am Main – Bad Hamburg

Sargetia	– *Sargetia*. Buletinul Muzeului Județean Hunedoara. Deva
SCIV(A)	– *Studii și Cercetări de Istorie veche (și arheologie)*. București
SCN	– *Studii și cercetări de numismatică*. București
Starinar	– *Starinar*. Organ Srpskog Arheoloskog Drustava. Beograd
StCl	– *Studii Clasice*. București
StComSatu Mare	– *Studii și comunicări*. Muzeul Județean Satu-Mare
D.Tudor, OR_3	– Dumitru Tudor, *Oltenia Romană*, ed. III, 1968
Tibiscus	– *Tibiscus*. Muzeul Banatului. Timișoara
Ziridava	– *Ziridava*. Studii și cercetări. Muzeul Județean Arad
ZPE	– *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*. Bonn

Autorii

Dorin ALICU	doctor în istorie, cercetător ştiinţific principal, Muzeul Naţional de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca
Radu ARDEVAN	doctor în istorie, cercetător ştiinţific principal, Institutul de Arheologie şi Istoria Artei din Cluj-Napoca
BAJUSZ István	lector universitar, Universitatea „Babeş-Bolyai" din Cluj-Napoca
Mihai BĂRBULESCU	doctor în istorie, profesor universitar, Universitatea „Babeş-Bolyai" din Cluj-Napoca
Doina BENEA	doctor în istorie, profesor universitar, Universitatea de Vest din Timişoara
Ioana BOGDAN CĂTĂNICIU	doctor în istorie, cercetător ştiinţific principal grad I, Institutul de Arheologie şi Istoria Artei din Cluj-Napoca
Doina BOROŞ	muzeograf principal, Muzeul Naţional de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca
Ana CĂTINAŞ	muzeograf principal, Muzeul de Istorie din Turda
Daniela CIUGUDEAN	muzeograf principal, Muzeul Unirii din Alba-Iulia
Nicolae GUDEA	doctor în istorie, profesor universitar, Universitatea „Babeş-Bolyai" din Cluj-Napoca

Adrian Husar	lector universitar, Universitatea „Petru Maior" din Târgu-Mureş
Claudia Luca	muzeograf principal, Muzeul de Istorie din Turda
Lucia Marinescu	doctor în istorie, cercetător ştiinţific principal grad I, Muzeul Naţional de Istorie a României din Bucureşti
Alexandru V. Matei	muzeograf principal, Muzeul Judeţean de Istorie şi Artă din Zalău
Vasile Moga	doctor în istorie, cercetător ştiinţific principal, Muzeul Unirii din Alba-Iulia
Coriolan Opreanu	cercetător ştiinţific principal, Institutul de Arheologie şi Istoria Artei din Cluj-Napoca
Liviu Petculescu	cercetător ştiinţific principal, Muzeul Naţional de Istorie a României din Bucureşti
Constantin G. Petolescu	doctor în istorie, profesor univeristar, Universitatea din Bucureşti
Dumitru Protase	doctor în istorie, profesor universitar consultant, Universitatea „Babeş-Bolyai" din Cluj-Napoca

Cuprins

	Cuvânt înainte	5
Ioana Bogdan Cătăniciu	Dacia şi strategia romană	8
Coriolan Opreanu	Vestul Daciei Romane şi *Barbaricum* în epoca lui Traian	28
Constantin C. Petolescu	Dacia răsăriteană şi Moesia inferioară pe timpul domniei lui Marcus Aurelius	52
Adrian Husar	Celţii în Dacia Porolissensis	60
Dorin Alicu	Amfiteatrele Daciei	77
Bajusz István	Inscripţia *CIL*, III, 836 şi realitatea arheologică	92
Vasile Moga	Un nou fragment de diplomă militară	102
Doina Benea	Epigraphica (I)	107
Radu Ardevan	Eques Romanus equo publico. Asupra unei inscripţii din Tibiscum	119
Daniela Ciugudean	Capsulele de sigilii romane de la Apulum	130
Lucia Marinescu, Mihai Bărbulescu	Iupiter de la Potaissa	138
Nicolae Gudea	Date noi despre „Sfinxul" de la Turda	157
Claudia Luca, Doina Boroş	Decoraţia arhitecturală în stuc de la Potaissa	162
Ana Cătinaş	Opaiţe din colecţia Téglás	172

Liviu Petculescu Mormântul cu echipament militar roman din cimitirul de sud-est al oraşului Romula 215

Alexandru V. Matei Un nou castru roman descoperit la Porolissum? 231

Dumitru Protase Consideraţii privind etnogeneza românilor în lumina vechilor şi noilor cercetări 247

Abrevieri 255